

ПЛАВСКО-ГУСИЊСКА ОБЛАСТ

ПОЛИМЉЕ, ВЕЛИКА И ШЕКУКАР.

ОД

АНДРИЈЕ ЈОВИЋЕВИЋА.

А. ПЛАВСКО-ГУСИЊСКА ОБЛАСТ.

І ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ.

Области и њене границе. Плавско-гусињска област лежи у котлини Плавског Блата, а у изворишту Лима и његових притока. Она захвата пространу долину међу огранцима Кома, Проклетија и Богнѣвице. По овој долини и њеним рукавима расијана су плавско-гусињска насеља: дваје вароши, Плага и Гусиња, и двадесет седам села: Грнчар, Досуђе, Заграђе, Лазе, Доља, Вусања, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Војно Село, Авање, Будовица, Бурчица Ријена, Хотн, Богатићи, Пријавор, Свић, Рудо Поље, Коморачи, Лијеви Метех, Десни Метех, Јара, Бреговица, Новшићи, Пепићи, Горња Ржаница и Врмоша. Последње село је до ослобођења ове области било саставни дио Климената. Између Новшића и Горње Ржанице лежи Велика, која се до 1912. г. као клин увличала у турско земљиште. Испод Горње Ржанице се пружа *Палимље*, поје географски, као и Велика, чини са овом облашћу природну цјелину. Али за то, што су Велика и Палимље насељени само православним Србима и што је живот у њима различак од живота у Плаву и Гусињу, описано их посебно.

Преко Сјекирице, на 3—4 сата од Велике, излази се племе *Шеклар*, чија је прошлост минимална и слична прошлости Велике и Палимља. И њег ђено засебно описати.

Дужина области Плага и Гусиња од Велипоља, изнад Врмоше, до Богнѣвице износи око 40 километара у ваздушној линији, а ширина између Бјелача и Висотара од 15—20 км. Насељено земљиште представља узану елипсу, чији се источни крај поступно шири, а западни завршава оштрим врхом Врмошем.

Докле је Шенулар био моћан, можда прије боји на Косову, сва се лимска долина, по предању, звала „Војо-дина Шенулар“ : у ову едноводинут спадали је и плавско-гусињска област. А од када је његова моћ пала, и Гусиње се усељавањем стало увећавати и јачати, сва се долина од Гусиња до Шудинске акала „Гусињски Нагијак“. Са ослобођењем Васојевића област Гусињске Нахије се огрннула на долину Лима до Горње Риканице, дакле на област која је оаде испитана.

Она представља географски и етнографски праку цјелину. Средином се протеже пространик долине, који почиње испод језера Риканица, испод Сароботуше, и завршује се Плавским Блатом. На главн ове долине, која је дуга до 25 км., налази се Велипоље, а за тим Врмоша. Испод Врмоше се испријечила намената, до 60 метара висока, препона Вјетрник, у којој је Врмошка Ријека своје ворито за 40 метара удубила. Велипоље и Врмоша су дуги до 8 км.; поље је узано, 300—500 м. широко. Њим тече Врмошка Ријека, која има нестално и вршудасто ворито; због тога је већи дио поља покривен пијеском и камењем, док је доњи састављен из дебелог слоја плодне земље. Стране се стрмено спуштају у поља.

Испод Вјетрника настаје поље Грнчар, које се пружа до Гусиња на дужини од 6 км.; даље је Гусињско и Плавско Поље. Грнчар је широк 800—1000 м., а Гусињско и Плавско Поље до 3 км. Ња Грнчар тече истоимена ријека, чије је ворито нестално и широко. Ниже Гусиња ријеке не налазе на ворита. Карактеристика је ове долине у томе, што се од Велипоља постепено шири и завршава пространим пољаним; она се исто тако постепено спушта и завршава језерским басеном. Предња страна басена преграђена је старим моренама, које су просечене Лимом. Горњи дио, нарочито до Гусиња, узвиатиојје мјери површини нијесом и камењем. Овај дио језера је пуна ритова, обрасталих трском; с обе стране ријеке Ључе, која се слива у језеро, јесу травне ливаде.

Лијеве планинске стране спуштају се врло стрмено у долину, а тако исто и десне до изнад Гусиња. Планине десно од Гусиња до Плана спуштају се благо, и тај дио био де је најогоднији за живот.

Планина. У непосредној близини ове долине налазе се високе и простране планине. На њеној су глани: *Милић* и *Сухи Врх*; с лијеве стране: *Мојак*, *Црна Гора*, *Сточица*, *Липовица*, *Гребен*, *Вал*, *Пелуран* и *Виситор*;

е десне стране: Поподијао, Тројан, Везирово Бродо и Бор, и даље и истону: Стороц, Дво и Јечмиште, а још даље ви-сока планина Богитевница, ка којој отвара пут долина Ко-мораче.

Има ових планина су друге. Има Бора и Брадо су Бјелач и Волушница, највеће планине у арбанском пла-ванском склопу. Бјелач је познат под именом *Проклетија*. Он је и ђети скоро сав покривен дебелим сивејегом.

»Проклетија је представљају групу голих и кршних гре-бена и архона, чије су највише партије од кречњаци, у којима су урезани многобројни циркови. У овима и по странима планине било је у Јулу више снеганица ко и на једној планини димарске системе. Њихови највиша архони несумњиво су виши по осталих димарских планина, и биће по процени, а негде и по мерењу (на Богитевници) високи 2500—2800 м. У леденом добу су с њих понављали највећи глечера Балканског Полуострва. Састајали су се а чинили велики плавско-гусански глчер, који је од Ринаца до Плама био дугачки око 35 Км. Он је око Плама и испод Плама стљокно велики моренски мифитсатар, којим је заглањено Плавско Језеро, сада дубоко 9.5 м.^{а)})

Планине отварају око котлину са свих страна, а свино јој је природни назван има Лим. Ради тога је она тешко приступачна и свани упад у њу отежан. То је полањавше доприносило, да се у овој области развија самосталан живот, са особитим обилежјем.

Планине су богате ђетњим пашњацима, а по нижим падинама су добри сјенокоши. Добар дио планина је обра-ство густом мрстјатом гором: јелом, сирчом, маљником и бором; нижа су мјеста обрасла буквом, цером, дубом, јасеном и грабом. Поред ријени расту чатаве шуме јохе.

Богатство ђетње испаше по планинама увек је ђети вукло сточаре; али у ђану су сточари, тражећи храну за стоку, ишли у Шумадију и Босну. Само еу стране Бора богате сјенокошима; али ни они не дају довољно сјјена, да се ђима прехрани потребан број оваца: већи дио сјјена троши се на мђхрану коња, која су овдје, уа овде, од највеће домаће потребе.

Вода. Област обилује текућим водама. Свауда је пуно извора, потока и ријека. Ријеке су: Врмошко, Грнчор, Ључо, Доља, Врђја и Грло. Све су притоке Плавског Језера.

^{а)} Д-р Јов. Цвијић: Гласник С. Г. Д. III, 205.

Врмошко Ријеко је састављена од: *Скреботушице*, која долази од Рикица, *Вучјево Потоко*, који се спушта од Миглића, и *Јорчице*, која долази од Мојана. На уласку у Ветриник Ријека прима с десна *Бијели Поток*.

Гричор тече од Ветриника, ало наставак Врмошке Ријеке, и протече поред Гусиња.

Доља долази од Валушнице, Тројана и Посадије, а састављају је потоци: *Црно Дољо* и *Биспичице*. Улива се у Врју.

Врју настаје у крелима испод Браде, изнад самог Гусиња. После кратког тока улире у Ључу.

Грло се спушта са високих обрвака Бјелича и Браде. На крају села Вусања помире у велику и дубоку замениту јану, широког грла, и пада са великим шумом. Дале подземно тече испод брџета Суке.

У лусанској долини се јављају три пречаге од кречњака, а између њих басени у ширљацима; пречаге су високе 40—60 м. изнад долине и малом покривене младим моренским материјалом. Од највећета је значаја пречага Сука, у самом селу Вуцу, која потпуно награђује долину и широка је 200—300 м. Просечена је само 2 м. широког Грла, које је дубоко 40—50 м., а представља низ цинковских ланаца, који су једни изнад другог ооређани. На једном месту одржао се преко Грла таван, тако да се може прећи, и он наводи на мисао, да је Грло бар делимично било пећина чији се таван стрпоштво.¹⁾

Послије 300 м. подземног тока Грло улире на другој страни Суке и тече лусанском долином између огрвака Браде и Бора. Она је долина прилично подводна и овдје могу да буду само добре ливаде. Грло улире у Врју изнад Гусиња, а испод Гусиња се обје састају са Гричаром и под именом Ључе улире у Плавско Језеро.

Ове ријеке, па потоци који слазе с Бора кроз Колинчаће, Крушево, Нишњаво и Војно Село, и поток кроз Мартинчаће, сливају се посредно или непосредно у језеро.

Ђуричку Ријеку чине *Хотски Поток*, који пролази кроз село Хотс, и *Јасеничку Ријеку*, која се стаче са *Прокулетија* и *Трокуза*. Стране ове долине су благе, па то је она отворена и згодна за насеља.

Колочорча долази од Богичевине. У горњем току пролази кроз Бабино Поље и зови се *Бабинопољско*. У средњем

¹⁾ Д-р Јов. Цвијек: Гласник С. Г. Д III, 206, и 207.

и доњем току тече врло тијесном долином. Уз ову ријеку се протеже и село Коморача. Буричка Ријека улире у Лам испод Павла, а Коморача према цркви у Брезовици.

Кроз Брезовицу протиче *Бијели Поток*, који скоро окомито пада са Виситора; улива се у Лам испод језера.

Лам је највећа ријека у овој области. Њиме се назива Плавско Блато. На странама долине има тераса. Једне су више, а друге су ниже. На нижим терасама, које су једна 2 м. изнад корита, само су ливаде, а на вишим су њиве. Њиве се дижу и по бреговима до знатне висине. С лијеве стране долине уздижу се планине: *Голеш, Зелетин, Котуншиште, Преваја и Јорина Глава*, која затвара долину са сјевера; и с десне су стране: *Чакор, Ваганица, Штит и Сјекирица*.

Лам обилазе притоке. С десна му притичу, осим Буричке Ријеке и Комораче, *Величка и Ржаничка Ријека* и потоци: *Новишки, Кривачки и Зоришки*. С лијеве је стране *Муринска Ријека*, неколико омањих потова и пољне поточића.

Величка Ријека долази од Чакора и Ваганице; онај крак од Чакора зове се *Десна*, а онај од Ваганице *Лијева Ријека*. Између оба крака је пространо брдо *Зрнојевички Хрт*. У његовом подножју се састају оба крака и под именом *Величке Ријеке* теку ујаном долином до Лима. Притоке падају стрмено, низ дубоке јаруге.

Ржачка Ријека слази са Штита и Сјекирице. Њен горњи ток сачињавају неколико потока са врло стрменим падом. Долина кој је уска. Између Величке и Ржаничке Ријеке уздиже се плаћато брдо *Куљ*.

Новишки Поток долази од Чакора и Кодре, а *Кривачки и Зоришки Поток* падају са огранака Сјекирице, са Машиничког Брда и Карачуме. Ток им је веома стрмен.

Муринску Ријеку састављају више планинских потока, који стрмено падају низ гудуре Виситора и Голеша. Она протиче уском долином, чије су стране обрасле густом «крстеном гором».

Вода поменутих ријека и потока, а за тим и вода из врло много извора служи за наводњавање земљишта. Вода се даје водом разводити на велике даљине.

Плавско Блато служи као резервоар Лиму. Језеро је дугуљастог облика. Дужина му је од ушћа р. Ђуче до извора Лима близу 5 км., а највећа му је ширина од Војног Села до подножја Виситора 2 км. Обале су ниске; вода је

на крајевима плитка, а по средини дубока 'од 5 до 9-30 метара. Највеће се дубине крећу у правцу језерске дужине.¹⁾ Језеро је пуно равнокрсне рибе, а највише пас-трве, која, како кажу, може да буде тежа до 40 кг. и више. Испод јавера се сунчавају Ђуричка Ријека и Бијели Поток, који носе много пјеска и кањња и преграђују низија језера. И с једне и с друге стране јасно се виде терасе, високе до 10 м. Ријека Ђучи доноси у језеро стално муљ, који се таложи у језеру, нарочито на горњем дијелу. Овај се процес врши стално, и тако се и језерско дно насипа те Плавско Блато бива све мање и плаће. Отуда је језеро негда било веће, нарочито се у дужини више пружало. То потврђује велики простор изнад јавера, који је од свих ритова.

Клима. Овдје влада средњеевропска клима. С јесени рано почиње падати снијег; он може да буде дебело 1 м. и траје преко цијеле зиме. У јесен и пролеће су честе маглае. Зими је веома хладно и сунчево се топлина једва осјећа. Тада дува студени источњак, који замрзне Плавско Језеро, те се по леденој кори може ићи. Љети су кише честе; сушина љети су ријетка. Јесен рано долази, и с њом и слава, што омета род кукуруза. Снијег по планинама нарасте велики и одржи се преко цијелог љета у великим масама по странама и доловима, и храни многобројне каморе и ријеке. Обилно текуће воде, златим средњеевропске клима, честе љетње кише и дебели слојеви снега чине да је вегетација бујна. По планинским странама расту разна четинари и лисна гора, а ниже ових сочна трава и разна културно биље. Многе стране, златим источне и ријечне долине обрастају густим шумама.

II ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ.

По дечанској хрисовуљи многа овла у овој области припадају су манастиру Дечанима и имала изајесних обавеза према манастиру. Некоје од тих обавеза до скоро су се испуњавале. На примјер: Величани су до прије 50 година ишли редовно сваке године да косе манастирске ливаде; престали су ићи због убијства немог Арбанаса, јер су се

¹⁾ Ова су бројеви узети са карте проф. Јос. Ђурића: *Einseitige Vergleichsmessung der Gefüßgruppen von Prokletja bis Duralice*, 1:200.000. Гласник С. Р. А. III-IV.

бојали освете. Помишљани су на дуго, и као мухамеданци, давали манастиру годишњи прилог у жавном, зуну, сиру, мовцу и др. Они и данас имају своју нарочиту собу у манастирским зградама, и њихова свијећа, надржавана од њихових прилога, и данас се редовно пали пред иконом у дечанском манастиру. Тако исто и Хоти дају редовни прилог манастиру и њихова свијећа редовно гори пред иконом. Предање каже, да се је главније кивчење за Дечане звало одаваде и да су мјештани давала волове за тај посао; да је одаваде до Дечана водао пут за тарабе¹⁾; да је сав лајеви крај плавско-гусињски, гледајући низ поље, био манастирски својина. И данас постоји село *Метех*, гдје је, без сумње, био манастирски *метох* и *Прњавор*, раније манастирско село. Она села жива потсећају на негдашњу црквену својину.

Поред црквеног имања одаје је, ако нагледа, било и личне својине. Кад су ови мјеста ооустјели ушљед пресељења или помора, увукли су се Клименте и освојили их. Пада у очи, да су се Клименте увукли у мјеста, која су припадала Дечанима: они су изузели сав лијеви крај, лавску долину и скоро сав црвене планине. Немоја мјеста као да нијесу захватили. Зна се на пр., да Клименте нијесу освојили Пана, Ђуричку Ријеку, Војно Село и Брезовицу. Кад су Клименте истиснути, сва су остала села, изузев Вишњева, Крушева и Колиновића, постала агалуци плавских и гусињских ага и бегова, а Ђуричка Ријека, Војно Село и Брезовица надрмали су имање као личну својину.

Села Ђуричка Ријека, Брезовица и Тураовића у Војном Селу нијесу на дуго плаћали њихове лична својина, без обзира, да ли су је били наслиједили или сами добили. У потоње вријеме Турци су нерадо гледали на ова слободна имања; нарочито им је неправдо било, што су њихови сопственици били махом приаславани. Зато и ова села прислазише на данашње четвртине и њихова имања оретворише у агалуве. Турцима је било ово тим лешше извести, што славни нијесу имали потврђених тапија на своја имања и што су азијске агаларске куће постале силне. Силне аге и бегови Речепагићи и Шабангићи нијесу поштовали Бога и душу и учинили су све, што су могли. Бул-бег Шабангић прислазио је Ђуричлиме, да му дају четвртину. Она су му најпаче давала нешто мало од рода са земље, а послвије се

¹⁾ пута према вола.

то давање проширило на дневне четвртине од свега рода и прихода; сем тога су му давали по 70 ова масла годишње.

Турковићи, Арсоновићи и Вукотићи у Војном Селу убијају једног Омерагића и пребјегу у Пећ. Реџепагића их доцније измире са Омерагићима и уму их под заштиту. За ово су Тураковићи, Арсоновићи и Вукотићи давали Реџепагићима годишње по товар пшенице од сваке куће. Оно је доцније послужило Реџепагићима као разлог, да њихово имање претворе у агалуке. Да су ова братства била слободни кметови, види се и по томе, што су од свог имања дали Омерагићима за кра два читлука у Војном Селу, која су и данас својана Омерагића.

Поред осталих, Рајковићи и Ћудовићи су много пратомогли Плављанима у прогонству «Латина», и на услугу су добили од Турака на дар: Рајковићи земљу у Брезовици, а Ћудовићи земљу у Метеху; а осим тога дат им је дво и у планинама. Они су на дуго потпуно слободно располагали својим имањем; али пошто се, уа Турчинама, умножише и осилише, Турци им стадоше чинити адуле и присилише их, да свако село плаћа годишње по 124 гроша, да даје од жита четвртину, а свака коле мушџија кућа још по једну козу с јаретом и по три оке масла. А кад су Турци остали без читлука у Висојевићима, онда су им морали давати и половина од свега рода. Тада је Брезовица постала агалуа Пашића, а Метех агалуа Реџепагића и Омерагића.

Кад су Крименте заузеле ова мјеста, издијелили су добијено земљиште на племена и братства. Свако племе и свако братство добило је свој дио, на који се населило и који је са стовом пасло. На исти начин су подијељене и планине. Такав начин диобе освојеног земљишта издано и код многих племена Црне Горе. А кад су Турци истисли Крименте, онда је с малим изузетком, све земљиште до Будимља издијељено на агалуке. И данас се зна, гдје је чији агалук био у Висојевићима; и данас има манах Турака, који су са беговских и агинских земаља скупљали дохотак.

До расељења овах мјеста као да се Турци нијесу мјешали у послове оних крајева. Ако је и било којег Турчина оадје, тај је живио у Плаву, а Плав је у аријесе досељења најстаријих предака данашњег становништва, био насеље од неколико аућа. Прича се, да је предак Турчина, који се је доселио оадје прије 300 година, нашо

у Плаву само 7 кућа. Села су била у већини власништво дечанског манастира, а мањим делом, можда, били су сељаци слободни власници. Највећа Климената, захваћање лимске долине до Пештера и свих околних планина од Коне до Силевнице, као и спуштање низ Пећку Бистрицу, пробудило самост у пећских Турака; они видеше да им од Климената с једне и оних у Метохији с друге стране пријети озбиљна опасност. За то прегоше најожиљивије, да Клименте истисну из лимске долине. За ово предузеће имали су готове савезнике. Клименте су насално отимали од мјештани пазве, ливаде и планине а тиме су ставили ништа, које није било њихове вјере и врли, стално стјешњавали; гдје су год дошли, ту се угњјевали и за собом су сауда остављали незадовољство и мржњу. Мјештани нису имали довољно енергије, да устану против независног госта, јер су Клименте били јачи; осим тога они су били умали у своје руке све планине.

У то доба су се и Васојевићи знатно помножили и кудно гледали, да на Лајеве Ријеке пријету преко Трешњенику у долину Лима. А како су им тај прелазик ометали Клименте, то су Васојевићи готово били, да им ударе с бока. Дакле, све су се прилике биле стекле противу Климената. Заједничка потреба удружила је Турке и Србе противу те опасности, и пећани Турцима није било тешко подићи устанак и покренути борбу противу Климената. С једне стране пећки Турци, с друге Васојевићи, а с треће мјештани ударе на Клименте и последице подуже борбе истисну их из долине Лима испод Јаринке Главе. Далом борбом, у којој су понајвише учествовали мјештани, Клименте буду потиснути и из плавске долине. Маса Климената је устукла к својим стирним планинама, задржавши у рукама многе отете планине к Виситару, одакле су пошле четничку борбу ради одржања тих планина. А многе су Клименте појединачно остали, да живе на заузимањима, као чапчије турских ага и бегова, прелазећи постепено у мухамеданство.

Како су Клименте из којег мјеста истиснуте, тако је земља дијељена на агалуке. Давање агалука подстакло је Србе, да се Турци, јер је турчење било услов за добијање агалука. И тада су се потурчили многи Срба и постали агаларни. Ко је већих заслуга имао, више је агалука и добио; а највише су их добили Реџепагићи (заједно са Шибанагићима и Пашићима). Који се Срба нијесу хтели потурчити, а имали су ивајесних заслуга, добијали су

нешто земљишта на дар; то им је земљиште било ослобођено од svakог данка. И тако се сва област од Будимља до Гусиња претворila у агазарске и беговске земље. Чипчије су били мјештани, која су и првје живјели на истој земљи, али се навикла додљивали. Она су са земље давали четвртину. Осим тога, чипчије су били дужни и пулучити. Зна се, на примјер, да су све чипчије пулучили кад је Бул-бег градио војни стан у Гусињу. Чипчија је постао раја, којој је само њен ага био господар; он ју је бранио и штитио, али раја му је за то обавезни била и животом и имањем. Чипчија је био на туђој земљи; он није био господар земље, коју је обрађивао, није смго самовласно поступати са имањем, нити га самовласно напустити; био је, као роб, везан за агину земљу и морао ју је обрађивати. Али су сваки даном отежавале жиот чипчијама, па су се они све више осјећали туђим у својој кући. То је био урок, што је међу чипчијама на дана у дан расло све веће незадовољство, које се доцније претварало у праве устанике. Васојевићи су у ономе предмачили. Она су више пута устајали противу ага и спречавали им прибирање доходаи. Сваки се тајав устанак свршавао крвавом борбом, која је и једне и друге свупо поштала, и послје које су Васојевићи опет остајали у пређашњем положају. Причи се, да су Васојевићи седом пута подизали устаниа противу Турана и да су им Турци седам пута палили куће. Они су се најпослије ослободили на доба њаза Давида I. (1851—1860).

Као да је било и неузетих земаља, с којима је, намо нагледа, могло располагати турски заповједник у Гусињу. Причи се на Колиновиће и Радоњиће, два врло јава братста, да им је Шабањлић, тадањи заповједник Гусиња, два планину Бор, у чијем су се подножју они и насељавали. Да ли је ово била његова својина или општа, не зна се. (Биће понајприје, да је ово била царска својина, коју је могао царев човек, по претходном одобрењу, даривати некое. Дар оваквим јаким братствима, као што су Колиновићи и Радоњићи, имао је свог смисла. Половина Бора на страни Бјелича и Проклетија била је својина Вусања.) И Колиновићи и Радоњићи имали су на том врају стајати према Вусањама, као према хајзучном гмјесу.

Ропска потчињеност чипчија, давање четвртине, а после и половине од рода са земље, општа несигурност и несређени и затегнути одношаји; затим и ајерска разлика, која је стварала и националну — све је то створило

јаз између ага и чипчија. Чипчија је гледао, да се ослободи месносног стања. Гагани су агински приходи били доходи си немаца; они су најприје били велики, а додије све мањи. Васојевићи, а и аг њима и други, усарађивали су често пута давање четвртине. Оно је најпослије, последице дуже борбе, учинило, да су Турци изгубили већи део својих агалука. Сада је на остатак чипчија извршио јачи притисак, јер су аге потражиле половину од рода. Чипчије у овој области су биле немоћне, да се ослободе, као Васојевићи, јер су нагом жинјеле у непосредном додиру с Турцима. Али да би колико толико доскочили овом турском прохтељу, стали су се више бајати сточарством, а мање земљорадњом. Пошто се од стоке мало давало агама, приходи чипчија стали су се на овај начин увећавати, и доходи агински, и ако су примили од рода половину, почели су се смањивати. Тако је богатство ага и бегова постепено опадало, те су били принуђени продавати чипчијама по нешто од својих агалука. На тај начин је имање постепено прелазило у руке чипчија; а Турци, андајући мало по мало од својих земаља, ставили су рететали своје економско стање, те су данас многе негдашње чипчије богатије од својих негдашњих ага. Редовићи, који су негда имали 500 чипчија, данас су малом пузом сиромаси. И што ви није отето ослобођењем Васојевића, сви су продали и просули. Њима је опала тава сиромаштина, да се данас њихове куће у Плаву на очима руше: нема во да их оправља.

Изгледа, да је сва земља у Плаву и Гусињу била издијелена међу агама и беговима. Ову земљу су или Турци сами радили, или је давали под доходав разним досељеницима. Можда је земља била надржала и у царску спојаву и дијелена досељеницима, који су прелазили у муслиманство. Има примјера, да је овај или онај бег Шабановић дао земљу овом или оном досељенику у близини Гусиња.

Крај неко вријеме, пошто се Гусиње јаче населило, муслиманско је становништво јако порасло, те су Гусињци и Плавањци, уз припомаћ муслиманских племена, били потпуни господари ливске долине од испод Будимља до Врмоше. Због тога се негдашња «војводина Шекулар» назвала «Гусињска Нахија», а то је име и одржала све до ослобођења Васојевића.

Стари Плавањци и Гусињци били су се у велико сточарством. Било је домаћина, који су имали по 200—300

оваца и више. Ко је онда имао 30 оваца, био је сиромаш (а данас је такав богат). Пашаланци и Гусињаници су имали богате летње испаше; ко није имао своју планину, узимао је калементашас или неаирове планине «под трнанину», а травнина је уопште била јефтина. Зимска исхрана стоке била је отежана. Не само што је падао целина сијена, него није било ни довољно сјењокоса за добијање сијена. Зато су сточари били приморани ићи зимом са стоком у долину мјеста. У Пећи и Метохији су могли наћи сијена, али тамо нијесу ишли. Тамо се био зацарио арнаутски елемент, воја је Пашаланцима и Гусињанима био стран и туђ. Сточари су ишли природици пут низ лимску долину, којом су се спуштали по Србији и Босни чак до Саве. С овама су слизили у Посавину и сам већи сточари из лимске долине. Лимска долина је понављала пут, којим се требало вратити и соуштати у топлаја мјеста. Овим путем сточари нијесу имали тешкоћа. Уз пут су стову написали по утринама; то им није имао брашно, нити им је могао бити штета. Знало се, ауда који сточарима проћи, да не би сви ишли једним путем. Пространа лимска долина дала је за ово вртање најповољније услове.

При слагању у Шумадију и Босну чобани би се удруживали. Обично је по 15 чобана ишло заједно. Највећом старјешина се звао *џеџаја*. *џеџаја* је био само погодан друштво; непогодни и смутљиви другови су одбијани. На сваком чобана је имало доћи по 100 или нешто више оваца. У сваком буљuku било је обично 1500 до 2000 оваца. Но није сваки чобан морао имати својих 100 оваца, могло је имати више или мање. Но како су сви чобани подједнако радили, онај чобан, што је имао својих оваца више од равног дијела, давао је у друштво на снагу преапројну ову по 100 пара (2 $\frac{1}{2}$ гроша), те је тако сваки чобан са мањим дијелом сопствених оваца примао за недостатка до равног дијела по 100 пара на сваку ову. У Босни се давало пореза на сваку ову по 2 гроша, а то су плаћали сопственици стоке.

Чобани су били дужни покоравати се *џеџаји*. *џеџаја* је представљао друштво вод власин; он је куповао сијено за стову, брашно за чобане и друге потребе. *џеџаја* није могао кањити чобана, а само га је могао намирати. Чобани су се вољно покоравали друштвеним обавезама, иначе непокорни чобан идуще године не би био примљен у друштво. *џеџаја* је морао бити правичан, јер идуще године не би могао скупити друштво. За чест се сматрало

бити ђезија. Чобани су носили са собом черге, налик на чергашке, под којима би провели зиму. Некоји чобани узели би у мајам кућу за зимовник. Стоји је лежала на отвореном пољу, обично на њивама, ливадама и ноћњацима појединих Бошњака. Од овог торења мјештани су имали знатне користи. За то сточари нијесу плаћали зимску и провјетну испашу, и за то су сточаре у Посавини и у свој Босни радо primalи. Свако чобанско друштво водило је са собом 5—6 паса, који су као ноћна стража осигуравали сточарски логор од хиџука и лупежа.

Са стоком се полазило е планине обично око Тонинадне. И сама је стока указивала на аријемс кретања, јер би се, веле, тада унемирила, баш ало и кад дође аријеме издига на планину. Силамак у Посавини трајао је 20—30 дана, а повратак 40—50 дана; повратак је био дужа ради јагњад, коју су чували од умора. Повратак је почињао обично у почетку априла, а стивало се на планину средњом маја и доцније. Овце су се обично јагњиле о Божићу и риније, као што се и данас јагње овце код Малесорца у Јадранском Приморју. Док се не поврате кућама, чобани нијесу мазали млијеко од оваца; зато су јагњад долазила тако убоја, да се по величини нијесу реализовала од оваца. Говоре, да је јагње могло тегнути по 30 килограма.

Са стоком се путовало преко Пештери, долином Лима преко Вишеграда и даље нив Дрину. Чобанских удружења могло је бити познате. Свако друштво је знало свој пут, мјесто преноћишта и мјесто, гдје ће са стоком презимити. Сваки је будућ ишва одвојено; будуци су путовали не само разним путевима, већ и на извјесним растојањима, да се не би помнјешали. Ово је изазивало интерес не само села, куд су пролазили, већ и савних чобана; тако су били сигурни, да ће стока имати довољно пише. Гдје се једно друштво намјестило на зимовник, друго му није смјело правити сметњу.

У Босну са стоком славили не само Турци, но и Срби. Турци и Срби се нијесу могли разликовати ни по одјелу ни по језику. Срби су ишли у Босну под турским именима, што им је тако било слободније и што је друштво тако било осигурано, да му се не догоди какав неправик. И данас има јинах Срба, који су под турским именом славили у Босну. Који су Срби славили у Шумадији, њима није потребно било мијењати име. 1. Дедијер у Гласнику С. Г. Д. св. 3. и 4. пише: да су до окупације долазили на зимовиште у Мајевцу (у Босни) «Арнаути», за које пра-

православни селаци у Босни причају, да су се некили арнаутски, пред Турцима су говорили арнаутски а пред Србима српски и потајно су славали славе. Они, који су долазили у Точава, били су од Гусиња. Међу њима било је муслимана, православних и католика. Православни би се обичао поклањали, као да су Турци. Неки од њих падали су се Бајићи. Католици су знали врло мало српски. Они би у јесен купили доста сена, разавали би колибе или черге, и стока би ноћивали на отворену простору. У селу Крашковићима на Врбасу причају, да су прије четрдесет година једне зиме дошли «Арнаути» и осталили су нарочиту врсту оваца, које се зову «рудас». Исто тако у селу Тирчину код Сарајева причају, да су ти Арнаути раније долазили са стоком. Тако је једном дошла једна муслиманска породица, која је ту и нажда остала, и од ње су данашњи муслимани Арнаути у селу Корчино. (55. и 56. стр.).

Са ослобођењем Србије унеколико је оштећено сточарство Палаа и Гусиња и поремећено сточарско кретање: сада су сви сточари окренули к Босни, где су сви могли наћи мјеста. Кад је у Србији букнуо устанак под Караџићем, Шумадинци су заплићенили самим Буровићима 1500 оваца, које су се тада биле нагнале у Мачан, и Буровићи су се начутом на рамену* (без стоке) дошли у Гусиње, где су им скупили око 300 оваца. У мају 1804. г. Караџић је до Миленау Стојаковићу написао од 10.000 оваца, које су се у Пожаревачкој Нахији, ало арнаутске на храни застале, да подијели војсци. А наредбом од 13. маја 1813. г. № 1325. Караџић препоручује: «да капетан Ђорђе Симић слободно Арнаутима дозволи, да долазе до њихе стране са стоком и ниво да их не задржава». (Гласник С. Г. Д. св. 3. и 4. стр. 287.). Од ослобођења Србије нека са Босном постали је тако јака, да се је народ у Палавао-Гусињској области осјећао са Босанцима један исти. Зато оадје свој језик и зову «босанским».

До окупације Босне 1878. г. Палаа и Гусиње су обилазили стоком; од тада је сточарство пропало, и svelo се на најнижу мјеру. Од тада је престало свако сточарско кретање у даља мјеста; од тада људи држе само онолико стоке, колико могу напасити оадје; и како ручицају на сваку оаду по 1½, до 2 товара свијена (товар је 150 кгг.), то је и број оваца ништо слао. Рајковићи на Брговцима сагонили су у Босну по 1200 својих оваца, и данас их једна имају 50. Само Вусања имају пространу планину Бјелач, један добар дло планине Борја и дијелове у другим

сусједним планинама —, и само они могу држати доста стоке. Висања и данас поглавито о стоци живе. И Мартиновића имају дивје добре планине: Гребен и Пенуран. И једни и други могли су имати оваке и околико планина само да то, што су Клименти и што су остали овдје, нил је њихово племе истиснуто. Од остатах братстава једино Колиновићи и Радоњићи, два највећа гусињска братства, имају планину Бор. Остали Гусињани и села, која припадају Гусињу, користе се њихим странама Тројана, Безирове Браде и Гребена.

Висања имају планина за све Гусиње, али радије узимају стоку испод Савдра на његовиште, него што би дали планину „под травинку“; они не желе, да се ико мијеша у њихову својину.

Докле су људи држали више стоке, њихово је благостање било погодно. Сељаци су од стоке имали велике користи. Од коваца, добијалих за јагњад, луну и сар, а латим и за јалове брине и овнове, могли су у Пећи купити доста жита за исхрану, а преко тога су могли један добар дво остављати и на страну. Код многих је та уштеда била велика.

Земљорадња у овим крајевима није била раније јако развијена. У старије доба су људи имали њиве о арајевима, у подножју планина и околи поља, а доцније су крчили њиве и ливаде по бреговима и у равници. Са опадањем сточарства, од краје 100 година, настаје живо крчење шума и земљишта по странама и бреговима. Ту су људи засијавали раж, јечам и салу, а доцније су то земљиште претварали у ливаду. За ливаде су употребљени и плодје њиве у равници, јер је потреба у сијену била скоро ниста, ало и у житу. Ко нема сијена, тај нема стоке и коња; тај нема ни жита, јер га нема на чему пренијети на Пећи; нити, овет, ани пара, да купи жито на гусињској или плавској пијаци.

У овој се области саје пшевица, „колomboћ“, раж, јечам и салу, а од поврћа кртола, купус и граз. До прије 70 година није се сијао кукуруз, а мјештани су га куповали по пазарима од Призрена до Куманова. Тада је и коња било мање, па су многи и на раменама носили. Словенца Омерасић први је почео сијати кукуруз у овој области и наводњавати га.

Скоро се све њиве и ливаде подводњавају. Вода се спроводи „вадима“ на врло велике даљине. Овдје је земља

смоника, која не пропушта воду, те се вода може са велике даљине доvestи. Њиве су увијек стрмене, (иначе благо, а неке скоро ошомито) те се врло брзо и лако аваде. При топлењу кукуруза не гледају на то, је ли пала амша или не, је ли суша или не. Мавар да је јуче пала силна амша, данас топе. Ради топлења спроведене су ваде сауди, и по њивама и по ливадама. Топлење ливаде које два пута. Ако је земља подводна, отаку дају на високе рогле, а ако је сува, дижу је на ностресе (ниске рогле), да се прије осуши.

Земља је плодна. Рало пшенице може да бици, аад је добар род, до 900 игр ; а деси се, да једна донесе 75 игр. Оадје често пута падне на пшеницу у цветана атоња, која јој изрекне роде. Рало раки може да роди до 750 игр., а јечма нешто мање. Но средњи је род много мањи, јер га ометају разне непогоде. Помњенику пшеницу, рах и јечам броје на крстине а овршени на вреће. Крстина обично даје једну врећу, а врећа prima 60 до 70 игр. Рале кукуруза може да роди до 750 игр., а гдје аада и до 1000 игр., а уз то и до 150 игр. пасуља. Но ако су ова мјеста планинска, то кукуруз често страда од ране јесене слани а студени. Рале кртоле може да даде до 40 врећи. Главница аупуса може да буде тежики 1 игр. Кукуруз је средње величине. Пшеница је обично ситнозрнаста.

Наводњавање много подиже плодност земље, али и троши земљу, те ово тражи често ђубрење. Без ђубрета земља неће да роди, нарочито ако се топи. Због тога људи и не крче онолико земљишта, колико би могли и вољели га имати, јер немају довољно ђубрета. У Плани више жита роди не у Гусињу, али ни Пива ни Гусиње не добију толико жита, да исхране своје становништво. Због овога се недостатак увијек прибавља из Пећи. Када би земља била тако плодна, да роди без ђубрења, имао би се гдје број ораће земље и утростручити. Али како је земља потребна ђубр., то се не приступа новом крчењу, јер се нема довољно стоке, нити за стоку довољно ливаде. Да би увеличали број стоке коким крчењем стварају се ливаде за сјенокосе, а то ће, опет, повући за собом и увећавање ораће земље. Овом иде на руку то, што се у Пећи свагда није доста жита, које се јефтино купује, а које киркије лако и брзо на својим возовима преносе, арађајући се из Пећи и Баковаце; тамо односе робу из Садра, сада из Подгорице.

Од воћарстаа се само гаје шљиве. Њих има пет врста: *писковица*, *медница*, *тургула*, *шора* и *јесени* или *дебелица*. Писковица најраије савријена, око са. Пантелије (27. јула), па остале, као што је побројано. Пошљедња, *дебелица*, савријена у дубокој јесени и најлепша је од свих. Шљива се налазе ула саму кућу. Шљиве роде добро; амањште је за њих врло погодно. Срби од шљива пеку ракију, а потурице праве разне слаткише, суше шљиве и справљају разна јело.

Кариџијања је разгранат и приносан посао. Један велики дио и апрошана и сељаци бива се кариџијањем. У Гусињу, Плавну, Пећи и Ђаковицу пренос на коњима од старина је јако развијен. Становници ових крајева су се саагда добрим дијелом бавили преношњом робе на коњима на Скадру, а негда и из Котора. Од 1912. г. тај се пренос врши од Подгорице до Гусиња, Плавна, Пећи и Ђаковице. Пут к Скадру је врло кршевит и ломан, а трајао је од Гусиња $2\frac{1}{2}$ до 3 дана, а толико и обратно. За карију се плаћало по 100 гроша. Замиса је пут водио уа реку Дрина и био много дужи. Од Подгорице пут води уа Куче, преко Хотских Корита, преко Риканца и нил Врмошу, а траје до Гусиња скоро 2 дана. Пут је врло кршевит, улак, негдаје глибоки, пун рупчага, а гдје гаје тако стрмен, да кариџије придржавају коње, када пролазе скалама и тјескобама, да се не стропоштају с товарима. Често на овом путу пропадну и коњ и товар. Ипак се, а ако је пут ара-толоман, овуда само лети врши главни саобраћај између Пећи и Подгорице. Овај је пут знатно краћи од колског преко Лајсак Ријеке и Андријевце. Чим падне снјег, караван се врши колским путем.

Коњи носе врло велике товаре. Видео сам коња, који носише товар од 154 кр., и тако силан терет знао је уа стотине скала, преко небројено клизавих плоча и дубоких рупа. За пренос тогара лети преко планине узима се карија од Подгорице до Гусиња или Плавна 11 до 12, а преко Андријевце и до 20 перспера.

Кариџијски су коњи обично средње величине, снажних рамена и прсију, и врло издржљиви. Кариџије крећу на Подгорице испред ноћи, амање у пољу назад Подгорице, или чак назају у Куче. Сјутрадан се рано поје на пут и око подне се учини одмор на Хотским Коритима, гдје коње растоваре и пуште да пасу. Ту се кариџије од-море 2 сата и ручају. Одатле се креће у 2 сата по подне

и један се у ноћ стигне на Рикавац, гдје се преноћи. Другог дана прије подне стигне се у Гусиње.

Коњ и кирџија потроше најмање трећину кирџе. Кирџије уа пут узивају гостопримство на кучави катуњима, гдје често пута добију бесплатно млијево. Обично их иде заједно по 4 до 8 друга, како би се један другом нашла на невољу. Сваки кирџија гони по 2 до 3 воња и више.

На истим коњима преноси се из Гусиња, Плана и Пећ у Подгорицу (а прије у Скадар) муна, ноже, пасуа, разво жито, воће, сир и др. У том се случају прима дво-струка кирџа.

Некоје кирџије међу коњима на уста пастену мрежу, попут вирошње, да се не уставаљају путем, дохватајући гране са стране. Оно дохаћање је и опасно, јер је на воњу тако велики товар, да се он врло лако изврати на страну и стропошта. Да се воњ не би оназињаво, бранећа се од муха и обада, или главу окретао на страну, дохватајући гране, јако му се притегне оглава, и тако сигурније иде. Товар на коњу стоји као оба теса на теранџама: ако се имамо окрене на страну, товар прекрене и пада. Често пада и воњ с њам, нарочито, ако је стрменица.

Од вада је престао сизавак са стоком у Босну, кирџијање је узело великог наха. И варошанини и сељаци имао је два до пет коња. Од вада је сагрђена жаловничка пруга до Митровице, пренос робе на коњима аршави су Плављани и Гусињани и из Митровице у Пећ и Баковицу. Корист, коју су имали од стоке, умекoliko је замјенио приход од кирџијања. Зато веле: «од вада не славио са стоком у Босну, нама је кућа на самару».

Од вада се преноси роба из Подгорице, пазо је и кирџијање; пази је сва трговина, нарочито у Плану и Гусињу, гдје су данје трећине дућани отворене. Трговци су раније имали повјерења у Скадру, Скопљу и Митровици, одакле су могли узимати пољеће количине робе, а сада га у Подгорици немају. Зато је и промет много мањи, јер трговци немају потребне готовине, а који је и има, још нема повјерења у данашње стање, и само на мало тргује.

Људи се у многима баве и надничењем. Како је свијет прилично сиромашан, то се потребе не могу подмирити донашћим приходима од стоке, кирџијања и продаје жита. За то људи надниче. Надница је мала, обично 3—4 гроша дневно и храни. Свако јутро, у прољеће и лето дође на гусињску чаршију по 100 радника и нуде се, да их во узме

у рад. Кома су радница потребна, тај долази ту и унима, колико му је потребно радника. Оно се ипак и у Плаву. Понајвише се траже радница за праћење кукуруза и за носидбу. Косачима је надница већа, обично по 8 гроша и храна. Њима се даје особито добра храна.

Када су се Васојевићи ослободили, плавске и гусеничке аге знатно су нагубиле од свог богатства. Кад се доцније Полимље и Велика ослободише, њихово је богатство поготово спало на најмању мјеру. Због опадања економског стања представника силе и моћи у Плаву и Гусину, све је мање било турске надутости, охолости, гордости и самопоуздања. Код самовласног господара изгубне битне промјене, кад се дојучерашњи роб, раја, наједначи с њим у свему. Тираголази господари, који су раније могли убијати и отимати, а ником не давати рачуна за то, не могу да појме стање равноправности, једнакости и слободе, које је наступило после 1912. г., нити могу подносити, да им дојучерашњи слуга буде раван у правима, а они њему у дужностима. И за то Плављани и Гусенички гледају zgodну прилику, да се иселе. Уз разочарење, које је наступало са уласком Црногораца у ова мјеста, код њих влада јако уверење, да ће им из сам пла, која су учинила, доћи освета. И ако се црногорске власти односе према њима са толерантношћу; и ако уживају сва права црногорских грађана, потпуну слободу и једнакост; и ако им је ангарантована потпуна слобода живота, рада, кретања и мишља — ипак плавски и гусенички Турци са зебњом и неповјерењем гледају у будућност.

Године 1896. била је и ондје, као и свуда по Црној Гори, силна оводња. Тада су рајеке низ Врмешу, Гривар, Вушње и Ђуричку Ријеку нанијеле читаве брегове камена и пијеска, препалиле обале и насукле њиве и ливаде. У Плаву је тада понешено и десетак кућа, које су биле до обале Ђуричке Ријеке. У Крушевцу је поток тако ненадно наводнио, носећи са Бора одроњене брегове, да је кулу једног Делалићина оборио и подвалио дванајесторо чланица, много коња, говеда и коза, а њиве и ливаде потпуно претворио у пустош.

Корито потока је, уопште, врло стро, те падају понављено и руше све преграде. На њиховом доњем току се виде ситне гомиле камена и пијеска, под којим леже негдашње њиве и ливаде.

До 1912. г. Гусиње је имало пазар четвртном, Плав петком, а Пећ суботом, и људи су, нарочито акриције,

могли све пазаре обилазити, с једнога на други прегонити стоку или преносити робу, и тако се сваке недјеље користити свим пазарима. Овакав распоред пазара изазивао је народна потреба и према њему су људи распоређивали своје послове. Од 1912. г. у Гусану је пазар суботом, као и у Пећи, а у Плаву петком. Оваким распоредом пазара отежано је коришћење свих пазара. Аво је немоћно прије 1912. г. да донесе жито из Пећи у Гусиње, морао је суботом бити у Пећи, да жито четвртком занесе на гусињску пјачу. Тако је човјек могао сваке недјеље обилазити пазаре од Гусиња до Пећи. А сада таква суботом купује жито у Пећи и вноси на гусињску пјачу идуће суботе, када је опет пазар у Пећи. На овај начин се пазари у Пећи и Гусињу могу само један пут сваке двије недјеље обилазити. Овакв је много поремећен брз пренос жита из Пећи, а тиме је и само коришћење отежано.

Плавао-гусињска област је удаљена од свих трговачких центара и добрих путева, и то је један од главних узрока, што су њене економске прилике отежане. Селоак не може да се својим сточним и земљеним производима нарасти онако, као кад би оауда прошла која боља саобраћајна линија. Аво онда не прође пут, којим би промет био олакшан, веће протећи много времена, а један дио вароши Плава и Гусиња, нарочито дио где живи сиромашније становништво, остаће у рушевинама. Обје су вароши неким дијелом од дрвета, па траже честог оправљања. Кад не буде средстава за ту редовну оправку, нити нагледа на бољу будућност оне ће пропасти. Потреба оснивања ових вароши — стварање већих насеља рада одбијања Каменица — престала је. Богатства али и бегова, које им је омогућавало беспослени и раскошни живот, нестало је. Све су ово узроци, који не иду у пралог бољој будућности Плава и Гусиња. Већ и данас ове вароши дају на прилику поглед рђаву славу: чини им се, да се на очи руше и пропадају.

III СТАРИНЕ И ТРАДИЦИЈЕ

Оауда се по овој области авде остаца старих насеља. Без сумње, ова су мјеста, и ако у подножју великих синејских планина, била савгда стално насељена. Нарочито су сточари имали одје погодне услове. Пространа котлина са травним планинама и безброј ријека, потока и извора, мамилу су људе, да се стално насељавају. Једини

је и највећа немогад била та, што су комуникације са осталим свијетом биле врло тешке. Узевши у обзир, да је сточарење било најглавније занимање негдашњег становништва, лако су се замисљивале све те препоне.

С обзиром на старине угледа да су стара, па и најстарија насеља била или на мјестима или у близини данашњих. Ранија становници насељавали су се ондје, гдје су се најбоље могли користити богатством ових крајева: плодном и травном земљом, необиљем текуће воде, пространим пољем и планинама. Остаци из старина: гробља, црквине, градине, селишта, стари друмови, рудокопи и савкупне приче, које се у народној успомени још живо чувају, ујерњавају, да је ова област била уапсено доста густо насељена.

У Врмоши се налазе три старинских гробља. Говори се, да су тамо постојале и три цркве, докле се област дечанског манастира простирала на ову област. На једној црквеној развалини Кименте су, кад су ова мјеста освојила, подигли католичку капелу. У Грничару има два стара гробља и једна црква, чије се мјесто и данас зове «Црквинште».

У Досуђу је старо гробље «Гробљаниница». Прича се да је прије 70—80 година један Балаћ близу овог гробља ископао ситно благо.

У Заграђу се налази старо гробље, а тако исто одмах изнад Гусина до р. Гуичара. На Качалику је било гробље и црква, за коју народ нагађа да је била «грчка». У Годици, измеш Лаза, постоји старо гробље, гдје се мјештани и данас сахрањују. У Доли је, у врло стара времена, била црква, али се не зна, на ком мјесту; говоре да је била «латинска». И за једно гробље у Вишњеву каже да је «латинско». На Кршу, до пута к Вусанима, а према Вруји, постоји старо гробље. На гробовима се виде по два мрамора и повеће издужне плоче.

У Плаву су стара гробља: на Метерузу (на брзијегу до вароши), у Рибарима и на Јањиној Главици, гдје је данас цамија Феровића. Стара су гробља у Бурачкој Ријеци, Брезовици и под Виситором. На Јањиној Главици је била и црква. Њу су Турци развалили и на истом мјесту подигли цамину. Цркве су постојале и у Буричкој Ријеци и Јасеници. Ове потоње црквине су биле бравиче, па су «шпиљале».

Испод Плава је до језера мјесто Рибари. Ту се данас налази старинско гробље. На гробовима су врло

велике надгробне плоче. Очуваних гробова има преко дијеста. Ово се мјесто налази у непосредној близини језера. Нагледа, да је у близини овог гробља било и старо насеље. Маријан Бајица у свом опису Снадарског Сланица 1614. г. помиње у Плаву село Рибаша и 40 домова, а једна махала у Плаву близу овог гробља зове се Рибарска Махала. Ово гробље највише мјештани; рибарско, алашао, грчко, али никакво латинско, јер у предњу стоје, да у Плаву најесу «латини» (Клименти) никад живјели. Сви су грбови у правцу источ-запад. Народ прича, да су овамо велике и тешке плоче наваљивали на грбове само за то, што су у то доба по овозним планинама живјели некакви лијероци, који су раскопавали грбове. Кад су Асо Феровић и браћа му градили куле по Плаву, поломиле су многе од ових плоча и употребили за грађу зидова.

До 1912. г. је у Брезовици постојала православна црква. По причању старог попа Радосана Поповића, цркву је саградио Нестор 1567. г. уз припомоћ кнеза Вукмира Стјепанова и Живка Бијелкова. Турци су је изгорјели 1862. г., када је био устанак у Пољима и Велики, којему су се и православни Срби у Плаву и Гусињу хтјели придружити. Она је 1864. г. обновљена и припрата, која је до тада мјесто свода имала таван, саоптана је, да би била сачуванија од пожара. Кад је Црна Гора објавила Турској рат 25. септ. 1912. г., Турци су је поново запалили 2. окт. 1912. г., и још стоји необновљена. Овога пута огњ је уништио све натписе и живописе. Турци су били убацили унутра читав стог цркова листа и грама, од чега је и цијело адање јако оштешено. Црква је храм св. Тројане. У близини има пошине њива и ливада, чијим се приходима одржава.

Црква у Брезовици била је најјачи стојер православља. У читавој овој области једина се она одржала до наших дана. Православни су се водове цркве скупљали на молитву; у старо доба је био обичај, да се испред ове цркве диже литија. Приликом ношења литије, народ је најпре ручао пред црквом на заједничкој трпези, на којој би се мим-јело све, што би ко донијео од куће; затим би свајет пошао с литијом на Рибарско Гробље, у Турничу Ријску и тек би се у вече вратило у Примор. Ту би врстеноше вечерали у Раденоваћ, који су онда били православни и врло богати. Овај се обичај вршио до краја 17. вијека.

Кад је на Јањевој Глиници у Плаву била црква, ондашњи свештеник Илија имао је лијепу жену. Р. деплагација, или поглавар у Плаву и Србима и Турцима су отнимали

жене. Један Реденагић се био нагледао у жену паша Илије, па науми да је отме. Кад је попадија једне вечера носила воду кућа, овај јој убади балегу у штругау. Попадија се опет поврати на воду, да испие чисте воде, али Турчан поново убади балегу у штругау. Попадија се је неколико пута повраћала на воду и он је сваког пута убадицао нечистоћу у воду. Тако ју је узвратио мрак, а Турчан је зграба а угуче у кућу, гдје ју је држао девет дана. Кад ју је пустио, жена је пошла код попа и рекла му са сузама у очима: «Убај ме, јер више нијесам на тебе!» Ала је поп не хтједе убати нити одвигнути, већ с њом и дјецом пребјегне у Пештер, одавде му је била жена, а тамо се настани. Иза његова бјегства и црква је на Јањиној Главици опустјела.

На путу од Плама ка Коморача, до самог брда Великог Скића, налази се пространа удољина, која се зове *Корити*. Прача се, да је у Коритима било старо насеље, одавде су се преселили у Велику еми они, који воде поријекло из Црне Горе. Испод Пећа је село *Плаваши*, које је, по казивању Плаваца, насељено из Корита. Баш према цркви са Тројице у Брезоваци, на десној обали Лима, налази се старанско гробље, из које се нагађа, да је било гробље негдашњег насеља у Коритима. Гробље се данас зове *Ђурђевица*, а *Ђурђевицу* (са Алимпију Столицима, 26. новембра) слава скоро све старије становништво у овим крајевима. Прича се, да су Турци раселили Корита само за то, да се њихно становништво пресели у Велику а обрађује ам земљу.

Гробља и црквина има и по планинама. У Цимљевци, Глођији и између Зелетина и Шкомбе налазе се гробља, а између Зелетина и Шкомбе и црквица.

У овој области има остатака од неколико градова. Према Гусљу је узвишено брдо, на ком је у ствари добио град. И данас се виде остаци града а зову *Јерина*. Назив потјеже на име Јеране, жене Ђурђа Брањковића, коју народ по мју помиње, јер су келе, Срби, на њено доба, морали кулчати а градити градове. Његов стратешка акачај био је тај, што је бранио пролазак уз ову котлину на тјеснацима око Скадра, а згодно је могао послужити а био уочаште на крајине непријатељске наједе.

На дну плавско-гусињске котлине, испод језера, налазе се остаци од два града. Један је био на брежуљку, наше цркве у Брезоваци. Данас се зове *Челиград*. Оби су града згодно штатали ову област од сваког упада уз лимску

долану. Турци су најpriје освојили Челиград, odakле су разрушили Градац и ушли у Плав. У предању стоји, да су од оних Турика, који су при дошли oвдје, остали *Бамдери*, чије потомство и данас живи у Плаву.

У Години, у Бијелом Потоку, на изласку из ове котлине кроз малосорне тјеснаце налази се рушевина града, која је, по М. Бојици, саграђен 1612. г. ради одбране од упада Кримљана. У Плаву и Гусињу постоје два града: они су у самим парošима и данас су били значајна. То су били градови само по имену — новеће групе добрих кућа, повезаних високим андом, у које се могло ући само на двоја рата. И на андовима и на кућама је било повише пушкарница. Пушкарнице су имале и све боље куће по парošима и селима.

Изнад Десиог Метеха, испод самог планинског вијенца, једно мјесто се зове *Пазариште*. То је пространа, тревна, блага страна, испод које се пружа голема шума. Говоре, да су се у старо доба из свих крајева ливске долине, па из Дечана, Пећи и других мјести, скупљали oвдје на *пазар*. Пазар се могло одржавати само љети. Пазариште је средокрић између горе поменутих мјести, нарочито између планина, које поменутих мјестина прападују. Од *Пазаришта* је, по предању, водио пут за „арабе“ (кола) до Пећи и Дечана.

Изнад Вусана је мјесто *Рудници*. Прича се, да су ту у доба Немањкића били рудокопи и да су од Рудника до Дечана могла кола дозвјати. Ту се и данас ладе отвори и рупе, који потсећају на сторе рудокопе.

У Доли су *Совини Извори*, гаје је у старо доба био некака велики дуб или ораз, од кога и данас у земљи види краља. У народу се вјерује, да је ту ликовано благо, и многи су Турци узалуд покушавали, да га ископају. Турци су и у православном гробљу у Гусињу претурали један врло велики камен, тражећи под њим благо.

Прича се, да су некада могла кола ићи од Берино до Дечана, и да је камење за Дечане вучено на кољима испод Берино. У потарду тога кажу се: Једном колају ливине мо у путу у Улотици. Са Сави затражи пола у Брезовичана, али га не хтједоше дати, а кад га затражи у Новошићана, оам га дадоше без ријечи. И тада је са Сави проклео Брезовичане: „Никад се не окућил!“ а Новошићане благословио: „Вада имала! Ваши људи и стока вада одвијали од других и у вашој улици (која је главна у селу) вада се могло људи наћи!“ Као последица ове клетве наводи

се: Брезовичани никад немају лијепа изоретак, и Новшићани одијају инанџем и гостопримством. Код њих се свега, макр у пола ноћи, може наћи, и у њиховој главној улици могло се и у помоћ каћа људи, који су се на разговор скупљали.

О постанку Плана и Гусиња казује се ово: још док су Срби били многобожачке вјере, била су три брата од знатна рода и амала једну сестру. Један од њих, добар страјелац, основао је *Стријелце* (у Пећкој Нахији између Истипаћа и Љубелаћа), други *Гостивор*, а трећи, коме је било име *Гусињ*, основао је *Гусиње*. Сестра *Плана* основала је *План*.

Без сумње, у Плану је било врло старо насеље. Говоре, да се и данас у дубини Плавског Блатва налазе пободен велики дарек са алком на горњем крају, а уз дирек и велики казан. Ова прича потјеће на врло старо насеље, ако не још и на сојеначко. Један Турчин, вјерујући, да је уз дарек и казан, спуштао се у језеро, да извади казан, али, због велике хладноће на дубини језера, није могао николако издржати, него је одмах изашао. Нега је, послије, хапала гроаница на годину и по, и вјерује се, да је то посљедица гријеха, који је учинио, кад је покушао, да се дохвати онога, што је вољом бојом свакрадено. Мјесто, гдје понављају дирек, зове се *Берберов Вир*, а неке, да је ту била кућа некакав бербера, кад је на мјесту језера била варош.

О постанку Плавског Блатва прича се ово: кад је на мјесту језера била варош, дође са Савом а замоћи у немог Јамоша. Онај подметне св. Сави михота у басеге а обиједи га на крају. Због тога св. Саву прокуне Јамоша: „Нав' се породио, нит' се зродио, а вода нас понијела!“ И тада је вода поплавила варош и остало језеро. У Јари се налази *Саво Камење*, стијена, на којој се ослонију отисци тијела св. Саве, како је био — кунући Јамоша. У климену се понавља и шапе од Славних „загара“.

Старо становништво је било, без сумње, српско православно. Доказ су томе многа српска гробља и цркве, а нарочито живо сјећање, да је сав лијеви крај ове котлине припадао Дечанима. Ту спадају: Врмоша, Грчвар, Досуђе, Заграђе, Мартинаовићи, Пана, Велика и Горња Ржаница. Које је припадао десни крај ове котлине? Према томе, што се старинска гробља и цркве налазе по лијевој страни, мислим, да десна страна није била засељена и да је служила као испаша за манастирски селак. Још је лијеви крај

присојнији и за живот удобнији. Данашњи становници де-
сног краја су новија насељеници. Њихова насеља су осно-
вана у крчвањима. Осим Пазова, Дечанина су припадали
и сва села у близини Пазова, као Призвор, Сикић, Лајен
и Десни Метех и Коморача.

Прача се, да су стари становници одакле некуда оз-
сељени, али се не зна, кад је то било и због чега. Ка-
уаров насељену наводи се ово: наше Буричке Ријеке живио
је један богат човек, који је имао много синова. Јед-
ниме падне велики сивијег, те се није могло накуда изићи.
Отац са синовима разгрије сивијег, па настреш пшеницу и
оварше је, али прије се смирше мо су је могли унијети у
зуку. Овак помоћи изиђе један његова син, да обави
пшеницу, кад има шта видјети: велико јато птица пало на
хру и зобље. Кад савоми ово спаше, сташе гонити птице,
али им отац не даде, говорећи: »Нека их, нека једу, онде
ли нас већ нема живота«. Одмах иза овога и он и сви њ
ових крајева одселише се некуда. Још се прача, да је из
Буричких дана био сивијег, и кад је један зворов, ратник и
је остао у сивијегу. — Тада је био рало, па се и он и
сви остали носили.

По овим народним причама изгледа да се је старо
становништво иселило одакле због силне студени и сив-
јета. Лико је могуће, да је и то један од узрора, пошто и
данас падне гјескади толки сивијег, да се из куће излази
аров прозоре. Пирац сељења није могао ни другачије
тем, осим ланском долином; а тај је пут одвело жуде из
Босну у Славонију и Сријем. Можда оно сељење, и није
било за крајине сеобе под Чарнојевићем, већ ранаје и
можда је овај народни покрет отворио пут допилијем се-
љењу и Великој Сеоби Срба под Чарнојевићем. Као узрок
пресељењу не наводе се турски зулума; то не прачу
ни Срби.

У једном се предњу налази, да су гусињеву долази-
воја је била прва на ударцу. Клименте отели од ондашњи
становништва и за подуже времена водили борбу, док
су освојили овај дио плавско-гусињеве котлине. И кад су
становници из непосредне близине Гусиње били испи-
снати, онда се народ из сивију ових мјеста преселио. Мож-
се и о овим са доста разлога вјеровати. Клименте, као и
сви малосрпски племена, већином су сточари, и стишма-
вани од Сандра, могли су се само ширити амо на рачу
слабијег елемента, који је, можда, и другим околностима
био пригнат на сељење.

Неки кажу, да су се Клименте уапам у ова мјеста одмах по «фети», тј. по поразу. Кад је била ова погибија, не зна се. Неки зече да се то односи на косовску погибљу.

У опису скадарског савцака од М. Болице од 1614. г. стоји, да су Плава и околна била насељени врло богатим становништвом; ово је било у вјетини разорено ушаед грабежа од стране горшатаких Климената. У почетку 17. вијека Клименте се помињу као разорачи плавско-гусињског становништва. Климентима су у томе ишли на руку планине, шуме и непроходни клинци, из којих су излазили у грабеж и у којима су опет налазили заклон. И шта би јаче могло приморати ондашње становништво да се сели, као слушање Климената са њихових планина. Да би се колико толико спријечио упад Климената, Турци су саидали један градић на мјести између Плава и Климената, гдје је била савјештена стража од 200 војника и 50 коњаника. Само овом стражом могуће је било удржити Клименте, да све не разграбе и разруше. Клименте и сусједна им племена гомилама су упадали у турске области чак до Филипопа и пачини градове села и трговачке крајеве, те су се нарочито Клименте, врло обогатили. Под непрестаним притиском оних пачинских хорда, плавско-гусињско становништво као прао, које је било на ударцу, морало се расељавати. Ово је насељавање у почетку било ниште појединачно, а послје се претварало у право пресељење и извршило се Великом Сеобом Срба. Пресељење Срба из оних крајева изазвали су и народни устанци против турске силе, помаганае хришћанским војскама против Турака и зулума турских, који су увијек шљедовали иза великог народног покрета.

Како се прича, Клименте су много доцније били прави господари плавско-гусињске котлине. Они су извели димску долину прије 200 година, дакле, одмах по Великој Сеоби Срба. Како се не помиње никакав зулум, никакав помор, а само се прича за дугу и крваву борбу с Климентима, да њихово господарство оваје, то се са највише поузданости може тврдити: да се је неодошње становништво ододе измичући испред Климената, као јаче силе.

Кад су се одселили пређашњи житељи, не зна се. Вјероватно је, да су се насељавали једни за другима: кад је пошао први, за њим је други и трећи, а доцније и остали. Ово је могуће и по томе, што су насељеници, као

што то и данас бива, одржавали везе са онима, који су остали и пукали их за собом. Премац преселена, без сумње, показивала је лимска долина. Постоји једно предање, да су се негдашњи становници ниселили у Сријем.

У првој половини 17. вијека настало је мухамеданизирање православних Срба у Саницаку. Тада се јављају католички мисионари, који раде на покрету хришћана из Балканском Полуострву противу Турака, и на унијаћењу православних. Цетињски владика Мардарије пристао је био на везе с Римом, а доцније и патријарх Гаврило и многи српски православни достојанственици. Године 1651. одржан је у Будимљу збор поглавара српске цркве, на коме је Пајсковић, епископ Будимља и Арбанџије, изабран, да преговара с папом. Турска је тада била у рату с Млетачком Републиком, и аа то је овај покрет био опасан за Турке. Један Пајсковић калуђер отирије Турцима овај сијер, и Турци ухвати Пајсковија и жива га одру. И патријарх је доцније платио главом. Сад је аа православне настало тешко време. Нарочито су страдали свјештеници и Срби у будимљанској епархији, под којом је била и област Палава Гусиња. Манастири су били опустошени а будимљански епископски стовици је остала упрашљена. Свештеници су били растјерани, а народ је патио највеће муке; нисели су били све тежа, наметли све већи; народ, оставши без ајерских старјешина, остављао је своје домове и у бјегству тражио спаса. Ко није могао пребјећи, нати тријети злума и плаћати намете, прелазно је у мухамеданство.¹⁾

Нарочито је гоњењу био изложен српски крај, који се граничио с Арбанџијом, јер су Арнаути у гоњењу почињали, с наміјером, да Србе на пограничним мјестима истисну, а они заузму њихова мјеста. Из таквих пограничних мјеста Срби су се стално ниселавали. Док је број православних у Пећи, Призрену и Ђаковицу непрестано опадао а мухамеданаца растао, у лимској је долини на рачун православних јачао католички елемент, који се са арбанашким планина спуштао преко Гусиња и Палава. Овај се процес вршио понављајуће у времену турско-аустријског рата 1683—1699. г., у коме су православни Срби били у Аустријанце, а Католике, кад су осјетили неуспјех Ђесарин војске, стисли се на стјену Турани. Кад је аустријска војска заузела Призрен и Ђаковицу 1689. г., генерал Пау-

¹⁾ Јов. Н. Томић: О Арнаутима у Ст. Србији и Санџаку, 22—30, стр.

домниније ступио је у везе са католичким Арбанасима на Брда, којима су Клименте били на челу. Чим се аустријска војска повукла из Старе Србије, паша Махмудбеговић, који се са Ариџутима био склопио на југ, повратио се у Пећ и тамошњим Србима направио силне аулуме. Тада се с Арсенијем Чарнојевићем један дио Срба иселио, а онај, што је остао, у главном се помухамеданизирао и поврнутио. Католички Арбанаси, на челу са Климентина, напустили су Ђесарску војску и пријешли на страну Турака.

Сумњам, да су Клименте и сусједна им католичка племена помагали Турцима у гоњењу аустријске војске. Једни рваоци, који је њих навео, да се ставе на страну Турака, био је тај, што су хтјели да се користе приликама, када се сусједно српско становништво, притајешњено од Турака, сели са патријархом. Може се претпостављати да се народ из ове области не би иселио с патријархом, али онама за њим, да га ип то нијесу присилили Климента, који су хтјели, да се овамо прошире. То нам даје мислити, да су се Клименте удружили с Турцима противу Црногорца 1685. и 1692. г., само да придобију Турке, да им не сметају у прогоњењу Срба и у насељавању њихових крајева.

КЛИМЕНТЕ.

Као што смо видјели, Климента су истисли негдашње становништво плавско-гусињске долине. Они су, по предању, на педесет година били потпуни господари оних крајева и спустили се лимском долином чак до Пештера. Они су један пут разорили богатство и уништили живот у овој долини, али су и они били доцније истиснути и приморани, да се већим дијелом повуку у своје горе. Од њих су у овој долини остала читава села, покоришии се новом стању, које им је јача сила наметнула. Између Климента и данашњег становништва вођена је дуга и упорна борба све до потоњих дана. Додир између једних и других био је непрестано тако чврст и непрекидан, да су се многе етничке и пенхичке особине једних пресадиле у друге. Због свега овога потребно је дотаћи и Климента.

Климента су велико племе. Припадају групи малисорских племена у области Проклетија. Завладају горњи ток рајеке Цијевне, гдје су велика села: *Селца, Вуколи и Никли*, горњи ток Сатског Потока, гдје је село *Бого*. Земљиште Климента припада сливу Скадарског Језера. Изнад њих су простране а врло велике планине. Овај се планински склон насељава на Проклетију, и према плавско-гусињској

области се истичу планине: Тројан, Попадаја, Брада, Бјелич и многе друге. Природна асва Камениата била је са Сквдром, али, како се нијесу могла ширати тамо, будући спријечени јаким сусједним племенима: Грудима, Хотима, Кастратима, Шарељима и Шаљима, принуђени су била тражити изласка на Плату и Гусињу. Живећи у планинским предјелима, лакше су могли пробити сметње, које су им на путу стајале, и као слободни горштаца смјелије су се упустили у освајање туђег земљишта.

О поријеклу Камениата постоје неколике приче. По једној причи, они воде поријекло од неког сиромаша, који је стојао у најму код једног Затрепчанина. Овај момак био је лијеп, а притом од знатна рода. Његов гајда имао је ружну дјевојку, с којом овај «погријеша». По ондашњем обичају, њу је отац требао оћерати или убити, али због тога што је била груба, а момак изодан и од добра рода, испуни молбу свога момка а даде му је за жену. Затим их насели на слом имању на Брштану, одмах до Затрепча. Момак је с њом имао четири сина, који постану пијени дуда и јунаци, да им се име на далеко прочуло. Звали су се: *Секо, Вуко, Нило и Бало*. У Селцима, у девишњим Климентина, попријекло су гледали на ону браћу, јер они бјеху «ацили око на Селце». Браћа су правили дугуне Селчанима, убијали на дому и у путу и плијенили. Селчани, уплашени, ватраже у њих мир и повоју их на част. При ручку су им дали омице са тако дугачким дршковица, да их при једу не могу повратити у уста, а рекоше: «Ако се досјете како ће ручати, треба нам бјежити одакле!» Браћа се досјетнише, како ће јести, и ставаше један другом преко трпаче заштити. Селчани се превашаше од ове бистрине, па одмах напуште Селце. Кад су дошла у Рапшу, у Хотима, један се од бјегунаца присјети, да је нешто заборавио, па се поврати у село. Овога браћа зауставише код себе и рекоше му, да бира крај у селу, која год хоће. И он се устави код њих. Селчани су га у Рапши човали четири дана и кад видјеше, да неће доћи, проклаше га: «Ако си жив и уставио се, никад од тебе не било наше од данје куће». Тврди се, да и данданаас нема од њега нише од данје куће; чим се његово потомство памнома, убрзо се истражи и дође на данје куће. Потомство овога зове се *Ник-Мартини*.

По другој причи, предак Климентина доселио се од некуда у Куче и најмио се у дворби у једног Куча. Овај Куч је имао хрому дјевојку, с којом овај «погријеша». Њега

браћа хтједоше да је убију, али отац не даде, то нареди, да се узму и да се одселе у Селца, гдје су тада живјели Шамани, поријеклом од Стрих Куча. Једно јутро Селчани угледаше, гдје се дим из кућице дошљака шири по селу. Оно су паметнија људи протумачили као да ће дошљаци заузети све село и њих истиснути, па наумише, да их убију или ишћерију. Но други не дадоху томе никаква азначаја, за то и осујетише ту намјеру. Дошљак је имао седам синова, од којих му три рано умиријеше, а остала четири су били врло виђени и храбри, те су старосједмоце истисли и освојали њихова имања у Селцима.

По трећој причи, предак Климентита звао се Абат, и живио у Селцима, па одатле због некакног убијства утекао у Затријебач, гдје се најмио у служби. Ту је он «погријешно» с неом дјевојком, због чега Затрепчани хоћу да га убију; али, кад он обећа да ће дјевојку узети, опростише му живот, и он се насели у Вршину. Ту је имао четири сина, који су били такви зулумџари, да су Селчанима, одакле им је био отац, изворили пут за Скадар на Тамири, па мосту преко Цијевне. Селчани се најбоше у чуду, па замолише Абата сине, да дођу у Селца па очевину обећаваши да ће им опростити кра, коју им дугује њихов отац. Али они не хтједоше поћи, него поручише Селчанима: «Ми смо оно добили на свлаку и нема нам другог лијека, него да дижете или да гинете». И тада су се стари Селчани иселили: 150 породица се иселило у Црнину и Црну Гору, а 150 пут Пећн. Од ових пошљедњих једна се породица повратила из Прделаца, с пута из Гусиње, и остала у Селцима. Кад су Селца опустјела, Абатови синови се преселише тамо и заузеше сва Селца.

Сва се предања слажу у томе, да је предак Климентита имао четири сина: Села, Нила, Вула и Бога, од којих су постала четири велика клименташка села, управо племена: Селца, Вукли, Никли (Никши) и Бога. Стари Селчанима припадаше су и области Вукли, Никли и Бога, али у њима тада није нико живио. Браћа су се најпрви ниселили у Селцима, а кад им је постало тјесно, онда се потомство Вулово преселило у Вукли, Нилово у Никли и Богово у Бога, а потомство Селово остало је у Селцима. Нико су се Клименте подијелили тада, тако се и данас дијеле на четири велике племенске грне, односно на четири барјака, од којих Селчани, са онима испод Скадра до мора,

који су се одавад носили, броје до 400 домова; Вукли су мањи, Никли још мањи, а Бога броји једна 100 домова.

Клименте су, према једној њиховој традицији, завладежиој 1685. г., српског поријекла. Њихов се предак, по тој традицији, доселио са горњег тока ријеке Мораче, ошенио се из Куча и имао једнога сина Климента, чији су потомци асимиловали два села са српским именом. Њихов је предак био православне вјере, а његови су се потомци покрстили. Под утицајем својих духовних учитеља, они су имали Турке, а ни с православнима нијесу знајели у најбољем пријатељству. Од католичких племена у Брдима, која су већ била поврбанашена, примили су језик и обичаје.¹⁾

За Богу се прича, да није имала воде и да су нова насељеници за двије године носили воду из Никли. Једнога дана нека жена примјети, да њихова кобила негде налази воду, јер не пије воде, кад је гоње на водопој. Да би се њен муж ујерио, затвори кобилу за три дана и не даде јој воде, па је онда пусти и пође за њом. Кобила се је одмах упутала к шуми, која је била врло велика и густа, и кад је онај пролазио кроз шуму, идући за кобилан, уз пут је често бидељно дрвета, да би се знао вратити. И кобила дође до једног густиши, гдје беше вода, и напије се. Са том се водом Бога од тада служи.

У Селцима има дванајест махала или »фисова« (братства). Десет од ових се не жене међусобно, а овет ни она два друга »фиса«. Пошто се не зна, да она два »фиса« стоје у каквом ближем сродству са осталим Селцима, може се мислити, да сви Селцима нијесу потомци Селова, него да је било насељавања и уселивања из једног села у друго. Потомство поједине браће, од којих произађаху Клименте, не узима се међусобно, своји се јаво и држи нераздијелно као један род. То је Климентима много подишло углед и одржавало снагу, да могу осипати туђе и ширити се на штету сусједа.

Стари Клименте су били сиромашни: и најбогатији једва ако је имао 7—10 оваца. У то доба дочен пријатеља се сматрало лијеппм, ако је госту дато да једе каше и »ардалије« (воде, која се успе у троп, из нога се протходи оточи анно). Но са умножавањем становништва убрзо се измијенило и њихово материјално стање. Клименте су

¹⁾ Јов. Н. Томић: О Арнауцима у Ц. С. Србаји и Савикут, 71—72, стр.

ним или јаву склоност за хајдуковањем, грабежом, отимањем и пљачком. Уа Врмашу је преко кучких планина ишао трговачки караван, који су они нападали и пљачкали; затим су се спустили у Гусињско Поље, гдје су пљачкали мирно становништво и све се више богатали. Они су постепено присијали травне планине ка Гусињу и Кому и држали много стоке, од које се знатио подигло њихово економијско стање. Клименте се нагом били сточари. У одсуству довољно родит земље, а богати планинама, они су се претежно бавили сточарством. И такав начин живота све их је више гонно, да од суједних слабијих племена отимају планине. Њихово сточарско кретање захватало је веће размјере; они су се сваког лета све више пружали захватајући планине, а зиме к мору, гдје су напасали стоку. Клименте, излазећи се на међу између великих планина и травног приморја, постали су највеће сточарско племе. Њихова сточарска кретања вршила су се редовно: дети су ишли у планине на горњем току р. Лима и у сливу Плавског Језера, а зими испод Скадра у Приморје од Улциња и Бојане до Љеша и р. Мате. То непрестано и друго кретање и данас се одржава, кад год ах то има погодних прилика. А како у планинама, тако и у приморју има члтивих насеља, која су постала ушљед тог сточарског кретања. Упоредо с Климентима, али у мањим обиму, кретала су се и друга малисурска племена, а највише Ширеле; ових има данас у приморју испод Скадра врло много стално насељених. Они имају имања и куће у планинама и тамо при мору.

Несигурност и анархија онога доба, кад су се Клименте највише проширили, принудила је сва сусједна брдска племена данашње Малесије и сусједних јој крајева данашње Црне Горе, да се међусобно удружују. Нарочито је била јака аједница код малисурских племена Климентина, Груда, Хота, Кастрата, Ширела, Шала, Пулта и Шоша, чија удружено снага представљаше јак отпор турским изазаним експедицијама и изазвали других испрајатаља. И ако у пољудављем стању, ипак су Малисурсци сајесни били свега онога, што пријети њиховом слободном животу. Бивало је и међу малисурским племенима криво-временах свађа, но оне су увијек престајале пред аједничком опасаношћу. Позната је малисурска збеска. Кад би она један другом дали збеску, нико маје смио на помислити на освету, док не истече рок збеске; а док траје збеска, малисурска су племена представљали једну снажну

цјелину. Скадар, велики економски центар сјеверне Арбаније, био је јак ослонац за све њихове потплате. Он је с малобројним племенима одржавао везе, с њима заједно давао јак отпор и представљао се као господар сјеверне Арбаније. Овај је принудио Клименте и остала племена, да се прошире на Скадарско Поље до мора с једне, и на лимску долине с друге стране. Свага Скадра и околне му одржала их је и до данас у Скадарском Пољу, а у лимској долини за дуже времена.

Као што је речено, Клименте су један од најглавнијих узрока пресељењу старог становништва на планско-гусињске области. Упоредо са климатским непогодама појавили су се, изгледа, и упади Климената, и ту је био оправдан разлог за пресељење.

У то доба Клименте су били многобројни. Код су се са својих планина спуштали у лимску долину, они су се ту стално населили. Све поље од Плава до Гусиња било је, по предању, зарасло у луг и шуму, и Клименте су живјели само о крајевима. Само Плав није био потпуно под власт Климената. Он је имао утврђење «Градац», гдје су мјештани чуваали стражу и бранили Плав од нападаја. Зато, што у Ђуричкој Ријеци, Брезовици и Војном Селу није било агалука, може се претпоставити, да ни овим селима Клименте нијесу овладали, јер су Турци доцније, по што су протјерали Клименте, добили ипак и ове селима. У Полињу су «Латини» живјели у Машинци, Ултини и Грачаници. И по осталој лимској долини било је доста села (на пр. Шекулар), гдје власт клименташка није допирала.

Клименташка насеља пружала су се с једне и с друге стране Лима, измијешана са старосјединосима, који су из пресељења заостали. Клименте су освајали одембијих старосједелаца планине и брао ширили своју власт над њима. У то доба се и власт Скадра пружала на ове крајеве. Лако је могуће, да су се Клименте, помилани од Скадра, могли овано далеко пјутити. Скадарски аземи желели су, без сумње, да своју власт прошире и к оној страни, и Клименте су могли служити као њихово оруђе.

Клименте су се бацали на пљачку и по даљим крајевима: нападали су Пећ, крајеве по Санџаку и Косово Поље. У Пећи су нападали на дворове Махмудбеговића, пљачкали их и палили. Сем тога ударали су намет на народ и српског патријарха, који им је плаћао годишње по 70 дуката. Нападали су и на пазар у Скадру и пљачкали по њему.

Нихове су чете допадале до Плоадива, наплаћивале намет, ударен на поједине крајеве, и догониле велики плићен: ситну и крупну стоку, добре коње и разне скуповљене предмете. Клименте су плаћенили само мухамеданце и православне. Ударали су намет и на српске манастире: Дечани су први искусили невољу од њих. Патријарх у Пећи морало је о свом трошку надржавати стражу од јаничара, да би био заштићен од Климената. Клименте, повучени у неприступљива брда, нијесу признавали ичију власт. Турске власти нијесу хтеле трпјети безалашће Климената и понушавале су, да их нагнају на послушност. Али узалуд. У овим приликама Климентима су приснакали у помоћ Брђани хришћанске вјере.

И сам Сулејман-паша Бушатија, коме су они два пут помагали протак Црногораца и Млечкића, узалуд је покушавао, да од њих наплати харач. Најпослије Ходиверди-паша Махмудбеговић успије, да их присили на поворност. Он најпрвије придобије околна племена и једним утарфењем затвори назвак ка Гусињу, чиме Клименте буду изоловани и глађу приморани на предају. Да би се паша једном ослободио од овог ратничког племена, пресели један добар дио Климената на Пештеру, у пусти крај, који је припадао породици Махмудбеговића, а од које ова није имала никакве користи. То је било 1700. г. Клименте су у Пештери остали осам година. И аио је овај крај био погодан за сточаре они су непрестано жалили на својим заглајем. Турци су тада постали осорнији према Климентима, који осташе у Брђина. Туга за алачјајем и турски насилна принудили су их на повратак. Кад су се у јулу 1707. г. крећули на повратак, било их је на Пештеру 274 куће, али их је арнуло само 147 кућа, јер се остале, због раштрнаности, нијесу могле убрзо скупити и спремити. У повратку су их пресрели Турци на два мјеста, али су их Клименте разбили и провргали себи пут до алачјаја. Не оне, што осташе на Пештеру, назвалише Турци, да их помухамедане. Неки су онда превајерили, а остали позову браћу из Климената, да их избаве. У исто доба нападоше Турци и на Клименте у Брђина, али их Клименте јуначки разбихе и 125 Турака плати животом. Сада Клименте, по савјету барског надбискупа Вићенца Змајевећа, прозру до Пештери и око 50 породица, које још не бјеху помухамеданене, уграбе и доведу патрарг.¹⁾ Остали, који су већ

¹⁾ Томић: о Архитула у Ст. Срб. и Славјар, 84—85. с.

били примизи мухамеданстао, остали су на Пештеру. Од њих су тамошњи Клименте. То је, у исто вријеме, прио арбанашког становништва у Санџаку.

Процес мухамеданизирања Климената на Пештеру био је, у сваком случају, завршен 1737. г., јер је те године аустрајски пуковник Лентулис продро с војском до Пештера и ту није нашао католичког становништва нити су Клименте с Пештера ористиао уз њега, него само Срби православне вјере и Клименте католици из Брда. А кад се он повукао у Србију, с њим су пошли и многи Клименте и неки су се населили испод Рудница и Аваде, а неки су пријешли у Српјем и настанили се у селима Ртковцима и Никшицама код Митровице.¹⁾ Настаје питање: која су то Клименте, што су пристали уз Лентулиса и преселили се у Србију и Српјем? Сумњамо, да су они били из данашњих Климената, а рекли бисмо, да су били или са Пештера или на близине његове; у најгорем случају они су могли бити из личке долине или из области Пача и Гусиња, гдје је још могло бити и православних и католика.

Клименте су се преко Пештера спустили и до испод Сјенице и начинили тамо стална насеља. Што се нијесу спуштали и преко Бијелог Поља низ личку долину, баће узрок у томе, што су тамо наишли на становништво, које није било насељено и дали им отпор. Клименте су се у Пештеру одржали, по предању народном, за 50 година. За то вријеме они су стално проширивали своје границе и потискивали сусједна племена. Прича се, да су Клименте им дијело ово вријеме имала непрестано борбе са сусједима. С почетка су они били у надмоћности и сусједи су им се уклањали с пута. И Клименте, мислећи, да се стално одрже на заузетом земљишту, у масама су га населили. Опасност од Климената била је оадје све већа; нарочито су мухамеданци уандјели штету за своје интересе, што се Латиница увелике дубоко у земље. Турци су се бојали, да се мјесто православних Срба не утјемљује Клименте католичке вјере, преко којих је католичка пропаганда могла и даље продарати. Зато прегоше, да не само Клименте спријече у продирању, него да их и сузбију у старе границе.

Послије неуспјешног покушаја Аустрије и Русије у рату с Турском 1737. г., када су се католичка арбанашка племена и сусједни им Срби ставили били на страну Аустрије, патријарх Арсеније Шакабенда морао је бјегати из Пећа,

a за њим и добар дно српског живота. A кад су Турци са-
аладали остатак раје, Ходаверди-паша Махмудбеговић,
пећки паша, удари с војском на Клименте и Куче, но они
га разбију. Године 1738. ударе три војске на Клименте,
Куче и Васојевиће. Ходаверди у то доба постаје свадар-
ским везиром, па с јаким војском напада на Куче и Кли-
менте, али без успеха; Васојевиће је тада саваладао и
стјерва у Метохију. Године 1739. опет је ударио на Брђане,
али безуспјешно. А тек 1740. г. пошло је за руком пашиним
синовцу, да савалада неповорне Клименте.¹⁾

Појас, који је био у додиру са Арбанајом, ослабио
је српским живљем због пресељења 1690. и 1737. г. А тада
су и многи Брђани и Црногорци напустили своја брда и
населили се на управљени српски мјеста, што је у овом
крају помогло, да се одржи српски елемент. А послје
1737. г. настало је вијаче мухамеданизирање Срба и Ар-
банаца. У то доба пада прелазак у мухамеданство скоро
свих потурица, који нијесу добили аскултат.

По предању, први су напали на Клименте Турци из
Будимља, којима је и пријетил највећа опасност. Не могући
се сами борити са надмоћнијим непријатељем, удружили
су се са Васојевићима, који су тада стали да се из Лијева
Ријеке осле преко Трешњевика у лимску долину. Једни
с једне, а други с друге стране стјешњавали су Клименте,
нападали их, пљачкали и убијали, да им је опстанак у
лимској долини бивао све тежи. Без сумње, у овоме су
узимали учешћа и старосједноци, који су остали иза Ве-
лике Сеобе Срба, а помагали су их и пећки Турци, те се
ова борба и саршила на штету Климената. Послије првог
успјеха, који је био на страни Турана и Васојевића, Кли-
менте су се повукли из лимску долину напад Јерине Главе
у Полимљу и плавско-гусеничкој котлини. И ако су Срби
доста доприносили, да се Клименте вратисну, опет нијесу
постали самостални власници живља, отетог од Климената,
него чипчије плавских и гусеничких ага и бегова.

Нагледа, да сам Клименте нијесу учествовали у овој
борби. Да тако мислимо наводи нас то, што су из њихо-
вог прогонства остала насеља Климената у области Ро-
жија, Ибра, Пештера и Сјенице. И данас постоје та на-
сеља. Пола насеља у Рожију је клименташко, а пола кучио.
Тако су села у близини Рожија: Калача, Болоти и На-
дуница, села из Ибар: Драга и Јабланица, у близини Пећи:

¹⁾ Токић: О Арнау. у Ст. Србаји и Санају, 58—60. с.

Подгор, у Пештери: Барекаре, Бороштица и Угло, и испод Сјенице: Кандица. Од клименташких потомаца у Плаву и Гусињу нијесам могао дознати, да ли има и још које њихово насеље у поменутих областима. А да ли у наведеним селима живе искључиво Климента, требало би на лицу мјеста утврдити. Климента из плавско-гусињске области знаду за своје сродство с онима по Пештери, Рожију, Пећи и Ибру, и до скоро су с њима одржавали везе. Барјактар Амир Мартиновић (из села Мартиновића) 80 година стар, прича, да у Углу има 40 кућа из Вукли, који су му у ближем сродству од оних у селу.

Према распрострањењу клименташких насеља, која су тито заобила, даје се утврдити и правац кретања Климента. При осмишљавању земљишта они су се држали планинских гребена. Са Тројана и сусједних планина они су преко Врмоше пријешли на Васитор и Зелетин, одавад преко треснаца код Јариње Главе на Сјекирицу, Мокру и Смиљевцу, а с овајех у долину Ибра и на пештерску нишораван. Насеља по Пештери имала су богату летињу и зимску испашу, а она око Ибра имала су летињу испашу на Смиљевци и Мокрој, и зимску на ниским падинама око Ибра. Зимња долина, која припада Васојевићима била је прелепо земљиште, на које се Климента нијесу стално насељавали. За то их је одавад лакше било истиснути, или им олуда пренинути везу са мјестом, одакле су се иселили.

Тема је борба била с Климентима у плавско-гусињској области. И ала су Климента били истиснути из Васојевића није им био спријечен пут к планинама: Сјекирици, Мокрој и Смиљевци. Тај је пут водио преко Јариње Главе и Полима, која су мјеста и даље остала у рукама Климената. Са истискивањем одао није Климентима удавен тежак ударац, иза кога се не могу опоравити. Можда су Климента баш тада уандјели, каква их борба чена, па су се у овој области прибрали, да се снажно одупру. И на то је борба с Климентима у овој области била дуга и крвава, те је се мјештани живео сјећају.

Област Плана и Гусиња била је јако насељена Климентима. Машница, Улотиња и Грачаница у Полимају, Ношњић, Мартиновић и Вусић били су насељени Климентима. Сви ова села, осим полињских, и данас су чисто клименташка, а осим тога и Амање, Хотн и дјелови неких других села. Борба са овако многобројним непријатељем није била лака, још са непријатељем, који се обезбедио заузећем свих планинских гребена.

Плава је бранио и себе и околна села од Климената; зато је и био наложен честим нападима. Прича се, да су Клименте често нападали на Рацину Воду код Плама и грабили плавске жене и дјевојке. Да би Плаваљани што били безбједнији, направили су били у планини чараак од дрвета, па су га једне ноћи пренијели и намјестили код исте воде. Тако су и дану и ноћу чували стражу. Предак Новшићана чинио је Плаваљанима разне зулумџе: грабио дјецу и давао их откуп. Реџепагићи и Омерагићи се договоре, те овога зулумџара измине у Брезовачно Поље и убију на засједе. Реџепагић који је био заповједник у Плаву, био је ујак Мехмудбеговићу, пећком заповједнику, и ујак умоли сестрићу, да му даде војску, да проћера Клименте. Војска, коју је сестрић послао ујаку, улогори се на Коначевој Ливади. Клименте се побојаше од турске силе, па се договорише, да ноћу наненада нападу на Турке: аа то спремише вреће вуње, које су требали гурати пред собом, да се под њихном заштитом што ближе привуку. Неки Ђон Бага из Вуспења крадом дође у турски логор и покаже Турцима намјеру Климената. Турци пободоше кочаке око логора, да би спријечили Климентана излање врећа. Сутрадан се Клименте, абор те ненадне препоне, посвађаше јер су знали, да је исо од њих издао њихову намјеру. Овом се савјетом користе Турци, ударе на Клименте и проћерају их на Гусепњу. Тада су Новшићи и Мартиновићи постали чипчије плавских ага. Клименте из Поликла, стављеници од Васојевића и других уседеника, не хтједоше радити агинску кемају, него се преселише у данашње Ругово; ту су на изворима Пећке Бистрице нашли себи слободан планински живот. Некоји из Улогине преселише се у Мартиновиће.

За вријеме борбе с Климентима много се истиче као клименташки поглавар и вођа неки Ула, кога су прозвали краљ малик. Ула је живио у Мартиновићима. У младости је служио у Плаву дванајест година и једини је он од свих Климената знао говорити српски. Био је врло хрибар и паметан. Ула се оригинално до плавских кућа и до данашње кави се плавног смишљају. То га је уздигло у очима Климената, те је био изабран за старјешинау. Клименте су му се драговољно покораваили, као чојеку, кога су држали, да је Богом изабран да их спасе од Турака. Ула је унио искористити повођење народно, па се је скуда стављао војсци на челу. Ула је често пута с четом нападао Турке и Србе и узимао од њих плијен. Кад су Плаваљани сламили

си стовом у Босну на зимоване. Уља је с друштом једне јесени ударио на чобане у планини Дијезу, све их побјео и хиљаду олаца заплијенио. Само је утјели једна дјевојка, која је доносила глас у Плав. Плављани су се дагли у поћеру за Климентима, стигли су их у Васетору, у Рајковој Рупи, гдје их јако потуку и поврате пљачан. Ту је и данас побјено слично мраморје.

Неки Уљу називају Колом. Њега је, по једној прича посјекло неки Грговић из Плава, и по другој причи, Радоје Бољов Ђуричанин. За Грговића се каже, да га је посјекло на мегдану и да су му за то Редспагићи даровали свој читлак Јошеник више Плава, гдје има 20 до 30 разе добре асиме. А за Радоја се каже, да га је позвао на мегдан за то, што је хтио, да силом узме дјевојку некое Рама Сујковнџа. Како је Радоје силом намамио «краљу» је глава далеко одлетјела. Мјесто мегдана се и данас зове Краљевац. Ту је и данас побјено мраморје и показује се мјесто, гдје је «краљ» сједио и гдје му је глава пала.

Клименте нијесу одједном протјерали јер је познате њихових насеља остало ондје. И у полиском преданју стоја, да су први досељеници из Висојеваца били малобројни, па се нијесу смјели усудити на озбиљнију борбу с Климентима. Честе борбе Плављана са Климентима навеле су Полимљане, да уђу у борбу. Клименте у Полимљу, осјећајући се уклајештени, постепено су набијегавали у Руголо и Мартиновиће. Неки Живаљ је убио последњег Климента, а послје су и «Латини» њега убили.

У старо доба су Плављани, Гусињци, Кучи и Висојеваћи потпадали под власт Босне, али, са проширењем Климената имао лимску долину и преко Пештера до Сјенице. власт Босне је у овим крајевима пала, а замијенила ју је власт Скадра, која се протезала до Новог Пазара. Матмуд-беговића, заповједници у Пећи, нерадо су гледали ширене скадарске власти у своје сусједству. За то су с Пећанцима притицали у помоћ Плављанима и помагали им, да савладају Климента. Махмудбеговића су тада проширили своју власт и на ову област.

Потиснувши Климента, Турци су освајали Гусиње и стали се тамо насељавати. Мартиновићи су тада са Гусињанима повели дугу борбу. Изнад самог села се уздицали планина, које су се могли, у случају нужде, лако дохватити и сачувати. Прича се, да су Мартиновићи имали тог од прешње и њим гађали Гусане. Гусињани подмате некое Ђонбалића из Вусанџа (Клименту), да принуди Климента на

предју, па било на који начин. Овај Ђонбалић пође Мартиновићама на Јерињу, баш кад су из тога гађали Гусиње, и позвао њиховог топа; али им препоручи, да међу више праха, јер ће топ онда имати тако дјелотан, да се Гусињана неће моћи никоме одржити. Мартиновића повјероваше па усусе више праха, и топ им пресе у комаде. Тада је код Мартиновића нестало свих набе на даљу успјешну одбрану а за то се предадоше Турцима.

Са покорњем Мартиновића Климента су потаснуте у своје планине. Грчар, поље изнад Гусиња, још је припадало Климентима, а тако и планине с обје стране. Гусињани нијесу ван Грчара имали исписе, за то су Грчар у Климентима узимали „под травинку“ за 150 гроша годишње. Једном у години су се састјали у Грчару Гусињани и Климента ради исплаћивања травине. С почетка су Гусињани плаћали травинну од неводе, јер нијесу били способни, да то плаћање одрекну и Грчар пресекоје, пошто су Климента у својим планинама, које су се у Грчар спуштале, имали сигурне законе. Али кад се Гусињана умножише и ослабеше, не хтједоше даље тријети Климента више главе, нити им плаћати травинну, него се договораше, да на првом састанку с Климентима аветну саађу. Уговореног дана дођу на скуп по 30 оружаних људи с обје стране. Како су једни на друге подозрејавали, обје стране имаху у засједи још по 20 људи. При исплаћивању травине Гусињани су давали Климентима некакве замишане паре, које су звали „рубље“. Гусињани су их три пут добицали Климентима, а они су их три пут повраћали, тражећи „дравце“ паре. Кад су Климента трећи пут одбицали паре (а то је за Гусињане био уговорени знак), Гусињана сложило нападу на Климента. У саађу се умјешаше а обје засједе и настаде крвава бој, у ком Климента буду побјеђени и протјерани. Ту је погинуло 30 Климента и 17 Гусињана.

Страх од скандарског везира, чија је власт била силна, примора Гусињане, да и даље плаћају травинне за Грчар по 100 гроша годишње. Климента су се сјећале своје поганије у Грчару, па су зребали прилику да се освете. По Грчару су пасла гусињска говеда, која су чувала обично дјеца. Пра агри „класа“ био је обичај код гусињске дјеце, да оном дјетету, које нагуби игру, закопају једну ногу у земљу. И једанпут, кад су дјеца тако закопали ногу дјетету невог Куртовића, ударе Климента изненада и запленије 100 говеда. Сва су дјеца утекла, а дијете Куртовића

није могло побјећи. Њена посјече Лека алатиница, пославар клименташка. То је било дијете Лекане сестре, и Лека га наје познао. Гусињани, чам чуше, похиташе на коњани у поћеру, сусстигоше Клименте и њиховим планинама, те се аметне читав бој, у ком с једне а друге стране погубе по десетак људи. Отац погинулог дјетета убије Леку. Кад је у њему упознао женина брата, као му је било, али, кад је у његовој торби нашао главу свог сина, обрадовао се, што је осветио саву и посјече му главу.¹⁾ Чим су Плављани чула за нападај Климентата, похитали су Гусињанима у помоћ, и, мислећи, да су Гусињани окренули уз Врмешу, ударе и они уз њу; ту их други Клименте дочекају из бусије и многе побају.

Тада су Клименте истиснути из Гричара. Гричар је пришао Гусињанима, и Клименте, у замјену за Гричар, прасвоје Врмешу, која је, по предњу, припадала Плављу. Ако је који Климентата имао личне својине у Гричару, могао је и унапријед одржавати. Али је то одрживање скопчано било са тежкоћама, јер су Гусињани то нерадо гледали. Замљаште, врло пространо, својана племенска, пришло је Гусињу.

Има овога потјерао је читав низ крвавих сафа. Кад су се Гусињани стала турчити, свадарски везир саграза им цамију, која је била прла у Гусињу. Једне вечера, у ранајану, Клименте се приауку до цамије, у којој су Турци клињали, ударе на њих изненада и све их подижу и посјева. Због овог пораза Гусињани позову у помоћ Плављане, па једанпут имамае Клименте у Гричар и страшно потуку.

Особито се био истикао један Климентата, који је често нападио Гусињане. Помао Сујкович из Плавља гледао је прилику, да убије овог Клименту. Једне нечера авиацие са 12 људи више Гусиња код неке чесме, гдје су клименташке жене долазиле на воду, па ба да се ту удесио са там аликовцем. Баш тада дође на воду жена тог оаглогашеног Клименте и како је било блато, потоне јој натоварено магаре до трбуха. Она заука, јер се авијели без помоћи, а кад то видје Римо, изиђе на авиједе а поможе јој нападита магаре. Жена, у чуду, запита, ко је он, те јој је толико добро учинио, и он јој се каза, и рече: 'хитно сам, да убијем твога мужа, и кажа му, да га убити, ако га

¹⁾ Причају, да се и чакла потинула, дјетета обрадовао освети, кад је изиђао главу сина и брата.

гдје удесица. Кад је жена завала мужу, овај је посумњао њено поштене, пребацијући јој, да ашикује с Рамом. Ка то ју је злостављао и гоњио. Кад је Рамо то чуо, нашао је уиријећен, па по једној просјакињи поручи Клименте, да ће га убити баш за то, што због њега туче жену и што баца на њега (Раму) лагу: да је дошло код чесме. А жена жене, а не људе. Из тога опет Рамо са 12 друге изиђе на истој чесми и сада дочека Клименте, који бјежу опратили жене на воду; сада неколико Климента убију, међу њима и мужа оне обијећене жене.

Кад су Плављани и Гусињани потисли Клименте, онда су добијено земљиште подијелили. На граници између Гусињана и Војног Села побиле су један огромни камен, који зову »Побојски Камен«; он и данас стоји до пута и служи као граница између Плава и Гусиња.

Кад су саопе с Климентима узеле већег маха и препориле се у хајдуковање и разбојништво, скадарски се везир умијеша и намери их. При овом умиру пређена је лава за главу, а за сваку главу одјавише, коју су Гусињани остали дужни, плате Климентима по хиљаду гроша. Када је везир углавном мир не само међу оцима, него и између Плављана и Гусињана с једне и Куча и Васојевића с друге стране. Везир је до Кучина Велипоље, да их јаче задржи за себе, да мир буде сталнији и да заједница брдских племена буде чвршћа. Од тада се на Велипољу сваке године држао састанак главара из свих племена, гдје је кучки главар као најстарији, водио прву ријеч. Са тог скупа издаване су наредбе, које су се односиле на општу ствар. Ту се вијеђало, одлучивало, главале »бесе«, правили умири и разни договори, који су се тицали брдских племена. Приликом издизања са стоком једновремено су издизали Кучи на Велипоље и Клименте у Врношу, на датле на своје планине. То су правило поштовале обје стране, докле су год Кучи били под турском влашћу. Од тада су због Велипоља, које су хтели Клименте да отму, настале кравне свате међу Кучима и Климентима, које су се завршиле тек 1912. г., кад је ова област припала Црној Гори.

Кад су Клименте истиснути из ове области, они су изгубили све даљне планине. Само оне Клименте, који су остали под влашћу гусанских Турака, могли су одржавати неко право на тим планинама. Вусвњи, који иначе имају највише планина, и данас имају дио у Смаљеници, а Никли и Вукли имају дио у Смаљеници и Главају. Сетчанина је

припадао највећи dio планина, а то планина с једне стране Јана, мада да то, што су били најмногобројније Њима је припадао Грничар (поље), и планине: Јежичи и dio Гребена и Голеша. Они су пасли и планину Мојиса коју је од Куча отео скидарски везир и dio Селчанам под трамину. За Липовицу се прича, да ју је купио не је у дар од скидарског везира прамно неки Сул Пали Селчанин, који се доцније востурчио и добио војводство Његово потомство и данас живи у Селцима. Липовицу пак потомци Сул-Палини и још 5 до 6 кућа, које су куповалио добиле dio. Некоји Селчани имају dio и у планини Шамба, а некоји Никчи у Голешу. Столица припада Вуљанима, а Гребен Селчанима и Никчима. Вуљанима су припададе планине Лепуша и Копришт.

Језидоци, планина са десетак катуна, до Коњука, били су својина скидарског везира. Ову су планину држали Селчани и паћали трамину. Планина Брада, у непосредној близини Гусиња, била је тако исто својина скидарског везира, а њу су држали Никчи и Гусињани. Вуљани и Њимјеси имали нарочитих планина, него су по разним планинама у појединим Турка куповали летњу пашу.

Осим помепутних планина Климентима су остале планине преко Врмошке Рајене и Грничара: Мраљини Кт. Везирове Биштинне, Скудирога и Зелетија; а с њиховој страни Шамба, Брада, Тројан, Попадаја и Грбаја. Никчи имали планине и у Проклетијама и у Будачу, а Боге на свом сенту. Клименте су куповали дијелове у планинама чак до Пећи.

Сам Клименте, који су се помукли из православне-гусињске долине, задржали су католичку вјеру. Селчани славе Никољдан, Вуљани Већни Госпођин-дан, Никчи Мали Госпођин дан, а Боге архангела Михаила. Клименте, који су остали под влашћу Турака, постепено су се востурчили. И они су а дуго времена држали хришћанску вјеру, али су за цијело то вријеме били чипчије. То их је принудило, да прати ислам, само да постави слободна баштинаца. Вуљани су се дуго држали у католичкој вјери; они нијесу никад били чипчије, а то су се дуже и одржали. Прича се да је један Никчи добио од султана у дар Вуљане и сву „Гусињску Рупу“ до Војног Села. Његово потомство продало је Вуљанску Рупу доселеницима, а за себе је задржало вуљанску долину. Због ове својине Вуљани и нијесу били чипчије. Сам положај мјеста подржавао је самовлашће под разладних Вуљана.

Тешко је одредити аријеме, кад су Турци истискивали клименте. По предању синах Климената, они су држали пештер за 50 година. Први заповједник Гусиња послје негова узврата од Климената био је Шабан-бег Редспагић, од њега до Мехмед-бега, потоњег заповједника, броје њих седам. Потоњи заповједник био је при крају 18. вијека, а како је у том вазуу ишлеђишао син оца, то је Шабан-бег постао заповједник у Гусињу најраније негдаје око 1730. године. Кад би ово било тачно, онда би се дало утврдити, да су се Клименте спустили у лимску долину, из Пештери и даље одмах у почетку 18. или при крају 17. вијека, дакле, одмах из Велике Сеобе Срба под Гариојевићем. Што се они нијесу дуже одржали у тим рајенима, ајас је разумљиво. Иста нужа, која је Србе приморала на насељење, принудила је и Клименте, да се повуку. Докле су Турци напредовали, није им било стало о тога, да се крајак турчи, јер је раја била њихов хранила; али, кад су настрадали под Бечом 1683. г. и кад се раја стала удруживати са хришћанским војскама, које су прелазиле на Балканско Полуострво, Турци су настали да прене зулум, од којих су хришћани љуто пропаштали. Гада су се Срби иселили, а на њихово се мјесто уиуки Арбанаси. Кад Турци увидјеше штету за своје интересе од Климената, сташе и њима отежати живот оваје и сином их гонити, да се турче или да се сале; који се не одједоме потурчили, они се, послје упорне борбе, исељаше. Потурчени Клименте остали су и даље ту, надржавши имање, које су били претасли, и тако су постала приа клименташка насеља у долини Ибра, из Пештери, у Кладници, око Пећи и по многим мјестима у Санџаку.

Кад су се Клименте повукали у своје планине, пограђили су изласка на другу страну. Они су сада окрећули природним путем, преко Скадра к мору, гдје им је пјера била заштићена, и гдје је било довољно испаше на зимско напасење стоке. И сељацијући се редовно лети у планине, а зими к мору, они су се у Скадарском Пољу стали стално насељавати. И данас је све то поље насељено Малисорица од синх малисорских племена. Али, ипак, сваки од ових сталних насељеника у морском подручју, ко поље стоке има, издиже сваког лета на своје планине, а лети у поље сијазн само по потреби: да усије, окопа кукуруз и уради други посао.

Да су Клименте били католици, кад су се спустили у лимску долину, нема сумње; али има једно предање, по

номе се може претпоставити, да су раније били православне вјере. Прије неких 300 година земља је, по тог предању, на некоји начин остала била без попова, да то су дјеца расла некрштена. У то доба дођу међу Малесије два фратера, да крштевају дјецу, која су била и по 12 година испунили. Они су ово радили тајно, јер су се бојали скадарских Турака, и на цијело вријеме су живјели у једној пећини. При њиховом повратку на Малесије Кастрати их, по наговору Турака на Сандра, убију на Грбалу испод Затријенча.

И о Миридитима је сачувано једно предање, да су негда били православне вјере. Неким случајем Миридите су остали без свештества и тада се напали на ударцу међу католицима и језуита. Са палом Сандра под Мичиће, а доцније под Турне, православље је у овим вријемима изгубило сваку виштиту, и настао је борба између Турака и Латина, ко ће више присталица својој вјери прибавити. Турци су хтјели, да их силом потурче, па су се тога повели борбу с Миридитима. Једнога дана Миридите ударе снажно на Турке. Многи су одараћали Миридите о тога говорећи, да тај дан, кад су хтјели да нападну, није срећан; а једна виђенија Миридите знаше: »За јунака је сваки дан добар (мир дите)«. Ударе снажно и разбјеж Турке. Миридите су се до тада звали Задримци, а од тад се назову Миридите, по рајечи »мир дите (добар дан.)¹⁾ Иза те пobjеде папа им је послано свештеникас, који су извргли у римској вјери.

У Сандру и околини налази се много остатака од православних цркава и манастира; а то исто виђамо и испред Ђеша, гдје се налазе у пола срушене двије цркве из латине, које су, по свему изгледу, православног стила.²⁾ По наведеним предањима и остацима православних цркава

¹⁾ Иза и једно старије предање о овом Миридите. Шапа, Шута и Миридите су од три брата. Цара Јован су имали само сина, кога му и једна кћи Шапа наследила сина, по чему се и назвали тако. (крст. јазак³⁾ мичи седа-Шута узла кокошу, по чему је и добио име. (крст. »урага«⁴⁾ кога се мачиши и тражи узла хлеб. Кад буде доша ратка, како је онај тражи мачи што јети и он сам на себе рекао: »добро младок«⁵⁾ (мир дите), да му олакша и да ће он хлеб пробати. Отуда му је и остало име Миридите.

²⁾ На десној обали р. Драва, при изливому у Београд, гдје велика отскаја и Мачу, налазе се две цркве развалине. Једна је дуга 20, а широка 10 мет. и изишла су јој углавном портиони. Овак је оријент и истоку, и има јунак врата. С југа, до црква, била је кула у квадрат, са кулама од 4 метра. (по цркви је много пробова, а од сјевера и у олтаре). Овако се сачувале две православне, која, као нацјереница, сада утвр. На 20 м. с југу налази се друго

могао би се претпостављати, да су и Мирадите и Малесија били негда у већини или једним добрим дијелом православне вјере. То потврђује и та околност, што сва маласорска племена, међу којима Клименте спадају на прво мјесто, па онда Мирадате и остали и данас славе крсне имена и о њима имају сличне обичаје са Србима. Да ли су, према оном, католичка племена у сјеверној Арбанији српског поријекла, или су овај обичај позајмили од Срба још онда, кад су били православне вјере, — то је посао дубљег проучавања. Ипак, може се си доста поуздаваости рећи, да је ириси код Арбанаса јасан знак негдашњег њиховог православља.

Међу Климентима су највишебројнији Селчани. Они су данас надржали Врмшу са свима сусједним планинама. Изгледа, да су се Селчани највише опирали Турцима на области Плав и Гусиња, јер је њих у овој области остало највише, а тако и у Ругову, гдје су назом Вуљди, Никли и Боге, а тек неонатан дво Селчани. Клименте, који су извјегли у своје православне планине, надржали су и даље своју католичку вјеру.

Данас је Селчани католички највише. Њих има колико свих осталих Кланената. Селчани су од три брата. Кад је отац оженио синове, подијелио их је, и синовима су му, као сиромаси, послао на зараду. Једне вечери отац посла своју жену, да види, шта јој раде снахе. Свекра обиђе снахе тајно. Најстарија снаха бјеше луђу уредила: мјесто, гдје њен муж сједи, намјеншила кокутом, а други ставила на наслон, а она с друге стране огњишта забринута преда. Средња снаха били је изложила ватру, па се безбрижно грије; а најмлађа се снахи за ватру чешљаше и углађаваше. Кад свекра ками мужу, шта јој која снаха ради, он ће рећи: од најстаријега ће се ређати и људи и јунаци; од средњега ће бити људи имућни, или ће ризикалишно живјети и неће знати реда живота и имању; а од најмлађега ће бити људи делије, који ће се само делијати и биће незаљазли. По овој причи тачно оцјењују потомство од три брата и желе, да се један дво Селчана, као потомство најстаријега брата, одликује чојством и јунашћом, други дво имућем, али неоромишљеним животом, и трећи дво делијством, али и незаљазством.

Размисли, дуг 16, а широм 5 метара. И она је уопшт срушена. На њој стоје прозори и отвор и исток. Пред њом је била зграда или шатор. У њој се види гдје је једном црква. Овје су првобитне од првих историјских. Данас су зарасле у шибле.

Више Селца се налази брдо Мрек. Прича се, да је у старо доба на Мреку било врло много грабљивих орлова, од којих људи нијесу смјели слободно авлазити горе, да носе ливаде. Од ових орлова погинули су сви, који су се усудили, да ишају на брдо. Један ковач из Селца дође на добру мисао, да истрајеби орлове. Он начини велики гвоздени казан, на кога су стршили оштри гвоздени клинџи. Кад је ковач изишо казан на брдо, орлови наврну на њега, да га рошчупају, но он брзо натакне казан на себе и сакрије се под њим. Орлови јурију на казан и ударили су по њему крилима и грудима, докле су их гвоздени клинџи испробијали и умртвили. Тако су се Селцани ослободили од тих крилотих непријатеља. Ковач је прозван *Шћуп* («шћупах» врб. значи орао) и од њега су Шћупи и Селцима.¹⁾

Клименте су били толико осмишљени, да су узимали арач Хотима, Шкрељима, Грудима и другим племенима у Малесији. Ово је могло бити онда, кад су се Клименте проширили на пусто земљиште. А кад су били принуђени, да се попуку, оставивши знатан дио својих савласеника под Турцима, нијесу били толико моћни, да другим племенима намећу своју вољу. Из њихова повлачења у планине они су били присиљени, да се са Шкрељима и другим моћним племенима удружују, па да се заједнички опире јачој сили и да заједнички славе у Скадарско Поље ради насељавања. Насеља су самх малнсорских племена у приморским мјестима измјешана, и сама та околност потврђује претпоставку: да се саопштање свих малнсорских племена с планине и мору вршило заједнички и договорно, без сумње, по неком утарђеном правилу, које је за све важило као закон.

IV КУЋА — ЗАДРУГА.

Сеоске се куће дијеле на куле, куће и земљаче.

Кула је на два спрата, — оба од камена. Кула је тако исто на два спрата, само је доњи од камена, а горњи од брвна. Земљача је привезлуша са једним спритом, која је начињен од брвна, даски или плота, облијепљеног блатом или малтером.

¹⁾ Арбанаси се држе дају зову *Шиншешари*, што би се на српски преводило Орлошари. Можда је слична врта и збогомма својим свих грабљивих пласина, и свако је пласи на свој начин препречива.

По селима има свих врста кућа, али су најобичније «куће», кузе, па земљаче. У потоње пријеме је земљача све мање, јер људи праве боље куће; а од када су почели правити креч, махом граде кузе од тврдог материјала. У погледу куће осјећа се из године у годину жив напредак.

Куће имају висок кров, покривен шиндром. Кров се завршује оштром напцом; на њега се киша слијева одмах, те се мало кваси, и брзо суши. Иза ованог крова и снијег лако склизива и на њему се не може насластати.

Горњи таван се пове тишомтовоод. Састављен је из кратких и усних дасака, које наизмадама улазе једна у другу. Кад се осуше, дају се с једнога краја посабата. Шиншатопац је овог олајепаљен блатом, да се попуне пувотине и рупе.

Сви су зидови издигнути до јединке лавсане. Дужина и ширина куће мало се разликују. С једнога пада на други пребачене су дуге греде, које се нову поиле. Са оба краја пилта полазе дугачке греде, које се горе у амау оштрог угла састају; то су рогови. Са сва четири ћоха од куће подигнуте су греде, које се у врху састаљају са роговима; то су мохује. По роковима су приволаше боскије. Кров је покривен кратким и усним, обично тесаним, даскама, које се нову шиндро. Кров може да има по десетак нитова. Што је кућа шира, то је аров енши и са више нитова. Шиндра од змаљчесе (мулике) траје близу 70, од јеле 20 година, од бора највише.

Доњи дио куће нове се збоа. Кров избу се налази на горњи спрат. Врати су обично на лук. Из доњег на горњи спрат воде дрвене степенице. У горњем се спрату жана. Он је издијељен на одјељења, која су олијепаљена налтером. На степеницама се малаш малаш предсобље, из аог се улази у сва одјељења. И земљаче имају два одјељења: собу и кућу. Собом се зове простор, гдје се спава, а кућа је мјесто, гдје се ложи. Боље куће имају помаше одјељења. У собина је унутра у анду зорани на аатру; ту се ложи само лето, док се зими ложи у плеханим, реће у змаљаним, пећима. Ондје има нарочитих гостинских соба. Под је од тврдох дасака.

Прозори су малии, са ријетким дрвеним решеткама. Унутра су дрвени заклопци, који се ноћу затварају. Зами се умећу у прозоре дрвени оквири, чаја су окли аатвореш артажом, реће зидомик (стаклом). У два оквира је, у једном углу, једно покретно полуовно, које се, по воли,

отвара и затвара. То је «чекмеџ», кроз које се гледа напоље, јер је остало поде оквира непроходно.

Испод шамоваца су свауд унаозамо отворени арафови за оспрегу разних ствари. С једне је стране «долаци», затворено спремиште за аљине, а до њега је «сенсера», уздигнуто постоље за сјеђење. У другим су собама остале за вуку, па «анам», до њега «сенсера», а испод њега «долаци».

У једном куту куће је мала преграда; то је «кљешт», у ком се чувају каци и мјешине са сивоком. У другом је крају «огњиста», које је без шамоваца. Мјесто за ватру је обично на средини огњиста.

Куће зидају од тврдог камена и «варак» (хлак и пјеска). Зидове наутра најприје олијепоу блатом, па малтером. Блатом се лијепо андова зато, да аљата с поља не продире унутра. Кад се андова небил најприје олијепоу блатом, онда би аним, кад се доже пећа, мизиза роса по зидовима. Унутрашње преграде су олијепоу сано «ааром».

Било је по варошима, ређе по селима, богатијих кућа, које су имале «одаје за мусафире». У Гусињу су такве одаје имали Шабанагићи, Муратагићи, Куртагићи и скоро све агалерске куће, које су имале «познанство са свијетом», а у Плаву су их имали Реџепагићи, Омерагићи и Шековићи. Одаје за госте уквнуте су, кад су људи остали без агалука. И данас има кућа, као што су Смањалигићи (ограмак Омерагића), које, и ако не држе «одаје за мусафире», неће никога пратити с прага, а да га, по могућству, не угосте. Гостопримство се у оно доба јако ценило, и оно је било на гласу, док не кије богатство опало. Одаје за госте сада су претворене у одаје за примане гостију; оне су застрте ћилимима и миндерлуцима.

Куће по варошима много се разликују од селачких, јер се и варошани, и ако у мањој мјери, баве земљорадњом и сточарством. И по варошима су куле, куће и земљаче. Горњи спрат служи за обитавање, а доњи за стоку. Улазак је исти, или и код селских кућа, само што су варошке куће ограђене аалијом, плотом или арамком. Осим соба за спавање скоро свака боља кућа у варошима има «ћошак»; то је уздигнуто постоље у предсобљу, обично у једном ћошу, до кога се излази покривом малих прозора. У «ћошак» се љети, за вријеме љетних врућина, спава и сједи ради релаксирања. Ћошак је застрт ћилимима. Ћошак на кули Аба Реџепагића у Плаву чини изузетак. Докле се ћошкови по осталим кулама налазе на 60—70 цм. висине над собним подом, докле се ћошак на овој кули налази изнад крова

у виду маленог звоника. Једну сам оваку кулу видео и у Вусанима. Сви ћошкови уопште могу да послуже и за пушкарнање кроз малене прозоре; а на истакнутим ћошковима има и пушкарница, те овакви ћошкови служе као куле стражарнице; оне се, у случају нужде, претварају у малена утврђења. Има ћошкова и са прозорима, окренутим доле, кроз које се гледа на непосредну близину куле. Овакви се прозори виде и на кули Абд Ресепиџића. Ови су имали да послуже за одбрану и већу сигурност.

По варошима има кућа са одјељењима, која су приграђена бочковима горњег спрата. Таква се одјељења никад не налазе у куле, него само у *мнућек*. То су обично уске одаје од дрвета, које служе за спавање или уснуће, а подиђнуте су на дебелим дрвеним дасцима. Простор испод ових одаја је слободан и није ограђен. Такве собе зову *аманџалек* (кућа без темеља).

Двориште око сеоске куће ограђено је плотом или крљиком. У дворишту су: кошара, олијенаљена блатом, а покривена савином; служи амаи за спрежање оваца. *Стан*, чији су дуварови и кров од «подилица» (тесаних дасака); у њему се дечи разијева илијено у крљике. *Шлаши* имају дуварове од плота; подилица (под) је од «малџек», кочан јелови, а пруже врбово или љесково; покривени су штицом; у њима се држи кукуруз. *Тлачор* или *кочак* је од подилица. *Тор* је ауграћен плотом или тарбом. *Иба* је издијељена плотом на преграде; у њој су кочак и јасле. У *иба* се зими затварају говеда.

У потоње пријеме има кул на три спрата и по варошима и по селима. Најдоњи спрат, *иба*, служи за говеда и коње, а два горња за обитавање. Овакве су куле обично код великих задруга, мањих у овој области има понећи број. Оба горња боја издијељена су на много мањих одјељења. (Види скицу на стр. 436).

Пресејек горњег спрата куле Сивила Фератова Никољевића из Заграђа.

Оно је најобичнији тип унутрашњег распореда одјељења. Има кућа и кула са мање, а има их и са више одјељења. Улазак је у ову кућу кроз *ибу* из лицу куће; главна су врата из ужем челу куће.

У Мартиновањима и Вусанима има повише кућа и на три спрата; тих трокатница има и по другим селима. Нарочито се истичу својом величином и грађом куће у Плаву, које припадају браћи Феровићима, а у Гусињу богатиши Балвић. Најсвремашије су куће код српског ста-

непрестано, а провори се ипак, или врло ријетко, отварају, јер су тешко покретни. Зато је ваздух у собама нечист и врло недраг.

Куће у Брезовици су најбеднијег изгледа, нарочито оне у доњем дијелу села, ближе Новшћима. Тамо су куће махом „сламенице“: покривене су сламом, мале су и има их много приземних. Без сумње, ово је последица неситурног стања, у ком су се православни Брезовичани налазили, а уз то и рђавог материјалног стања, које их и данас прати. Налик им ове јесу куће у сави селима, гдје је православни живља преовлађивао. Није Србин смислио градити кулу, јер се онда бојао плачке и насиља; он се могао правити саронашним, да би избјегаво најелицама и аликоцима. Православни Туркочинци су се највише опирали Турцима, они су се до данас одржали у богатству, одупирући се јуначки прохитјелима плачкаша и харамџија турских.

Задруге су овдје велике. Према статистици за 1913. годину било је у Гуњињу:

12 кућа по 10 челади, 10 кућа по 11 челади, 8 кућа по 12 челади, 5 кућа по 13 челади, 2 куће по 14 челади, 2 куће по 15 челади, 4 куће по 16 челади, 1 кућа са 17 челади, 1 кућа са 18 челади и 2 куће по 19 челади.

Задруга Зука Бећова Радончића броји 20, Смајила Никочевића 24, Адема Таирагића 27 и Ајрадина Радончића 36 челади. У Богвићама једна задруга броји 42 челади. Задруге су раније биле много веће и више их је било. Задружин се живот и данас много цијени и поштује. Народ је сајестан, да је у сложеној задрузи увијек веће благостање него код винокосних породица. Рад је у задружној кући тако подијељен, да сваки члан породице зна своју дужност; тамо се зна, ко је сточар, ко земљорадник, ко нирвиџа итд. Сваки се без ријечи покорава кућном старјешини; његова је ријеч за све закон; он распоређује посао међу задругарима; он води главну брагу о укупном донаћем гадинстау.

Како у Малесораца у Малесни, тако и код оних, који живе у подручју Јадранског Мора, има много задруга. Задруга Зеф Маље из Нишузе броји 23 челади. Овдје у звједници живе и други и трећи братучеда. Старјешина је Зеф Маља; 1912.—13. год. он није био код куће, него у Малесни, гдје га је рат настао. Њега је замјенивао најстарији мушарац. Код дође старјешина, његов му је замјеник дужан предати чист рачун прихода и расхода; ра-

зумије се, да се овакви рачуни предају само усмено. Ако би рачуни били несправни, старјешини има право да се љути и кара. Каране је уопште највећа казна, коју може старјешина употребити.

При двоји задруге имање се не дијели на мушке главе, већ на онолико дијелова, колико родоначалника сачињавају задругу. Овака се двоја врши и у Црној Гори, само је разлика у томе, што се одраслијим мушкарцима, који су доприносили привређивању у Малесији не даје никаква дијела из додатка, као што то била у Црној Гори.

Сирота девојка не носи мужу мараз, која јој од оца остане. Док је неудата, узима сав приход од имања, а када се удаде, њинње припадне најближој мушкој својти, ма на ком послу била. Арбанас не би узео девојку с миразом, и кад би могао, јер се то сматра за срамоту. Овај обичај постоји у Зупцима, (у црногорском приморју). Нагледа, да држе да је мараз проклет. Многе богате девојке жале остаци своје имање, па се и не удају, него остају на својем имању под именом калуђерица. Отуда је у Арбанџи много калуђеркица. Скитали се не држе овог обичаја; они узимају девојке на мараз и не сматрају то за срамоту. Малесори их ва то коре ријечима: «Гдје си ти вјешао пушку, жена ће објесити гаће». То ће рећи: жена га је купила, па ће и управљати њиме. А срамота је кад свима срамотама, да се муж мора покоравати жени.

Старјешина не мора давати рачуна млађина, нити млићи то од њега траже, и ако имају право. То пронишче понајвише из поштовања према старјешини. Ако старјешина стане без разлога расипати, млађи се тада обично буне и траже рачун; а кад то настане, настаје и двоја. Ако при двоји настане каква несугласица, онда свака страна позване од пријатеља по једног или два, који као суд добрих људи изврше двоју; што они изабрани људи учине, важи за све стране као закон. При двоји имање се дијели на веће комплексе, како се сваки задругар може на своје дијелу населити, да другима не буде на досади и сметњи. А ако који задругар изтражи, онда се и поједина копади оранице или ливаде дијеле на више дијелова.

Старјешина је у задрузи обично онај, који је најпаметнији и у свему најсрећнији. Паметни старјешина ради све договорно са старијим задругарима. У случају неспоразума између старјешине и задругара у питању какве куповине, продаје, рјешава већина гласова. Добром се старјешини остављају одријешене руке, али ипак без опште

сагласности не смије ништа од имања ни продати ни купити. Има задруга, гдје су задружари и на четвртм пасу (8 степени). Мир, ред, слога и напредак у задрузи понајвише зависи од старјешане.

Задруге се одржавају не само за то, што се тако лакше, брже и више узради, већ и ради тога, што се у велико бази сточарством и земљорадњом, па при селишту на планини и обратно треба што више радних снага, да се на више страна употребе; а задруга се боље брани а од отмичара и алах људи.

Поједине жене у задрузи могу имати свога особка. Ако је особак у новцу, или га муж даје под интерес, а ако је у животи, онда се то даје на наполицу и приплод. Многе задруге држе особак неке своје жене под интерес и онда расте интерес на интерес, да се од малене суме начину велика свота, која задругу скупо стане. Отуда је међу Малесорима остала ријеч: гдје у задругу има особка, ту нема среће и напретка. То се чује и у Црној Гори. Многе су задруге пропале, које су особак својих жена држале под интерес.

Сва задруга заједно одговара за дуг појединих задругара; и тековина појединих припада задрузи.

Као што дјевојка нема права на очево имање, пошто се уда тако ни удовица, ако се уда, нема права, да ништа прими из домоваине, накаримала или немала дјеце и накар колико ту живјела. У Црној Гори овакве жене примају „остојбину“, по 3 перпера за сваку годину, проведenu у првом дому.

У ПОЛОЖАЈ НАСЕЉА.

Плав лежи по дрбату и странима морене. Куће се спуштају до ријеке, и преко ње, а с друге стране до близу језерске обале.

Плав је центар ове области; ту се завршава тусињска долина, а одатле почиње лимска; ту се спушта долина р. Ђуричке, а мало ниже и р. Коморача, која се скупља од Богаћевце. Отуда је Плав на раскрсници путова од Пећи и Дечана за Каменце, Куче и Висојевиће, и од Снадарске Малесјаје за лимску долину, Пештер, Сјеницу и Санџак.

На положај Плавa утицале су ове погодбе: плодност земљишта; близина језера, богатог рабом; близина богатих пространих планинских пашњака; комуникациони положај,

услед кога се одајде најјаваше могло господарити самим овим аријевцима; и најпосле кина, која је врло умјерена. Саа се околна соуштала а Плаву, умосећа у њ своје производе и купујући ту своје потребе. Пећ и остали трговачки центри били су удаљени, а осим тога претграђени високим планинама; то је у многама допринијело, да се Плава оснује и одржи.

Према ријечима М. Волише, у 17. вијеку је кирацијски друм водио од Плава до Котора преко Подгорице, који се гдјевада могао видјети по 200 воња с робом. Без сумње, кирације су на воњма преносили робу на Котора у Пећ, и Плави је служио као кирацијска станица на преношпште. Тај друм и данас постоји уз Куче, а трогови друма за Котор и данас се на многим мјестима иде преко Ријечке и Катумске Нахије.¹⁾ Кирацијски транспорт од Подгорице за Пећ и обратно, прешо се увијек, негда више негда мање, а данас, од ваза је Пећ припаала Црној Гори, врши се у велике, што јаво помаже економском стању Плава и Гусиња.

Дома су у Плаву били православни, као да је Плав био мали. У предању стоји за многе породице, да су њихови преци нашла у Плаву тек по неколико кућа. Код су Клименте протјерани и Срби се стали турчити, онда се и Плава нагло повећао. Турци, који су добили агалуке, насељаше се ту; уз њих се населише и други, који су масовно присвојили њих и купали њихање, јер им је живот, у тојој заједници, био сигурнији и мирнији. К овима су прилазили и други и Плава је брзо постојао сав већим насљедом и центром своје околине. У колико су најорије на оснивање Плава утицале разне географске погодбе, у толико је доцније на повећање насеља утицао етнички момент; чим се је мухамеданство стајо ширити, и Плава се је стајо нагло развијати, постижући у исто доба и центар исламства.

По мореном хрбату су куће виђенијих Турава, обично ага и бегова, а у доцније аријеме и Ферошћа; тамо су и три чамце. То је био центар парошии, гдје је био и град. Гребеном морене пролази главна улица, а од ње на једну и другу страну воде споредне. Улице су привудале и уске; куће су без реда развијештене; нема нарочите чаршије или пазара; дућани су махом у главној улици, а пазар је при ријечном кориту.

¹⁾ Види нај рад „Ријека Навија“, VIII књ. Народна Старица, Београд, стр. 228, и 240.

Гусиње је доцнијег постаника. По предању мјештани, овде је некад почело, кад су Климента истиснути из лимске долине, прије вјавља 160—180 година. Варош је у углу, на утоку р. Врује у р. Грчар. Једва примјетно надигнут је брџијег Грчара, гдје је прау кућу подигао Шабан бег Шабанагић; а како су он и његово потомство били заповједници Гусиња, ово се мјесто и називало «градом», и ако не личи ни на најпримитивније утврђење. Мјесто, на коме је Гусиње засновано, било је обрасло густом шумом, коју су насељеници крчили и претвараи у њиве и ливаде. Гусиње је, доим, засновано у крчевинама. По једном предању, у Гусињу је било насеља и за пријеме клименташког господства; ту су живјели мирни земљорадници, можда остаци пређашњег становништва или и новији досељеници, махом православни, и по враћенима и при падинама планина Климента, који су били у вешани сточари. Прогнавши Климента, потурчени Срби су добила силне пгалуке овдје и чак до Будимља; на њих намјестише све оне, који се нијесу хтели потурчити, а сами се населише у Гусињу, гдје су могли безбавије уживати своје приходе. Коалима су прилазили и доцнији потурченици, а примали су и православне, јер су им потребни били ради разних заната, које Турци на данас не раде.

Са пресељењем плавских Турака у Гусиње, и заповједништво ове области пренијело се у Гусиње. Сад су се јако осилили Шабанагићи и Пашити (огранци Рерпагића), који су били заповједници Гусиња; под власт Гусиња потпадао је и Плав и сви околнаа од Врмоше до Јарине Главе, сва лимска долина до Будимља. У Гусињу је било много више ага него у Плаву, по томе су и приходи Гусиња било знатно већи него приходи Плава; за то се Гусиње збрло и истакло богатством, те му није било тешко, да од Плава претме прелатст и постане центар власти, силе, богатства и трговине, што је и до данас одржало.

Од Гусиња се шири плодно и пространо поље к Језеру; са свију страна га окружују високе планине, те му клима чине врло оштром, а јесен и прољеће још и изгловити. С друге стране к њему се спуштају уске долине ријека Доље и Грле, којима се отварају кршевите и неприступне Проклетије. Путевн на којима се налази Гусиње, јесу тешки биразијски друм од Подгорице преко Риваца и Врмоше за Плав и Пећ; и још доминији пут преко Годља уз Бијели Поток који води на Свадру. И у колико је Плав служио као кирицијски станица при пре-

ласку преко Чакора за Пећ и обратно, Гусиње је служило истој сврси при изласку из планинских тјеснаца на путу из Подгорице и Скадра. И данас у Гусињу постоје четири хана за преноћиште кириџија.

Гусиње се служи бунарском водом. На средини вароши је бунар, одакле сва варош носи воду за пиће.

М. Болица пише, да је при крају 1612. год. на средини између Плава и Климента »Велики Турчин« подигао утврђење на врху незнатног узвишења, утврђење названо Нови Град, гдје су 200 низама и 50 коњаника чували стражу; да је ово утврђење подигнуто по молби Сем-чауша, главног турског заповједника у Подгорици, који је имао свој тимар у Плаву, којим се није могао користити због нападања Климената. Гдје је био тај Нови Град, не зна се. На путу од Вјетрника уз Бијели Поток налази се мјесто *Годиља*, које на арбанашки значи »грађевина«, гдје се и данас познају остаци сухомеђе. Можда је то био тај Нови Град, који је, збиља, згодно могао служити за стражу и одбрану од клименташких упада; одатле се могло пазити не само на главни, већ и на споредне пролазе. Годиља, негдашњи Нови Град, налази се у планини, гдје је живот врло отежан и стража је ту, без сумње, могла трајати кратко, само љети и нешто мало у пролеће и јесен. За сигурнију стражу доцније су саграђене неколике куле на Вјетрнику и од њега ка Гусињу низ Грнчар. Неке су од њих срушене, а неке и данас постоје и претворене су у куће.

а) Гусињска села.

Грнчар. Грнчарско Поље се стере од Вјетрника, гдје је граница Врмоше па до Гусиња; дуго је 7 километара. Ријека Грнчар засипа већи нарочито лијеви дио паља, по којему је село Грнчар. Зато су куће у подножју страна. На неколиким мјестима испод страна јесу велике купе од наноса. На обема странама ових купа подигнуте су куће, нарочито на крилима њиховим, гдје су сачуване од бујице. Да би се што јаче осигурали, људи ограђују поточна корита плотовима и дају потоцима одређени правац. Сеоске земље се налазе у самом подножју страна, између поточних, гдје су осигуране од поточних поплава; а ливаде су поља. Ријека Грнчар често наноси у ливаде пијесак и гатње, или их разорава, руши и односи; особиту је штету нанела 1896. г., приликом велике опште поплаве.

Досуђе је у подножју Гребена: куће се пењу уз страну, а некоје се спуштају и у поље. Грничар овом селу не причињава аvara, јер се његов ток одбаја изнад Досуђа и скреће према Гусињу. И земље и ливаде су до свих кући, при страна и у пољу. Имања су груписана око кући.

Заграђе је изнад Досуђа, на благом аvarануку иза Јериње, испод стране Гребена. Село отворено југу и истоку.

Мартиновићи се дружају испод подножја Пепурена и Висатора и заузимају простор 1—5 км. дужине. Од планине Вага долази Мартановаћка Ријека и протиче између огранака Гребена и Пепурена. На изласку из планинског клисца такође наноси у подножју. На овом наносу налазе се скоро двије трећине мартиновићских кућа. Ријека је 1896. г. разлијела и насула земље и ливаде; за то сазнали, да би се сачували од штете, ограђују њене обале. Остале дво сета налази се на подножју страна. Земља је испод свих села, а ливаде у пољу до р. Буче. Мартиновићка Ријека је и лети привлачно јави, те се њом велика већина земљашта топи.

Грничар, Досуђе и Мартиноваћи дружају се од Вјетрника испод планинских подножја, ина поље, с лијеве стране р. Грничара. Ова села се налазе једно на друго и границе су им једна примјетна. Заграђе је на левини изнад ових села. Сва ова села су присојна; тамо и воће боље успијева. Она имају довољно воде за натапање и изворску воду за пиће.

Изли су у пољу према Грничару, с десне стране рајеке Грничара. Тај се дно зове Буцељ. Други дно села пење се уз брежуљкасте подове изнад Буцеља; то су прали Лаза, ласновани у кречинама. Земља је груписана око кућа, а ливаде су махом у пољу. Грничар наноси штету ливадама; њих утарљују плотовани и живим оградама. Скоро се сва земља топи Грничаром и јаким наворима, који славе с Гројана.

Колиновићи се простиру испод подножја Бора. Највише је кућа на пространом наносу Колиновског Потока. Поток с јесени и прољећа наноси штету; њим се лети натапа много њива и ливада. Земља је груписана око кућа, а ливаде су и ријеца Вруји.

Крштво је одмах до Колиновиха и граница им је једна примјетна. Куће су у подножју; највише их је на наносу потока, који се слива низа село. Поток је врло бујан, па пралини селу огромну штету. Године 1896. насуо

је и развио много земље и ливаде, а тада је срушио и једну кулу и подарио 12 чедаци.

Вишњено је у продужењу Крушева са истим положајем кућа. Поток, који слази с Бора нап Вишњено, наноси селу јаку штету. Многе су куће на поточном наносу, а неке се пењу уз стрмене брегове Бора. Земља је груписана око кућа, а ливаде се спуштају к пољу и пењу уз брегове Бора.

Лави, Колиновићи, Крушево и Вишњено пружају се другим крајем поља према Гричару, Досуђу и Мартинићима, а леже у планинском подножју. Ова су села окренута сјеверо-истоку, те је клима оштрија и зиме овима се дуже одрже.

Доња је у долини, с обје стране р. Доље, која долази од Валушнице, Тројана и Попадаје. Део села при страни планине Браде нове се Дрошје. Куће су у Доњи при бреговима, реке на рјечном наносу, а у Драгијана су при страни. Доња, лежећи у рјечној долини, анксијена је од вјетрова, али и од суица. Близина Браде и Тројана чине климу врло оштром. Рјечна вода служи за напашање.

Вусићи су с обе стране р. Грле у дужини 4—5 км. С десне стране су Никшић, Ђонбалићи и Тосовићи, а с леве Герањи. Тосовићи и Ђонбалићи су подножјем Бора, а Герањи подножјем Браде. Земља се налази до кућа, а ливаде низ р. Грлу, чија је околина малом подводна. Долина је ове ријеке уска, а планине с обје стране окомите. Клима је оадје оштра; сунце се зима указује само поврху планинских вијенаца. Бјелач је и љети покривен снјежњацима. Бјелач припада Вусићима. То је највећа планина у Сварадској Малевији, и због несигурности нико се не усуђује, да изиђе на њен врх. Вусићи су по положају створени за прибежиште алних људи. Налази се на Гусињу је узан, да га је лако бранити, а позадина је непроходна за сваку кизнећу експедицију.

У селу је мало земље, али каво селани имају много планина, то највише живе о стоци и о приходима, које узимају за трамичу.

Грла носи нијесак и шири га по наским обалама. Йуди су са извора Грле спровели јазове (ваде) планинским подножјем ради напашања, а једна је сада проведена и хрбетом брјета, испод кога ријека понире.

Врмош се пружа објема странама уске долине Врмошке Ријеке. Врмошко Поље дуго је 5¹/₂ км. и широко

300—600 m. Ријека и сви потоци носе много пијеска. Ријечно корито је широко и нестаљно; за то су куће подиђнуте при странама, на зараванцима и терасима, а сас су засноване у крчевинама.

У Врмоши је клима планинска. Куће су засноване међу јеловим шумом; изнад села је планина. Житељи Врмоше су Селцини (Клименте), који су основали ово село по невољи; сиромаштина и тјескоба у племену нагнала их је, да се селе амо, да обрађују земљу и да се стално настављају у овој планини. Овдје сију раж, јечам, пшеницу и кукуруз; кукуруз ради само, кад је топла јесен, иначе прва зима однесе сви род. Народнице су честе, и тада селани проведу зиму у равници испод Скадра. Некима један дио фамилије живи у Селцима, а један овдје; на тај се начин лакше прехране.

6) Плавска села.

Војно Село наставаља се од Вишњева подножјем Бора и пружа се скоро до самог Плама. Граница је између Војног Села и Вишњева «Побођени Камени»; та је граница тек примјетна, јер су куће једног и другог села у непосредној близини. Куће су на поточним наносима и при бреговима. Кроз село теку потоци са Мемине Планине и причинљају штету, кад јако надођу; њиховом се водом лети врши натапање. Село назива простор од 4 км. Подложје Војног Села као и Колинковића, Крушева и Вишњева: сви се ова села настављају једно на друго, те изгледа, гледајући с противне стране, да се подножјем Бора пружа непрекидни низ кућа од Гусиња до Плама. Њиве су око кућа, а ливаде у равници и Плавском Блату. Сви села испод Бора имају много ливаде и земље и при Бору и Меминој Планини: ореница и косаница тамо се налазе изнад самих села, а засноване су у крчевинама. Гледајући на ове крчевине с противне стране, изгледају као велики торови, ограђени густим редовима шуме и разбацани по странама и бреговима планинским.

Аквиа и *Будовица* су одмах изнад Војног Села; то су, управо, дијелови његови. Оба су села на странама потока, који протиче кроз Војно Село, а чија вода служи за натапање у овим селима и у Војном Селу. Пошто су Аквиа и Будовица узвишенији, то је тамо и клима оптрија него у Војном Селу. У њима нема онолико земље и ливаде, колико у Војном Селу, јер су стијењенија овог планином,

око Војним Селом, а са страна уских планинских косама, које им јако отежавају крчење и насеља. Села су заснована у крчевинама; отуда је и земља груписана око кућа. Сељаци су се одавали пљачкама и лупештинама, због чега су на гласу као зли људи.

Ђуричка Ријека и Богатић налазе се при странама у долини Ђуричке Ријеке. Богатић су одмах изнад Плама, с десне стране ријеке, при стрменој страни, до потока, који врло стрмено пада са Коњског Обора и Кофмаче. Сеоске су земље и ливаде махом при странама око села и изнад њега. Село Ђуричка Ријека је с обје стране ријеке, почевши на 20 минута даљине изнад Плама, па се пружа уз ријеку к њеном извору. Њиве су обично при странама, а ливаде у ријечној долини. Ријека носи гомиле пијеска и камења, а вод су велике поплаве, наноси штету. Околине планине су далеке и не сувише високе, те је и село доста отворено сунцу и вјетру. Ријечна је вода јака и служи за ирригације и воденице. Њеном се водом ирригају земље и у Војном Селу.

Хотш су при кориту Хотског Потока, десне притоке Ђуричке Ријеке, а удаљени од Плама 2 сата. Село је за сновно у крчевини Клина је планински. Иаколик је село непосредно на Ђуричку Ријеку. Живот је оvdје јако отежан ради оштре зиме и недовољно културног земљишта.

Привор је према Плаву, преко Ђуричке Ријеке, из маленом заравњалу, и при страни Коњског Обора. Село је био саставни дио Плама, јер га само ријека раздваја од вароши. Земље и ливаде су испод и око села; топе се водом, која се ваљда доводи из р. Комораче, чак испод Метеха, а из неких блажих извора. Привор и Богатић су наклоњени од истока, а окренути су к западу и изложени јужном и сјеверном вјетру.

Ситш је при брзијегу Великом Ситшу, преко ријеке од Плама на сјеверо-исток. Куће су поређане при брзијегу и по даље. Село је скоро у равници, гдје су груписане земље и ливаде, које сепатају водом из р. Комораче и Ђуричке Ријеке.

Рудо Поље се простира од Плама до Лима и Планиског Блата. Село је, управо, саставни дио вароши, јер сеоске њиве и ливаде упиру у саму варош. Земљиште се иррига водом из Ђуричке Ријеке, која је доведена са велике даљине. Куће су на равници. Село је изложено свим вјетровима.

Метех се налази к истоку од Плама на падинама Старца, Дијела, Јечмишта и Црног Крша. Лијеви Метех

је на страни Црвеног Крша, с десне стране потока Ље-
наша, а Десни Метех на страни брда Шуме Шошкића,
изнад корита потока Десног Метеха. Села су заснована у
крчевини. Оба су Метеха на ливници, гдје преливајује пла-
вичина клима. У Лијевом Метеху је нешто жупнаје; ту је
и хлеб укуснији. Села су опкољена шумама, што ублажава
климу; изакоњена су од сјевера, а скоро и од истока.
Сеоски је излазак нив Коморачу у Плав и на пут на Пећ.
Од Плама до Метеха има 1½ сат.

Јара је даље од Десног Метеха, преко вие, која се
спушта од Старца. Село је засновано у крчевини. Њиве
и ливаде су до кућа, а испод села протиче р. Коморачи.
Нив горњи ток изнад Јаре зове се *Бобиновско*, по Ба-
бином Пољу, које се на сат дужине протеже у ову ријеку
до огранака планине Богубешице. Јара уз Коморачу и Хоти
уз Туричку Ријеку јесу најудаљенија насеља у Плавском
округу.

Коморача (село) пружа се низ р. Коморачу од Јаре
до р. Лима. Куће су подигнуте на објема њеним странама,
у долини и при странама. Село се протеже у дужини од
3—4 км. Како је долина р. Комораче прилично дубока,
село је као у јаруги. Коморача има везе са оба Метеха и
Јаром, јер се испод њих и налази. Село је отаорено к р. Лиму
низ и а Богубешици уз истоимену ријеку. Земљама и ли-
вадима, које су махом уз ријеку, рајева гдјекада наноси
штету. Рајечном се водом наводњава много њива и ливада.

Брезовица је на подножју Виситора. Од Мартиновића
поред Плавског Блата и Лима пружа се Брезовичко Поље;
оно је уско и дуго до 3½ км. Крајем овог поља у подножју
Виситора подигнуте се сеоске куће; векоје су и средином
поља, а векоје се уздижу при странама. Поље је низ Лим
све уже и зваршава се код П-пића. Доња, ужи, дио поља
наје насељен. Низ Виситор слези Бијели Поток, којему
је ток врло стрмен; он окомито пада и сноси много ка-
мена и муља, које често набаца из околне њиве и ливаде.
Село је окренуто к истоку и југу, а заклоњено од сјевера
и запада. У селу нема довољно земље и ливаде, нити се
земља довољно наводњава. Брезовица је добила име по бре-
зикама, којих овдје има читаву шума. Кроз село пролази главни
пут низ лимску долину. Плав је у непосредној близини
села. У селу је стара црква са. Трејнице, која је од Турака
запаљена 1912 год.

Шошкића су с десне стране Лима испод Брезовице.
Куће су подигнуте на заравњанима с обје стране потока.

која се спушта стрмено у Лим. Изнад села се надишнују високи брегови. Село је изложено од истока; има свој излазак нив и у Лим. Земља је груписана у селу у пољцу, а има пљив и ливада и у арчевинама изнад села. Потомет рата 1912—1913. г. цијело је село попађено и становништво се разбјегло по Скадру, Плаву, Метеху и другим мјестима.

Пепићи су с лијеве стране Лима, испод Брезовице, у подножју страна Виситора, на тераси Лима. И Новашићи и Пепићи имају планине, изнад села, и људи се у многоме баве сточарством. Пепићи су на путу, који води нив лимску долину.

Горња Ржаница је на десној обали Лима, према Пепићима. Изнад села се дижу планине Сјеверница и Штип, између којих се спушта р. Грачаничка. Ријечна је долина уска и стрмена; брегови су велики и покривени шумом, а мјестимаце расирчени и претворени у плодне оранице и оранице. Куће су подигнуте на објема странама ушћа, на лимским терасима; немоје се пењу уз стране и подигнуте су у крчевинама. Земље су мазом око кућа, а ливаде на терасима Лима. Село је отворено преко Лима и западу, а од сјевера и истока ограђено је планинама. До 1912. г. Горња Ржаница је припадала Турској, а тако и Пепићи и Новашићи; зато је оадје живот био јаво отежан, јер се између Новашића и ње увукли до Лима Велики, пригорско племе. Турци су се с Величанима често свађали и убијали. Због тога ни Ржаничани нијесу могли остати на миру, нарочито Срби, који су у души били с Величанима. Село има добре планине, али се до скоро није могло њима служити потпуно.

Према појединачном прегледу плавско-гусињских села излази, да села заузимају разноврсне положаје. Некоја се село налази у планинском подножју (Гричар, Досуће, Мартиновићи, Буцељ, Кољиновићи, Крушево, Вашићево, Војно Село, Приавор, Брезовица, Пепићи, Новашићи и Горња Ржаница), некоја се пењу на странама и бреговима (Загриће, Лазн, Акање, Будовица, Метех и Јара), некоја су сјештено у ријечним долинама (Доља, Вусањн, Богатићи, Ђуричича Ријека, Хотн и Конарача), некоја су у равници (Скић и Рудо Поље), а некоја се, олет, пењу од подножја једне стране и брегове (Горња Ржаница, Доња Брезовица, а мјестимице и саа села испод Ђора и Менине Планине). Имаде село, која су изложена и окренута к истоку и југу (Гричар, Досуће, Мартиновићи, Брезовица), западу (Метех,

Јера, Призвор, Богаћки), *сјеверу* (Лаз, Колниновићи, Крушево, Вишњево, Војно Село, Аквиње, Будовица); има их *изложених свим странама* (Скаћ, Рудо Поље, Плава и Гусиње); има их *рученим дубом у планине* (Вусања, Хотн). Сва села при странама и бреговима подигнута су у *крчевинама*, то се и данас јасно запажа по шумацама, који су свуда намећу крчевина шостали.

Сва насеља обилују здравом шмарском водом за пиће и поточином и ријечном водом за напашање. Ваде су спроведене и са дужице од 3 до 6 км. Такве су ваде нна Ђуричку Ријеку и Коморачу. Мало је земље, која се не тови; која се земља не може *надити*, нема вредности. *Коо да је могућност напашања у многама, али не и понајвише*. Утицала на положаје насеља, јер *изгледа, да су људи крчили земљу и насељавали се ондје, гдје су могли земљу наводњавати*. Напашање је најпречи посло сваког селанка; он сваки посло остави, па *заиди*, кад га падне ред, *наиди* и дану и ноћу, јер му од тога зависи сав *зберикети*. *Постје* воде за напашање на положаје насеља *утицала је* близина планина; сваки се селио при својој планини, да је *боље са стеном искористи*. Колниновићи су се, напр., *наседели* испод Бора, да су у тјешњем додиру са својом планином. С друге стране Бора били су Вусања, који су своје границе радо потискивали, па је Колниновићима требало стати на бранику своје планине. Мартиновићи су тако исто основали село испод својих планина. Села, која *нијесу* имала *марочитих* планина, оснивана су што ближе *подножју* ма *чијих* планина, само да се бар *нижом* *миховим* *подинама* *послуже*. Таква су села Гричар, Досуђе, Заграђе, Лаз, Доља, Вишњево, Крушево и др.

Немоја су села при *пешатим* *брдима*, *модним* за *обрађивање* и *насељавање*, а *свеска* су *имона* *тамо*, у *главном*, *до* *самих* *кућа*. *Из* *тамо* се села *слушта* *пут* на *главни* *дром*, *који* *води* *подножјем*, *прајем* *поља*. *Ондје* су *већи* *комплекс* *земље* *груписани* *око* *кућа*, а *само* се *по* *која* *има* *или* *лима* *малани* *подале* *од* *ове*. *Тешноћа* *оно* *преноса* *производа* и *других* *потреба* *није* *велика*, јер *релативна* *висина* *насеља* *износи* *највише* *100* *до* *200* *метара*. А *како* *људи* *имају* *повећи* *број* *коња*, то *им* је *преносња* *летине* *олакшана*. *Около* *овак* *села* су *шуме*, *проријеђене* *пропашницама* *за* *њике* *и* *лимаде*. И *што* је *насеље* *ствараје*, то *се* *оно* *комплекс* *шума* *рећи* *и* *мињи*; *гдје* је *насеље* *младо*, то *су* *оно* *једва* *видљ* у *шуми*. *Оваква* су *сва* *села* *по* *странама* и *бреговима* *ове* *области*, па у Велики, Пољимау, Шешулару и Васаје-

вићима, gdje су чаташ плећата брда намрежана њињима, ливадама, воћњацима и омањим грмевима густе шуме, повезаним међусобно на окрајцима. Најтипичнији положаји ових насеља јесу Лазн, Кољановића, Крушево, Вишњено, Будоваца, Јара, оба Метеха и Горња Ржанаца.

И остала су села заснована у кречинама, али нису на брдским странама, gdje је насеље могло захватити по-више простора, него у подножју и усама долинима, gdje је земља везана за планинама подножје или уску долину. У овом се случају насеља не заокружују, као на плећатим брдима, него се продужују дуж подножја или ријечне долине. Докле се насеље у првом случају шири на две стране по вољи и потреби, докле му у овом другом случају права одређује земља, за коју је везано, и географски положај. У ову групу спадају сва друга села, нарочито Врмоша, Грнчар, Досуђе, Мартиновићи, Вуцањ, Бурички Ријека и Брезовица.

VI ТИПОВИ НАСЕЉА.

Тип вароши.

Тип Плана и Гусиња постао је под утацајем помучно-медњаних Срба и Арбанаса. Улице су уске и аривудске. Чаршије су састављене из много обијених дућана. Дућана се један на други настављају; имају ћепенке и сам је грађа дрвени. При отварању дућана горња се врата отварају највише и знаоче, а доња, већа врата, отварају се доле и ослањају на нарочити аслова. На доњем се врату маломе дућанска роба. Чаршија је у Гусињу широка и ћепиша као у Плану. Докле се дућани у Гусињу настављају један на други, у Плану су поређани у накрст по варошаним махалама. Гусиње је већа трговачка варош од Плана.

Куће су обично из два спрата; доња бој је нижан од крова, а горња од дрета. Провора су са ријетким решетинама. На горњем спрату живе четад, а у доњем говеда и војна. На горњем се бој обичао излази споља уз дрвене степенаци, а ређе аров набу. Пред вратима је најат, обичао затворен штицама. Кром је од шинадре, ређе од сламе. Има аровона, којима је доња дио од шинадре, а горња од сламе, или обротно.

Куће су ограђене алаијом; алаије су од «дувар», плота или старабес. Алаија од дувара нагоријева је од опека, које мјештама спремају од гњале (иломаче); умијешане

опеке стављају у калупе, па их наврате на земљу, гдје се на случајној прилоци пеку. Оваке су цигле нејаке, лако се ломе и на виши расивају, зато зидове од цигле покривају шиндром, да не би напукли од кише и распали се. Од оваких цигала неки праве и кућице; у такве андове улађују брвна, и на савкама 70 цм. висине зида долази до једног ајас брвна. Мјесто оваких дунавора виђа се, нарочито у Плаву, много дунавора од салаша, који се тако поређају, да затварају предњи дио куће и слуме као авалија. На авалији је велика дрвена капија. Овако је ограђен само предњи дио куће од улице, а остала три лица су ограђена плотом или тарабом. У средини авалије је кућа са салашима и потребним аградама.

До куће је башта за поврће и асњак. Према томе обје вароши, нарочито Гусиње, изгледају као шума, у којој се крију куће. Гледајући из далека Гусиње, види се само шума; тек кад се приближи види се по гденоја кућа, како се бјелиска и провирује из густиша.

Своро салаха кућа има на горњем спрату нужник, који је приграђ и споља и у који се улази каутра. Нужник је нахом на оном лицу куће, које гледа у башту; ту нема никаквих врата ни прозора. Доњи део нужника није ограђен и затворен, зато сва нечистоћа стоји отаранаена. Ова куће и иначе је прилична нечистоћа; сметлиште се баца свуда.

Куће су у опадању, нарочито у потоње пријеме авархије, када никоме није била загарантована својина и безбједност. Има и бољих кућа, као у Гусињу куће Балаћка и у Плаву Феровића. Ове су куће све од камена.

Улице су калдрисане крупним камењем, а о крајелима су јазови за отицање воде. Чаршија у Гусињу је поплочана ситним облацима; по средини је јаз за отицање воде.

Обје се вароши дијеле на махале. У Гусињу су махале: днје Градске, днје Тобцијске и једна Варошка. На самој обали р. Гричара, која облива Гусиње, налази се Град, познатио уадигнуће, гдје су у старије доба живјели гусињски забити. Обје градске махале почињу од Града и иду у разним правцима; до оних су Тобцијске и Варошка је с краја до оних. У Варошкој Махали живе своро сами православни Срби. Свака је махала имала по једног кмета; православни Срби имали су Србина за кмета, кога су сами бирали. Прва Градска и прва Тобцијска Махала су асје од осталих. Изнад Гусиња преко р. Вруже, на маленом брежуљау, је Војни Спир : градмо га је Ђул-бер Шабан-

агити, а сав је народ, без разлике, кулучно. Сви који су живјели на агалудима и беглудима плавско-гусињским, па чак и они на Роговине, испод Рожаја, са гусињских агалуда, долазали су тада да кулуче.

Данас у Гусињу има 46 дућана. У ове се убрајају и они, што продају дуван, опивке, мрс и др. ситнице. Прије је било 50 дућана, који су само мануфактуром трговали. Трговина је јаво пала. За доба турске владавине у овим крајевима трговци су свој есепал набављали из Скадра, Пећи и Матроавца, гдје су били кредитирани, и могли дизати робу, а на дуг су увијек уредно одговарали готовим новцем, или ауном, коњима, стоком, сиром, скорупом и др. Пошерење је било велико, а трговачка тачност на гласу, те је трговина, у колико може о тој бити збора у овим крајевима, била напредна.

Данас у Гусињу има 27 кафениница; у ове се рачунају и оне, које крме ракију. Дале има: 3 конача, 2 самарџије, 10 мутаџија, 2 павбата, 6 афурџија, 3 мукендраџија, 3 тераџија (три Турчина и два Србина), 4 дриџара и 1 мутџиџија (пушкар). У Гусињу има 4 хана. На горњем спрату хамова примају се људи, а у доњем кириџијски коњи и стока. Кроз Гусиње и Плав од старине су пролазили трговачки каравани од Котора и Скадра за Пећ, а то је у мношме помагало, да се трговина и разни занати одржавају и умножавају.

У Гусињу су три џамије: *Везирова*, *Чекића* и *Пашина*. Везирова џамија је најстарија; њу је саградио скадарски везир, кад је отпочео турчење у Гусињу. Везир је овој џамији подарио планину Браду, и Гусињци су је с почетка довали Климентима под планину на 7 до 12 ђеса годишње; са овим приходима џамија се одржавала. Данас Брада не припада овој џамији, јер је везир доцније од ње одузео и давао под планину за свој рачун. Дотична сели су тада присвојили доње падине ове планине, којима се и данас служе.

Пашина се џамија зове по томе, што ју је саградио Али-паша. Ова је џамија, не зна се како, изгорјела прије 20 година, а са њом и сва чаршија. Али-паша тада није био жив; он није оставио нишаог инаследства, и његово савно имање било је прешло у руке његова зета Махмуд-беговића из Пећи. Гусињци су молили Али-пашини зета, да обнови ову џамију, али овај није хтио; онда су они подигли нову џамију у близини ове, у доњем дијелу вироши-

У Гусињу нема цркви. Гусињски су се Срби служили црквом у Брезовици. Годане 1907., по благослову призренског митрополита Никифора, уређени је у Гусињу једна кућа за капелу, на чијем се горњем спрату врши служба божија, а у доњем објектима школа.

Турско је гробље покрх вароши; оно је аслиао и захватио најлепши простор. Једно је мјесто у гробљу уништено за неколико метара и зове се „Гладица“. Ту показују гроб са 300 турских глава, које Клименте у Везировој Црквији посјекоше, кад су их ненадмо напали. Ту је још неколико гробова, у којима је покопано много турских глава. По покопаним главима и сави је уништење дошло име.

Православно је гробље подале изван вароши, близу извора р. Врује. Гробље је прилично пространо; ту има много старих гробова, за које се не зна, чији су. Величина и старост гробља свједочи о негдашњој величини српског православног насља. У гробљу постоји један дебело лучевити стуб, подупрт великим камењем. Толики је стар онај стуб, да нико не зна, ко га је и кад поставио. На истом мјесту била је црква: темељи од ње и данас се појављују. У овом гробљу налази се велики гроб, у ком је сахрањено 120 пригорских глава, посјечених на Ноашићима 1879. г. Кад су се Турци повратили с бојишта, оне су главе, као трајумф побједе, пободене на моткови, свечано провијели кроз Гусиње и мотке пободи пред градом, гдје су главе биле за дуго изложене. У православном гробљу налази се и гроб са 62 пригорске главе, које Турци посјекоше на Полињу 1862. г.; а ту је и гроб са 7 пригорских глава, посјечених 1912 г., кад су Црногорци напали и освојили Гусиње.

У Гусињу пију воду из ублова. То је подземна вода од Гринчара. Вода је доста здрав.

У Плаву су назате: *Ререпогоћа, Шобовића, Омгровића, Медунска, Метерили и Купус*. Махале су назате по породицама, које у њима живе; Метерили су назати по метрицима (шанчелима), који су ту негде прављени, можда још приликом одбране од Кримљана; а Купус-махала је присојни; — у њој расад од купуса најбоље успева и највише је дозријева за раскидање. На страни Пласког Блата је и *Рибарско Магало*; ова је у близини Рибарског Гробља. Преко Ђуричке Ријеке је *Прњавор*, као варошко предграђе.

У средини је вароши «град», који су градили Реџеп-агићи. То управо и није град, и зато га тако називају, већ дворови Реџеп-агића, заповјединав Плавом. Град је окружен врло високим зидом и у њ се могло ући само на двоји врата. На једном улазу подигнут је намад конаџе чардак за сједење и клање на враћене децеких врукана, а испод њега су сједионици на остале аге и сејмене. Неки кажу, да су ту била и вјешала. Град је почео да се руши, и нарочито од онда, када је Асо Феровић отео власт од Реџеп-агића. Господари овог града били су на сва времена чувени св насеља, која су чинили Србима и Турцима.

У Плаву су четири џамaje; свима су минарета од злата, збо и онама у Гусињу, а само је једна сва од лијепо отесаног камена. Ова се џамија назива у средини вароши и подигнута је трошвом султан Абдул-Хамид, а настојањем Аса Феровића. Чим се довршила њена грађина, у Турској је дат устав и султан Абдул-Хамид био је свргнут с пријестола. Плавска Турца нијесу хтјели ићи у ову џамију, да клањају у задужбини збаченог султана, него су је употребили за војно савјешање, на коју је сврху стигла све до заузећа Плама 1912 год.

Типови села.

Села су у овој области развијеног и разријеђеног типа. У развијена села спадају: Врмаша, Грничар, Досуће, Заграђе, Лави, Дола, Колинковићи, Крушево, Вишњевце, Буричка Ријека, оба Метеха, Јара, Горња Ржаница и Коморача; а у разријеђена села: Вусиње, Мартиновића, Алања, Будовица, Брезовица, Новишања, Пепићи, Богашћи и Хоти.

Код села развијеног типа куће су јаво растурене по докоњем планина и при бреговима, а само се Будеца, иако Лави спушта у поле Грничар, где су куће исто тако растурене. Скоро су све куће подигнуте на кречанима; оранице су груписане око кућа, а скоро исто тако и све ливаде. Један дво ових села заснована су насељеници из Гусиња и Плама. Као таква истичу се села Колинковића, Крушево и Буричка Ријека, чији су се оснивачи тамо преселили из Плама и Гусиња. Овдје видимо, да се села оснивају исљављњем из вароши. Тиме се долази до: 1) да варошко становништво најде дегенерасано и 2) да варошки живот стоји бљау сеосном. Од овда постоји Плав и Гусиње, њихови су се становници, поред алната и трговине,

стално бавили и земљорадњом и сточарством; они се таме и данас баве и то им је највећи извор благостања. Нема варошанина, који нема нешто земље и стоке. Раније су људи на њивама одржавали стије, око којих су све више земље и лаваде крчили, и послуже су се, нарочито за пријеме двоје задруга, поједини чланови насељавали тимо и оснивали насеља.

На насеља развијеног типа утицао је и положај земљишта. Како су људи најприје крчили по мало земље и лаваде, према потреби, они су морали крчевине правити у подножју планинских страна; а да не би били један другом на сметњи и да би доцније имали гдје нове повеће комаде у близини, то су прве крчевине правили далеко један од другог. Вјероватно је у овом послу било нарочитог реда, који је поставањ од варошких или братствених старешина. Козиновићи и Радоњићи су најприје ишајели у Гусињу; њих и данас има добар дио у Гусињу, а многи су се селили при планини Бору, над су им га бегови Шабанагића даровали. Запажа се, да је не само немала груписања овај куће, него се и доцније крчевине, које се пењу уз брегове Бора, називе нахом изнад куће, којој припадају и у вези су са поткућњацим. Овдје се особито пази на јединство и груписаност земље и лаваде; а то је најглавнији узрок развијеног типа села.

Да су села развијеног типа заснована у крчевинама, види се јасно и по томе, што су брегови, на којима су крчевине, окружени густом шумом. Овај систем насељаванја види се свуда по Висојевићима и у лимској долини. Раније су ова села била више развијена; доцније се уметањем нових кућа и сираћина размах међу кућама, и развијеност постајала мања. Правило је било, да су први насељеници захватили велике комплексе земљишта. При двоја задруге морала је новим подизањем кућа утврдити право на захваћено земљиште тим, што су нове куће подизале раздалеко, да се лакше одржава све имање и да се лакше брине од отмице и усељавања странаца. Тако је заузето земљиште сачувано за потомство онога, који се приј ту усељо, а тако је потомство имало мјеста за насељаванје и крчење нових њива. И повећавање насеља стално је расло; село је све више губило облик раштризаности. Насељавања из оваких мјеста није било, јер није било осудице у земљи, а помукимедањени Срби и Арбанаси били су мирни од ма чијег зулума и насиља, јер су сами били господари ових крајева.

Један од најповољнијих услова за раздвајање и одржавање сели развијеног типа јесте тај, што је само сел имало довољно слободног земљишта, те су чланови при двобини задруге имали гдје подићи куће и правити нове крчешине. Многа села и данас имају доста таквог земљишта, и свака је класа, ако му је потреба, да узео своју земљу и ливаду. Пада у очи, да су нове куће подигнуте од подножја и пењу се уз стране брда. Узрок овом тај, што при доцинији двобини задруге најје била слободног земљишта доље, гдје су настала прва насеља; а то се насеље постепено пење уз брегове рада пошфидања слободног земљишта.

На овај тип утицали је и природа земљишта. Дубел слој земље захвата веома велике просторе; земља је плодна и плодна. То је упућивало сељана, да се сели даље, да је је имале одвојено од других, да му није ко на сметити он коме. Плавањани и Гусњаници су од рано постали мухамеданци, а како у цијелој области није било елемената који је могао стати против њих, она су била господствујућа шјера, и сваки мухамеданац, било у вароши, било и селу, био је заштићен од ња чије самовоље; и за то, иако потпуно безбједни, мухамеданци су могли одржавати овај тип села.

Сви су они крајеви пуни текуће воде. Мало је земљишта која се не може топати. Вода се може спроводити вадом на по 5 км. даљине, а да у путу ништа не ослаби. Семиме су се могли насељавати и подале од ријечног или поточног корита, јер су могли воду и са највеће даљине доводити. Право на «вађење» уређено је у овим крајевима нарочитим правилима: да сваки има право на вађење првом најближом текућом водом, ако је може довести на своју кућу или ливаду, иако и тим увекoliko и оштетно за селане. Држи се да вода није само својина најближијој кући, него припада и онима, које су веома удаљене, ако могу њом послужити, а немају ближу воду.

Затим велики комплекс шума нивали су вистног утицаја на овај тип; и даље је моћно утицао и сам начин живота. Некада су се људи ондје, а своме и сада, понајвише бавили сточарством; а сточари су вољели посједати и земљиште, које је слободно од ња чијег мијешања си стран. Тако се и сточарство у већој мјери могло подицати, а да није уз сточарство било је довољно места и за земљорадњу.

С једне и друге стране Гусињског Поља, испод планинског подножја, пролази пут од Гусиња до Плана. То су у исто доба и главни путеви, који од Плана и Гусиња воде даље. Поред ових путова налази се највише села. Може се претпоставати, да многе куће, које се налазе у близини ових путова, изиђу свој постанак с њима; ту је лакша и блажа комуникација са Планом и Гусињем, а преко њих и са даљим трговачким центрима; ту је и близина поља; ту је додирна тачка поља и планине, која је много утицала не само на положаје, већ и на типове села.

На развијени тип села утицала је моћно и једна етничка особина. Људи не трпе уједиње; они се због сатних ствари авиштају и убијају, па желе, да им је све одвојено, да један другом не праве сметњу. Због овога су и куће не одмах до пута, који води кроз село, већ подале на 50 до 100 м. У оваквом случају може човек и проширити своје имање, а да није другоме на штету, нити њему неко друга на сметњу. Нема оvdје, као у Црној Гори, груписаности кућа по братствима, јер оvdје није било онекакве несигурности, као тамо гдје је свима пријетила заједничка опасност. Оvdје се несигурност састојала у томе, што су један другог убијали и крали, а баш због такве несигурности мјештани сматрају за витештво и част живјети одвојено, да их не штити ни братство ни село, него да им је своја кућа једина заштита, а своја пушка једини друг. Зато оvdје све живи посебним животом, Како су се Плана и Гусиње држали зна себес, тако су се зна себес држали и братства, села, па и појединци.

На насеља развијеног типа утицала је и олакшица у раду. Напримјер: ђубре се истура лакше, јер су њиве до саме куће; лакше је очувати пољевена жита и тмијести у кућу; имају се гдје податни потребне сухоте у близини куће итд.

По најесу куће свуда једнако растурене. На примјер, у Врмаци су куће јако растурене, па онда у Грчичару, Лазина, Ђурачкој Ријечи, Метесима и Коморачи. Старији дијелови у Кољиковићима, Крушевцу, Вишњеву и Заграбу нешто су обједињени, а њихови млађи дијелови јако су развијени. По мањој или већој развијености кућа у појединим селима даје се одијелити и старост њихова, а тако и појединих дијелова сеоских. Што су млађа насеља, то су обједињенија. Имале кућа удаљених по 4—500 м., ако не а више, а имале их иа близини од 50—100 м. Које су куће због близу, растурене су без реда и обично су на сре-

дани или при крају земаље, које им припада. Свака кућа има излазак на главни пут, а сасвим путови анјугају до сваке куће.

У разријеђена села убрајамо она, чија густина кућа стоји између разбијеног и збијеног типа. Ту спадају села, чија је густина кућа толика, да су на близини од 50—100 мет., или су поједини крајеви сасвим још и више збијени, тако да размак међу кућама износи по 30—50 мет. Код ованих кућа су поткућнице мале, а главно је пшнице у пољу или нешто даље од куће. Вусани и Мартиновићи су најтипичнији представници разријеђених села.

Разнообразни су утицаји, који су створили оне типове. Стајковићи Вусани, Мартиновићи, Новосаћи, Пенићи, Акићи и Хота јесу арбанашког поријекла; кад су се иселили били су римокатолици и за дуго нијесу хтели пријети мухамеданство; били су приморавани, да се помудра медике, и давали су сивањ отпор. У овој борби они су пропатили доста; увијек су се надали, да ће доћи пријеме, кад ће опет Канменте акуати ова мјеста, па да ће онда моћи своју вјеру држати и другима је наметати. И на оно вријеме Арбанаси римокатолици искусили су доста непријатности; били су не само чипчије гуслињсавих и плаваких ага и бегова, него су били гонени и аустраљани. И ако су се кријепили налом на бивању браће у Климентима, несигурност их је приморала да се настанију ближе једни другима, јер је то олашћавало њихову лапшу одбрану од мајединачког непријатеља. Нарочито су се Мартиновићи и Вусани, као веће јединице, опирала мухамеданству; за то је у Мартиновићима један дио села око цамије прилично збијен, а у Вусанима изгорић дио села, који се зове Никла. Остали су дијелови Вусани (Тосовићи, Ђонбалићи и Гераћи) мање збијени, јер су мањи. Сличне се особине запањују и код Новосаћа.

На међу збијеност ових села, насељених Арбанасима, утицао је и етнички момент. Арбанаси, и ако у већој мери настањени овдје, те су могли имати нагледа на успјешнију борбу, ипак, као од старине ратничко племе, имали су склоност, да се насељавају што ближе, како би се узвјед једни другом могли наћи на помоћ. Њихов живот на митици протан је зјечитом борбом са околним племенима и са турским властима; та их је околност и у њиховој митици гонила на јаче збијање насеља. Склоност за јачи збијањем насеља на митици утицала је на иселене Арбанасе, да се и у новим мјестима јаче збијају.

Брезовица, као центар православља негда и сада, имала је највећих тешкоћа, да се одржи у својој ијери. Било је неких, који су под притиском јаче сале прелазили у мухамедиство, али је једни, већи дио сичувао своју ајеру. Та околност приморавала је и Брезовичане, као и Мартинковиће и Вусање, и још више од њих, да се насељавају што ближе, како би се чаршће држали и бранила. И за то Брезовица заузима средину између ова два типа села.

На разријеђеност села јако је утицала и пластика земљишта. Уска долина р. Грзе приморала је Вусање, да се групишу до већих комплекса земље; исти је случај и код Мартинковића, чија је већа маса кућа подигнута на малиску р. Мартинковићке где је у исто доба и највећи комад земљишта Мартинковићког. Остала села разређеног типа стијешњени су или окомитим планинским странама, бреговима, разливеним косама и уским долинама, те је разређеност била отежана али и немогућа. Уа ово је и текућа вода утицала на овај тип. На примјер: Мартинковићи топе своју р. Мартинковићком, а Вусањи р. Грзом. За то су се људи радије задржавали на земљи, који могу наводњавати, макар је и мање плодна.

Величина насеља.

Област планиско-гусињска има двије вароши — Гусиње и Плов, и четири сасвим општине: Вусањска, којој припадају села: Крушево, Козниовићи, Вусањи, Доља, Лази, Грнчар, Досуће и Заграђе; Војно-Селско, којој припадају села: Вншњемо, Војно Село, Акиње, Будовица, Ђурчица Рајена, Боготићи, Хоти, ПриAVOR, Скић, Лијеви и Десни Мстех, Јара и Коморача; Брезовичка са селима: Мартинковићи, Брезовица, Рудо Поље, Новићи, Пеотићи и Горња Вржаница, и Вржаничка са селом Вржашом.

Мухамеданска су братства у Гусињу: Бектишасићи (25 домова), Муртоновићи (10), Бардажићи (3), Грде (8), Галесићи (5), Грговићи (1), Гачевићи (6), Дељани (18), Дамјановићи (4), Дервишковићи (13), Ђукановићи (5), Ђуровићи (6), Жарићи (1), Ибраћковићи (3), Кадићи (1), Колитовићи (25), Клименте (18), Костровићи (13), Контрелићи (4), Лапићи (30), Луцескићи (11), Љтковићи (2), Мемичи (2), Мркуњићи (6), Метовићи (3), Медумани (2), Мондаћи (2), Мусићи (4), Нутовићи (6), Никољчевићи (14), Неговићи (5), Омерасићи (18), Орићи (2), Пилићи (1), Перићи (1), Пр-

иптерици (2), Пирковићи (4), Палавртићи (4), Радоњићи (69), Садихи (2), Малковићи (5), Петровићи (13), Пејићи (1), Сеферовићи (8), Алибеговићи (Малековићи) (8), Муратјановићи (3), Грлићи (1), Фератовићи (13), Хопи (20), Чеклићи (43), Чинићи (1), Шабовићи (1), Шековићи (3), Шапстановићи (2), Шупици (6), Шестовићи (5), Шаиновићи (5), Чукелићи (2), Гапани (2), Кок (1), Крившић (1), Балићи (8), Шаљанин (1), Никшић (1), Касумовић (1), Куртаговићи (4), Ђоркић (1) и Комашине (2).

Православни су братства у Гусињу: Балевићи (2 дома), Бијарици (2), Булатовићи (2), Буђиновски (7), Грбовићи (1), Дедићи (1), Дражковићи (8), Драговићи (5), Јовковићи (5), Јончаревићи (18), Маринковићи (2), Мијатовићи (2), Марући (1), Стојковићи (3), Тмушвићи (2), Шекуларици (3), Шкупићи (1), Шифак (1) и Куч (1).

У Гусињу има мухамеданских 517 а православних 60 кућа. Свега је у Гусињу 517 кућа, од којих су мухамеданци 89%, а православни је тек 11%.

Мухамеданска братства у Плаву јесу: Аметулићи (5 д.), Бишковићи (7), Бишковићи (2), Грбовићи (3), Башуљевићи (4), Ганићи (5), Ђаловићи (4), Дервишевићи (1), Делали (1), Драшковићи (3), Дућићи (2), Драшковићи (2), Ђурашковићи или Османбеговићи (11), Ђутовићи (1), Ђековићи (7), Крчићи (4), Кочмановићи (3), Кусићи (2), Крјићи (1), Куратићи (3), Јалаћи (2), Јрковићи (1), Муминовићи (5), Мрсуловићи (1), Мусићи (14), Мрдуљићи (1), Мујачи (3), Медумани (22), Нутовићи (1), Омраговићи (7), Пуповићи (1), Пуришићи (1), Олтовићи (2), Ререваци (38), Реричи (7), Реховићи (6), Радоновићи (2), Рајковићи (2), Смаиловићи (4), Срдиновићи (6), Суровићи (1), Тађићи (2), Тошвићи (2), Ђулађићи (1), Цановићи (4), Чаушевићи (5), Шабовићи (14), Ђикићи (3), Шиминовићи (12), Улићи (2), Шимковићи (1), Шаровићи (6), Грчићи (1), Ковачи (1), Шаркиновићи (5), Феровићи (1), Ђуријићи (1) и Хасићовићи (3).

Православна братства у Плаву: Мајсторићи (1 д.), Копалјићи (1), Новачићи (2), Ђејановићи (1), Микићи (1), Рамуш (1), и Јамуш (1).

У Плаву има мухамеданских 388, а православних 8 кућа. Свега је у Плаву 296 кућа, од којих на мухамеданце отпада 97%, а на православне не пуних 3%.

У Крушеву су: Радоњићи (18 д.), Колинавићи (6), Коштрапи (3), Ђекетиновићи (2), Ђуричићи (1), Балићи (1),

Никочевци (1), *Четићи* (2), *Кукићи* (4) и *Мурсагачићи* (1). Свега у Крушевцу има 39 домова и сви су мухамеданци.

У Колинковцима живе све свима Колинковци, њих 40 домова мухамеданске вјере.

У Вусанцима су: *Вусанци* (43 л.), *Ћонбалаћи* (61), *Тосовићи* (22) и *Клименте* (1); свега их има 127 домова мухамеданске вјере.

У Дољу живе: *Бекочевићи* (3), *Заличићи* (6), *Мркуљчи* (2), *Дервишевићи* (1), *Никочевци* (1), *Питер* (1), *Петровићи* (3), *Ђураковићи* (2), *Мулићи* (3), *Мелићи* (1), *Ђуриновићи* (1), *Вукал* (1) и *Амелијовићи* (3), — све мухамеданци са 38 домова, и православни *Бојовићи* (1) и *Брлотовићи* (1). Свега је у Дољи 39 кућа.

У Лазима су: *Дервишевићи* (8), *Заличићи* (10), *Колинковци* (1), *Хоти* (1), *Никшић* (1), *Дамјановићи* (2), *Јоровићи* (1), *Гачевићи* (3), *Радоњићи* (1) и *Омеровићи* (1) — мухамеданска братства са 29 кућа, и православни: *Насиновци* (4) и *Тмушићи* (1). Свега је у Лазима 34 куће.

Гричарска су братства: *Колинковци* (3), *Команини* (1), *Заличићи* (1), *Дервишевићи* (3), *Тосићи* (1), *Хоти* (2), *Паћукићи* (1), *Радоњићи* (3), *Шујах* (1), *Шаманци* (1) и *Нурсанци* (2) — мухамеданска братства са 19 домова; и *Митровићи* (2), *Ђуришковићи* (4), *Бојовићи* (1) и *Носићевићи* (1) — православна братства са 8 домова. Свега је у Гричару 27 домова.

У Досућу живе: *Заличићи* (4), *Хоти* (1), *Паћукићи* (7), *Кукићи* (3), *Радоњићи* (11), *Никочевци* (7), *Петровићи* (1), *Фундињани* (3) и *Палавртићи* (3) — све мухамедански братства са 40 домова.

У Заграђу су: *Никочевци* (4), *Палавртићи* (3), *Омраговићи* (1), *Ђурановићи* (1), и *Четићи* (1) — мухамеданска братства са 10 домова.

Свега у вусанској општини има 349 домова, од којих су мухамеданци 332, а православни 17 домова.

У Вашињеву живе: *Ругови* (4), *Арсенићи* (2), *Костраши* (1) и *Килићи* (3) — мухамеданци са 10 домова; католици *Ђурановићи* (9) и православни *Шошићи* и *Колашинчевићи* (1). Свега у Вашињеву има 21 дом.

Војносељска су братства: *Арсенићи* (4), *Њуковићи* (3), *Турковићи* (6), *Јанчи* (1), *Заличићи* (1), *Јутићи* (3), *Ђукићи* (1) и *Шошиковићи* (2), — православна братства са 21 кућом, и мухамеданска: *Заличићи* (3), *Маркишићи* (6), *М-*

медовићи (5), Мркуљети (3), Лековићи (1) и Госићи (1) са 21 кућом. Свега у Војном Селу има 42 куће.

У Амању су: Вусаћи (8), Рудови (8), Мусликуртовићи (3), Крстинићи (1) и Колиновићи (4), — мухамеданци са 21 куће и православни Лиловићи (2). Свега у Амању има 26 домова.

У Будовици су мухамеданци Фератовићи са 9 домова.

У Буричкој Ријеци живе: Вусаћи (3), Челићи (1), Цановићи (2), Шамповићи (1), Шаровићи (1) и Репачићи (1) — све мухамеданци са 9 домова, и православни Буричани са 4 дома. Свега има 13 домова.

У Богатињама су: Шабовићи (3), Крајићи (2), Јазићи (7), Мусићи (3), Пуришићи (3), Ресковићи (1), Цецуми (1) и Цановићи (5) — мухамеданци са 25 кућа.

Хотска су братства: Хопи (15) и Вусани (2) — мухамеданци са 17 кући.

У Привору су: Репаматовићи (9), Гумићи (3), Луковићи (2), Шаровићи (1), Ахалићи (6), Бакочићи (3), Којићи (6), Јосипићи (1), Пуновићи (4), Пејчиновићи (8), Репачићи (3), Мариновићи (11), Мачићи (2), Носићевићи (1), Тошићи (2), Цурлићи (2), Припићи (1), Касуловићи (1), Куч (1), и Шаланин (1), све мухамеданска братства са 68 домова, и православни: Радновићи (3), Носићевићи (7), Јошићи (1) и Славоковићи (1) са 12 домова. Свега у Привору има 80 кућа.

У Скићу су: Цуриковићи (13), Тарковићи (2), Кандићи (1), Раденовићи (1), Мркићи (1), Мулковићи (2) и Фатићи (2) — мухамеданци са 22 куће.

У Лајевом и Десном Метеху живе: Шабовићи (2), Јазићи (1), Раденовићи (7), Кандићи (1), Јеврићи (4), Туковићи (12), Лешњани (8), Беговићи (1) и Јабан (1) — мухамеданци са 37 домова, и православни: Шошкићи (9), Буричани (2), Цудовићи (1), Бујићи (5), Раденовићи (15), Созићи (1) и Илимарковићи (1) са 34 дома. Свега у Метеху има 71 дом.

У Јару су: Башићи (9) и Раденовићи (1) — мухамеданци са 10 домова.

У Коморачи су: Гумићи (19), Кандићи (10), Башићи (1), Јеврићи (2), Шаљиновићи (4), Репаматовићи (1), Крјач (1), Шкупићи (1), Ђоровићи (1), Салићи (6) и Асанџковићи (2), — мухамеданци са 48 кућа.

У војно селској општини има свега 384 куће, од којих су мухамеданске 300, православне 75 и католичке 9.

У Мартиновићима су: Асанџевићи (15), Болденџићи (18), Премужићи (20), Леџалићи (7), Ђонболићи (2) и Јаукићи (1) — све мухамеданци са 63 дома.

Брезовички су братства: Дошћићи (11), Ђуричани (8), Илиџорковићи (2), Јашовићи (2), Мартићи (6), Новићевићи (2), Љуботићи (2), Дрошковићи (3), Пешићи (2), Поповићи (6), Рајковићи (3), Вучевићи (4), Булатовићи (3), Прошчевићи (6), Рахуш (1) и Мајсторићи (1) — све православни братства са 96 домова, и мухамедански: Шоркиновићи (1), Дешићи (3), Реџићи (1), Медуњани (2), Шолани (2), Ђешићи (1), Башићи (1), Шаламовићи (2) и Шесовићи (1) са 13 домова. У Брезовици је свега 109 кућа.

У Рудом су Пољу: Дешићи (1), Реџићи (1), Медуњани (3), Исламовићи (1), Омеровићи (1), Шаламовићи (1), Шесовићи (1), Алпићи (3), Алемрлићи (1), Белевићи (1), Јиковићи (1), Луковићи (1), Мухиновићи (1), Марковићи (1), Срдоновићи (5), Калашини (1), Ширеџа (1) и Бешковићи (1) — мухамеданци са 26 домова, и православни: Илиџорковићи (1), Новићевићи (1), Прошчевићи (1) и Радоновићи (3) са 6 домова. Свега у Рудом Пољу има 32 куће.

У Новићима су живјели: Бучевићи (10), Мекловићи (18), Месови (8) и Сипазићи (3) — мухамеданци са 39 кућа.

У Пепићима живе: Бацовићи (7), Цуковићи (2) и Дрепићи (4) — мухамеданци са 13 домова, и православни Гојковићи са 1 домом. Свега у Пепићима има 14 домова.

У Горњој Равници су: Нововићи (14), Отошевићи (13), Јоловићи (5), Ђуричани (1), Рајковићи (1), Вујосевићи (1), Дракуловићи (2), Живковићи (3), Илимовићи (4), Јакићи (1), Вучи (1), Поповићи (1), Поповићи (1), Петровићи (1), Радоновићи (4), Степиновићи (1), Токовићи (2), Филиповићи (1), Цудовићи (7), Вукотићи (1), и Гојковић (1), православни братства са 66 домова, и мухамедански: Јековићи (1), Топровићи (1), Шобовићи (3) и Ђезовићи (3) са 8 домова. Свега у Горњој Равници има 74 куће.

У општини брезовичкој има свега 331 кућа, од којих су мухамеданске 162, а православне 169.

У Врмацин има 60 домова римокатоличке вјере.

Преглед величине насеља.

Гусиње.....	517 кућа, 60 кула.	—	рамко, кућа, света	577 кућа,
Плав.....	296	8	—	296
Крушевац.....	39	—	—	39
Козиница.....	40	—	—	40
Вукавац.....	129	—	—	129
Долац.....	24	2	—	26
Лавице.....	29	5	—	34
Гричар.....	19	4	—	23
Десуше.....	46	—	—	46
Заграђе.....	19	—	—	19
Вишњеву.....	16	2	8	26
Војно Село.....	21	21	—	42
Алмаш.....	24	2	—	26
Будиман.....	9	—	—	9
Ђурићкој Ријеци.....	9	4	—	13
Белашки.....	25	—	—	25
Хали.....	17	—	—	17
Приљор.....	68	12	—	80
Сваби.....	22	—	—	22
Метех.....	77	34	—	111
Лаци.....	16	—	—	16
Коворача.....	14	—	—	14
Мартинићи.....	63	—	—	63
Брезовица.....	13	66	—	109
Грде Поље.....	26	4	—	30
Нашање.....	39	—	—	39
Петина.....	13	1	—	14
Горња Раваница.....	8	66	—	74
Врмоша.....	—	—	60	60

1091 кућа, 317 кула и 69 рамко, кућа, света 1097 кућа.

Гусиње је највеће насеље у овој области (577 кућа), а тај долази Плав (296), Вукавац (129), Брезовица (109), Приљор (80), Горња Раваница (74), Метех (71), Мартинићи (63) и Врмоша (60). Остала насеља имају испод 50 кућа. На насеља се више од 50 кућа отпада 1449 кућа, а то је 73%, свуга становништва.

Првобитни живаљ прелази у Брезовицу и Горњу Раваницу, гдје износи скоро 69% становништва; у Метеху и Војном Селу скоро се наједначије се муслиманским; у Гричару, Ђурићкој Ријеци, Рудом Пољу и Приљору износи 20%; по другим мјестима или га никако нема (14 села), или их је врло мало (6 села).

Римокатолика има само у Вишњеву (43%), а Врмоша је насељена само римокатолицима, Селчанима иа Климентина. Врмоша није потпадала под турску власт у Гусињу, него је била својана Климентина. Климента су њу одржавали ало стално насеље, јер им је она била спона између

Селца и планина, које су надржали у констани огрницама и Плаву и Гусињу. Селчани су знали цијенити важност Врмоше, па су за њу водили борбу. Селчани су због Врмоше имали два непријатеља: с једне стране Гусињце, који су хтјели, да се прошире уз Врмошку Рајеку, и с друге Куче, који су својим Велипољем, на глави Врмоше, а без којег Клименте нијесу могли лако одржавати Врмошу. И Селчани су, присиљени оваквим приликама, дошли у споразум са Гусињцима, па напрегли су снагу, да од Куча отму Велипоље. Али једва су успјели, да Велипоље пасу са стоком, а да Кучина на то плаћају трамбину.

Мухамеданско становништво у овој области чини масу, 80% свега становништва, православно 16,5% и римокатоличко 3,5%. Према томе мухамеданци су били у потпуној надмоћности у овим крајевима.

VII ПОРИЈЕКЛО СТАНОВНИШТВА.

Најстарије су становништво православани Срби у Брезовици и Метеху, па онди многа помухамеданиза братства, која су род са неким православним Србима. Који су изостали након напријед поменутих сеоба, боље су чуваали православну вјеру него они, који су се са стране уселили: који су изостали након пресељења, имали су своје земље, или су живјели на земљи манастира Дечина, док су усељеници хтјели да добију земљу у својину, и то су могли добити само ако приме мухамеданство; — иначе су усељеници постојали чипчије. Тај систем присвајања нијевиша је могао принудити људе, да прелазе у мухамеданство.

Како је насељавање из ових мјести вршено у другој половини 17. вијека, то се насељавање вјероватно извршило при крају истог или у почетку 18. вијека. Тада се и Клименте спуштају у ову област и даље до Пештера, а наскоро иза тога настаје повлачење Клименита и борба између њих и плавско-гусињских Турака. У то доба пада најглавније насељавање династичег становништва са разних мјеста из Црне Горе, из Куча, из Затријепча, Мавесије и околине Складра.

У насељавање се вршило појединачно, гдјекада по неколико брата или сродника заједно; оно је текло стално; куда је прошао прили, отворно је и повалио пут другом. Нагледа да су се Кучи, Затријепча и Клименте прили почели насељавати и, као род од стирине, у близини једни других. За овијма су пошли други из сусједних племена Црне Горе и Арбаније. Главни струји досељавања долазила је од Куча.

Затријепча и Климента, а споредне од Братоновића, Пипера, Бјелопавлића, Цезина, Висојевића, Росаца и Мораче с једне, и Хота, Груда, Кастрата, Шарела, Шаље и Скадра с друге стране. Што су се мјеста више попуњавала, то је и струја уселивања све више слабила. Нови су се уселиници однах одређивали: ко је био склон, да дође до живота и власти, помухамеданио се; а ко је био спреман на све патње, а уа то вољно своју пјеру, задржао је православље. Одношај намећу једних и других уредно се по турском праву: православни су били раја и чипчије, а мухамеданци аге и бегови. Мака се тако често држала своје пјере, да је било врло мало случајева мухамеданизирања.

Да би преглед становништва био јаснији, груписаћемо становништво по мјестима, одакле је досељено.

1. Куча.

Дракуловићи и Муратагићи су из Куча, из села Бенизова. Њихови преци Дракуле и Никола Никелићи доселили су се на Бенизов због сиромаштине и поселили у Гусињу. Када су се доселили, Турци су били доселили Климента и Јузвца у Гусиње. У Гусињу је тада живио један Бул-бег Шабанагић; овај их прими лијепо и даде им нешто земље, да раде под доходам. Браћа су била приједна, па убрзо зарадише нешто иманња. Сада их Бул-бег стави присиљавати, да се потурче, обећавајући им дати велико иманње; иначе им је пријетио, да ће их даћи са иманња, које су радили. Дракуле се није хтао потурчити, а Никола се потурчи и добије име Мурат; од њега су дошли Муратагићи. Бул-бег је даровао браћи велико иманње у Плаву и Гусињу, а Мурат је добио и агалу. Браћа су за дуго живјела заједно, али најпослије, због разлике у вјери и негода, које су отуда потицале, подијелил се; Дракуле се настани у Војном Селу, а Мурат у Гусињу. Дракуловића слављ са Никола, ирсно име својих старих. Кад се Никола потурчио, добио је у дар планину Валушницу у Малесији, а Дракуле Гид наше Плава и Трескавицу. Муратагићи су своју планину додије продали Климентима, јер се нијесу могли њом због Климента служити. Кад се Никола потурчио, добио је од цара ферман, по коме му се даје влатарство, с правом на приманње извјесне плате на себе и робље. Муратагићи су се за дуго сјећали праједовске вјере, па су сваке године на Никољдан палили воштанице. Досељење њихово из Бенизова пада прије 150--170 година.

Дракуловићи и Муратовићи се и данас своје и сматрају као једна крв; међусобно су се увијек држали, ама да их вјера најје дијелила, и у осветама су једни друге помињали.

Дракуле је у Војном Селу имао 4 сина. Кад су Омерагићи на Плаву једим пут изишли на плавину, нарочито пусте стоку у низову ливаду. Браћа не хтједоше тројети ово насиље него убају два чобана и утеку у Пећ, гдје су живјела 5—6 година; тада их Реџепагићи намиреше са Омерагићима. Браћа се повратише и дадоше Омерагићима за драје «крале» два чатлука у Војном Селу, који и данас припадају Омерагићима. Од тада су се Реџепагићи истакли као заштитници Дракуловића, и они су им за то дужни била давати годишње по тозар пшенице на кућу. Оно је даваше послужило Реџепагићима као разлог, да имање Дракуловића престаоре у своје агалуке; залуду су се Дракуловића противили, кад најесу имали коме да се покаже, по невољи су се помирили с новим стањем и дошавши Реџепагићима четвртину, а послаје и половину, докле нису од Реџепагића своје имање откупили.

Дракуловићи се дијеле на Турковиће, Турковиће, Арсовиће и Мемедовиће. Мемедовићи су се раније звали Павловићи, па су промијенили име, кад су се потурчили. Остали Дракуловића су до данас задржали православу вјеру. Турковића су добили име по свом претку, који је са стогом сљавио у Босну, па се називао Турко, да би своје српско име сакрио од босанских потурица. Петар брат Турава, једим пут је био пошва, да се потурчи, али га је од тога одарало помухамеданство Грбовић. Од Петра нема потомстаа. Турковићи су врло богати, особито Станиша Турковић, чије богатство датира одвино.⁴⁾ Говоре, да је нека његова предак, радећи у пијеску испод куће, у блавању језера, нашао пере, с којима је трговао и варадио.

Дракуловићи су се много убијали с Турцима и Арбанасима, и у тој су борби увијек срећни били (те је ашије Тураки и Арбанаси гинуло, него њих). Турци на Хота долазили су у Турковића невањана на славу, њих по 20—30 друга, па ба код њих и законачили. Турковићима је било додијало ово насиље; за то се једном договоре, да их не приме, но да их врате испред куће; а како су знали, да је то опасно, спремна су били на борбу с оружјем. На

⁴⁾ Станишава задата браћа 17 члала, или 140 „стун“ (тј. 12, 500 овала, новинава крпа и овина овина). На мекана овину има посто чинија, која су од гата (ај) ваљеница, а он имају сунг, (ај) и Војному даваје.

дан њихове славе, после је подио, јавише се још из далека њих 20 Турака, дајући знак, да иду у Турковићи. Турковићи им поручише, да их неће примити; али они на то и не погледаше, но пођоше пут куће. Тада Турковићи «турише пушину» и отвори се читав бој, који је трајао, докле год Плављани нису стигли и раздвојили их. Турковићи су толико били криви Хотима, да је неки Лабуд Турковић, који је био врло богат, наговорио Плављанине, да убијају Хоте, па ће он плаћати кривину. Плављани су више држали руку православним Србима, него помуламеданцима Хотима, и алао су им Хоти јединојерма браћом. Можда је то и због тога, што су им Срби били чипчије; али исти језик их је много опомињао на заједничко поријекло, старину.

Радоњићи или *Радоњица* воде поријекло од Пуцањина из Орахова. Њихов предак *Радоња* иселио се из Орахова због сиромаштине и дошао у Гусиње, гдје се од ње потурчио. Био је довео само жену. Бег Шабанигић, ондашњи заповједник Гусиња, дао му је земљу. Радоњићи су се брао мишљили и постали јаво братство; уобрази им је требало, да посједну веће војводе земљишта. Радоњићи нијесу добили читлаве, као остале аге гусињске; по томе се даје закључити, да нијесу учествовали у борби с Клементима, нити били у Гусињу онда, кад су се агалуци довали. А како није било неуспјешних читлава, то им се агалуци доцније нијесу могли ни дати; али су за то добили положиву панину Бора у чијем су се подиољу насељавали.

Шећо Радоњић, од 65 година, броји своје претке од себе до Радоње: Алаз, Сејдо, Шабан, Рецо, Устреф, Мста, Етем, Мујо, Тезејобег и Радоња, од кога протичу Радоњићи. Према овоме од њихова досељења имало би изишло 250 година. За то што Радоњићи нијесу добили агалук, Шабанигићи су их одређивали за Ђекаје, тј. за старјешине над субашама, који од чипчија скупљају дохотке. Можда се због тога сви Радоњини и звао Тезејобег. Ако је Радоња дошао прије 250 година, онда су он и његови потомци били оадје, кад су се агалуци довали; а ипак нијесу добили само за то, што се нијесу потурчили одма, али су били у немилости код Турака. Од Радоњића су Турковићи и Асанлуковићи.

Радоњићи се јако многе и физички су развијени. Све Етемов Радоњић живио је 135 година. Њему су у старости били изникли и *трети зуби*, тинки и оштри окло

арх од игле опанчарице». Њега памте многи данашњи људи и причају, да је све до смрти остао при честој савјесги.

Вујковићи су с Момча; прије су се звали *Опошенићи*. Славне са Николу. Спадају у млађе досељенике.

Мркулићи су из Кривог Дола од тамошњих *Мраулића*. Досељени су овадје због сиромаштине, и спадају у старије досељенике.

Дамјановићи су из села Рашћеји, а дола им је старији из Роваца од Бузитовића. Досељени су због сиромаштине и спадају у старије досељенике.

Пироновићи, *Дичковићи* и *Лолчићи* су из Коћа. Воде поријекло од заједничког рода па се и овадје својавају и међусобно не жене; држе се као један род; једни су другима укијех помигали и у осветама учествовала. Њихово досељење пада у почетак 18 вијека. И они су досељени због сиромаштине.

Куртовићи су из Коћа од тамошњег братства *Пасулевића*.

Колниновићи (*Колни*, *Колни* и *Колендар*) јесу од *Перловића*. Њихов се предак доселио на Куча, када и предак *Радоњића*, због сиромаштине; овадје је добио од *Шибанигића* нешто земље, а послвије, анд се потурчио и анд се његово потомство стало јаче множити, добили су у дар половину планине Бора; у подножју Бора одмах су се стали насељавати и основали село *Колниовање*. *Колниовићи*, *Радоњићи*, *Никочевићи* и већи дио других братства најприје су се насељавали у Гусану, па одатле у село; аа то своро од свих братстава има и у селима и у варошима.

Дедићи су из Орахова. Њиви Дедић се први доселио прије 80 година због сиромаштине и населио се у Заграђу; ту је, живећи на агњивој земљи, нешто зарадио и купио имање у Лазима, где његово потомство и данас живи. Дедићи се друкчаје зову и *Иванићи*.

Маловићи су од Кућана, воји се у Кучима дијеле на *Никочевиће* и *Дракуловиће*.¹⁾

Сеферовићи су из Коћа, а досељени су давно због сиромаштине.

Пруговићи су из Кривог Дола.

Ђукиновићи воде поријекло од *Никочевића* из Куча.

¹⁾ Јов. Ђукиновић: Куча, Новца IV, с. 231.

Медуњани су од Поповића с Медуна.

Нековићи, Бојовићи, Гомешићи, Миљевићи, Аливеровићи, Кривошићи, Гочевићи, Палмеретићи, Борковићи, Тривићи, Кучи, Ђалевићи и Мелићи су уопште из Куча; досељени су појединачно, сви због сиромаштине, у почетку или у првој половини 18. вијека.

Сва набројана братства најприје су се насељавала у Гусињу, па се одатле расељавала у гусињска села. Од свију ових братстава имају по неколике куће у Гусињу.

Шобовићи су од Љухара из Куча. Њихов се предак давно досelio у Плава, онда при крају 17. вијека, гдје се потврдио и добио земље. Фероовићи су ограници Шобовића. Од ове је породице Асо Фероовић, чувен по злу гласу. Кад су Реџеповићи стали губити агадуке у Васојевићима, пали су материјално, и душевно клонули; тада су се Фероовићи користили њиховом несрећом и дочекали врховне власти у Плаву и околини. Причи се, да је отац Асова нашао паре у земљи. Асо се знао њима користити, јер их је давао «на фајду» по 5 гроши на стотину годишње. Кад неко није имао, да исплати интерес на уречени дан, ишла је «фајда на фајду», докле би дужник постао презадужен. Асо му је тада узимао ишана. Плава је негда имала 12 планина: Нећанат, Бабу, Јеленах, Богатевицу, Масло, Јаворје, Дво, Студену Бару, Мали и Велики Рид, Јечмиште и Чавор. Плављани су још од старине давали Арбанасима из Малесије под травнину: Нећанат, Бабу, Јеленах, Богатевицу и Рид, а остале су планине сами писли са стоком. Малесори су им давали за травнину годишње по 20—21 ћесе. Са тим је приходима увијек руковало поглавар Плава и дијелио их на цмије и уџумат, из поправку чесама, мостова и путова. Од тога није никоме давао рачуна, нити га је ко смео тражити. По правилу требало је на шест хоџа, колико их је обично бинало у Плаву (по два на једну цмију), дати годишње по 1 ћесу, на уџумат 3—4 ћесе, а остатак потрошити на друге потребе. Кад је Асо почео руковати тим, он је знао и отуда извући корист за себе. Аво је некојем сиромашнијем хоџи било потребно, да раније добије свој дно, Асо се с њим погђао; колико му има одбити, само да раније прими паре; и дешавало се, да по неки хоџа прими годишње само по 1 ћеси.

Асо је много трговао с народом; некое је давао паре у зајам некое крајем у нополицу, некое земљу под дохотак, те је убрзо постао богат. Уа то растао је и његов уплив, те је убрзо савладао осиромашене и духом зло-

иуле Реџепагиће и постао самовољни апонјединик цијеле области. У својој објести Асо убије једног Реџепагића, и Реџепагићи, иници на њега и иначе, хтедоше да само на њему крв освете. Због овога се Асо врио у својој кули, која је била на горњем крају Плама. Реџепагићи су се на Аса жалили и у Цариграду, и царска војска је бомбардовала његову кулу топовима. Код Аса су у затвору били неки његови рођаци и неколико «дубова» (одметница) из Бусања. Видећи да се неће одбранити, он утече с њима у Арбанију, гдје је пробадио више времена; а кад му се досади живот у бјегству и нагианству, поврати се у Плав и измолн опроштење у Реџепагића. Због свега овога, нарочито због нападаја царске војске на њега, његов се глас у народу све више подизао, те му се снак ства драговољно покоравати. Његова непокорност подигах је његово име; он је постао у Плаву и Гусињу неограничени господар; у његовим је рукама била снага, власт и закон.

Кад је дат устав у Турској Асо је пребјежао у Црну Гору, и тада су му Турци запалили двије куле; а кад је помишан, повратио се у Плав и ни штету добио из Цариграда (1880) турских лира. То је још више увеличало његово богатство, које је и иначе било немалјерно. Он је у Плаву имао посебну цвинју близу куле, коју је подигао на развалинама старе српске цркве. Асо се по ђеду Феру лова Феровић. Данаас (1914. г.) у Плаву има само један Феровић.

Сујковићи и *Шаркиновићи* су од два брата, који су се доселили овдје на Коћа. Сујковићи се дијеле на више «трбушчића»: *Менуковиће*, *Рериће* и *Улиће*.

Драшковићи су доселени на Лијешта.

Кивковићи и *Кикићи*, који се иначе воу и *Шекићи*, старином су из Куча. За Кивковиће се прича, да су били велики ликовци. *Петар Жиги* (Кивовић) био је чувен ливаџи: њему није могло ништа неослаћено остати. Кад је једном био запао у бусију у Годољи више Гусиња, једна жена, пролазећи испред њега, дохватила је птицу, која весело цираутише на грани: «Благо теби, птицо чеврљуго, е нијеси Петру Жиги дужна» (крв). Чувши то Петар, опали пушку и убије птицу.

Гамичи су из Орахова. Њихов је предак најприје преидго у Рожи, гдје је подужи живио. Један пут се у његову присуству хваљало неки Турчини, да је убио једног Куча, па се изразио погдно: да је убио «зучкића» (мјесто

«Куча»). Ово је уариједило Ганића, и ако је био муслиман, па убије Турчина и утече у Плав, гдје његово потомство и данас живи.¹⁾

Амчулићи, Куртићи, Реважатовићи, Џурићи, и Мачкићи су из Коћа. Куртићи и Џурићи су један род, и да ли су и остала братства међусобно своја, не зна се.

Бешковићи су из Медуна, а Крцићи из Оракова; Нуновићи су од Перипића из Куча, Дучићи из Дучића, Ђоновићи из Ђешкова, а Фундићани из Фундана. Грговићи, Дреговићи, Пуришићи, Љивотићи, Илићарковићи и Тосићи су уопште из Куча, и насељени су у Плав. Не зна се аријеме досељени ових братстава; а, без сумње, оно пада у почетак или средину 18. вијека, када је усељаване било највеће.

2. Затријебач.

Никоченићи су од Никоча, који се из Запријепча доселио у Гусине прије 180-200 година. Он је предигао отуда због сиромаштана и чам је дошао у Гусине, потурчио се и добио земљу. Говоре, да је Никоч раније био римокатолик, као данашњи Затреничани. Савија Никоченић, од 38 година, броји пасове до свог родоначини: Ферат, Зефир, Шабан, Чела, Мустафа, Рамо, Адем, Сујо, Омер и Нињоч. По овом родословљу, досељење Никоченица пада у другу половину 17. вијека, дакле, још онда, кад су ова мјеста, узмјед себе, стала пустјети. Никоченићи воде поријекло од Бокча: ово братство и данас постоји у Затријепчу.

Љуцетићи, Претровићи, Делани, Фератовићи, Ђешенићи и Кусићи су, као и Никоченићи, од Бокча. Сва ова братства знаду за своје сродство, међусобно се не узимају и своје се, кад једни другима на свадбе и нову се свједнчавају аменом Бокча. Сродство, које их је везало у Затријепчу, још их нише везе одаје, гдје им је за узajимни напредак потребна била не само слога, но и снага и узajимно помагање. Та је потреба нагонила Бокча, да се своје и са осталима братствима, која су по поријеклу из Затријепча, па и са онијем из Хота и Груд.

Љомпренићи и Бекпешанићи су досељени из Затријепча, а даљ им је старана из Вјезица, из Катунске Нихије, од чувеног братства Милића. По том предању, три

¹⁾ Јов. Кривачковић; Настав, IV, г. 231. каже, да су Ганићи од војсковође Турчина, који су преселили с Лијента.

су се брата Милића преселили из Бјелица у Затријебач, гдје се један од њих «полатанно» и остао у Затријебчу, а два су дошли у Гусиње; од оних се један потурчио, а други надржао своју вјеру. Од оног, који је остао у Затријебчу, јесу Бенкови; од оног потурченог у Гусињу су Бектешевећи, а од трећег брата, који није хтио прејерити, проматале Лончаревићи, који се и иначе нову и Милића, по најстаријем имену. Лончаревићи славе са краља Дечанског (11. нов.), а Милићи у Бјелицама са Јована (7. јан.). Бектешевећи и Лончаревићи се своје као један род. До рата Црне Горе с Турском 1876—8. г. једини су друге светили и у свађама помагали; од тада је и дубав и узвјамна освета престала, пошто Срби у Гусињу нијесу хтели помагати Турцима.

Бордокићи, Метовићи и Шапановићи један су род и воде поријекло од братства *Шћепана* у Затријебчу.

Биновићи, Дрећи и Цуковићи воде поријекло од три брата, који су се из Затријебча, због сиромаштине, иселили и дошли у Пала. Не зна се аријеме њихова пресељења; али је вјероватно, да су се доселили онда, кад су Клименте још били господари оваје и када се у Гусињу није било слободно насељавати. Према томе, ово досељење било би у другој половини 17. вијека.

Дервишевићи, Чекићи, Чулићи, Араловићи, Цурпеновићи, Фератовићи и Раденовићи су уопште из Затријебча. За Раденовиће се прича, да су један «џис» са Чеклићима у Гусињу; неки, опет, кажу, да су Раденовићи од старине у Палау и да су онда били и онда, кад су Дечани грађени. По казивању старог попа Радосава Поповића, Раденовићи су са *Неиморовићима*, којих има негдје у Пећкој Нахији. Раденовићи су од старине ковали и били су арло богати; али за то, што су Турци презирали тај аманат, Раденовићи су га напустили и од тада стали нагло сиромашити. Данас каже, што су то учинили, и каже: «Од тада смо оставили наш аманат, прекинули смо своју нафалу».

Раденовићи су се много убијали с Турцима и у тој борби погинуло их је преко 30; но и Турама је од њихове руке пало исто толико. Преје 130 година сваде се са Шабовићима, у свађи убију једнога и утеку у Србију, гдје су у Крагујевцу живјели десетак година. Раденовићи су се после повратили у Пала и измирили са Шабовићима. За аријеме тог бјегства остале су днје њихове куће у Крагујевцу, а једна у Рокају. Иако тога су Турци, због свађе,

запаљати Раденовићима све куће, и они су морали бјежати у Полимље, гдје су дуго живјели. Овакве честе свађе и бјегства, паљене куће и плаћање крајине доијели су Раденовићима голему сиромаштину, која их и данас прати. Раденовића има 25 кућа православних и 3 куће мухамеданске. Они су, и ако гоњени, чврсто држали своју вјеру.

3. Разна мјеста Црне Горе.

Шоиновићи. *Качотине* и *Шопстонићи* су из Братоножића; они се не рођавају међусобно, па се не може закључити ни да су род. Досељени су у почетку 18. вијека због сиромаштине.

Балоићи, *Мучиновићи*, *Мргичи*, *Тофићи* (или *Тофиљковићи*) и *Зилкићи*, мухамеданска братства у Плаву, и *Тошковићи* и *Отошковићи*, православна братства, јесу из Брскута, а поријеклом од *Ћођиновића*, којих и данас тамо има. Сва ова братства знаду за свој род, па се своје; мухамеданци се не жене међусобно. Досељени су због сиромаштине у почетку 18. вијека. *Балоићи*, *Муминовићи*, *Мргичи*, *Тофићи* и *Зилкићи* су од 3 брата, и сви су се једног дана потурчили. Они су се најприје населили у Војном Селу, одакле су се доцније расељавали. Њихов стриц Илија није се хтео потурчити и са женом се одошло код Бурђевих Ступова, гдје је и умро.

Ивановићи, *Јаљовићи* и *Нововићи*, православна братства, досељени су са Јаблана из Братоножића. И они су, као и остали Братоножићи, досељени због сиромаштине у почетку 18. вијека.

Шароновићи у Плаву и *Синолковићи* у Грачаници (у Полимљу) из Братоножића су и воде своје поријекло од најјединијег претка. Предак Шароновића имао је јариницу, с којом је био једне вечери углавио, да дође у њој, кад она буде набрала шарова (пса). У то исто доба он је сједео близу њене куће са својим друговима на селу, и кад је она стала, да вади шарова, он одмах усташе, остави друштво и пође у њој. Он је мислио, да се неће његова друштва досјетити њега оај мајсторији, али они се досјете свему, јер су и раније знали за његову лубав са том дјенојком, па су га од тада у шали звали «широво», по чему је и његово потонство добило име.

Шујаи су из Пипера, из Пиперске Ријеке, од тамошњих Шујака. Из Пипера је утекао Ладо Шујак због убијства и најприје се населио у Колашину, гдје се и потур-

чио; затим се преселио близу Будима и најposлије у Гусиње. Његово преселене је било прије 130 година, за доба Бул-бегу Шабанагића. Ладо Шујак био је силно богат; док је био у Колашину, имао је 300 црних и 500 бијелих оваца, али због сматре у Колашину све их је изгубио.

Ђуроновићи или Ђурновићи су из Завале у Пиперици од тамошњих Ђуроновића. Њихов предак Ђуро имао је из краја у Пиперима, због чега је побјегао у Гусиње. Ђуро се није потурчио, него држије његово потомство. Од Ђуроновића има и данас 1 кућа православана. Од потурчених Ђуроновића има 2 куће у Босни, гдје су прије 10 година предвиги због сиромаштине. Мурсаџијаши су огранак Ђурооваћа.

Ђуроновићи, Шујаџи и Мурсаџијаши се својакају и не жене међусобно. По томе погледа, да им је старина заједничка и да су од једног рода. Но њихово својакање оајде може доћи и отуда, што су од заједничког племена, па су се у туђини убратили, да се уједињени лакше одрже.

Адем Ђуровић, стар 30 година, броји своје родословље до Ђуре: Мехо, Вејсо, Рапо, Спихо и Ђуро. Дакле, старина је Ђуроновића у Гусињу, колима и старина Шујака.

Новаћевећи, Шкунтићи, Гутовићи, Марковићи и Јасавићи су из Пипера, а воде заједничко поријекло од Новаћа, који се први доселио у Плав. Новаћ је имао 8 синова: Николу, Стевана, Саду, Јована, Павла, Марка, Лазу и Стрљану. Од Николе, Стевана и Јована су Новаћевећи, позвати по Новаћу, свом најстаријем претку, од Павла су Шкунтићи, од Лазе Гутовићи, од Саде Јасавићи, а Стрљанца се востражио. Довољене Новаћеве пада око 1730. г. Салима Јасавић, стар 63 година, броји писове од себе до Новаћа: Ајрдин, Јахо, Сива и Новаћ. Новаћевећи славе Аранђелов дан, као и већина Пипера; они су једини задржали православну мјеру (само је једна кућа Новаћевећи мухамедиска), а остали су се помухамеданили.

Поповићи у Брезовици су из Пипера, из села Близна, од тамошњих Поповића. Из ове је породице било у Брезовици пет попова. Један од њих, мори Боже је био чувао као поп и јунак. Поп Радосав се запослио 1863. г. Од 1874. год. Турци су га тако наводјели, да су га жељели убити. Њега и учитеља Риста Николића из Пећи гађали су 1873. год. из савана Радуде Раденовића, и Риста и једну жену ранили. Иако тога су га Турци оклеветали код кљмакама као

издајника, због чега је био послан у Скопље у сургут, гдје је био девет мјесеца. 1896. г. Турци су му у помоћу далили кућу, па опет помоћу 1906. г. Идуће 1906. г. Полимљани убилише знаца Брезовице два аскера, због чега аскери убилише два Брезовичанина. Но то им није било доста, већ, по наредби Аса Феровића, изубијају старог поца Радослава, да је једва остао жив. Турци су га толико мрајали и пријетили му животу, да је био принуђен сауда по парохаји водити по једног Турчина, да би му живот био сачуванiji; с њим је дијелио све парохијске приходе. Године 1907. је избјегао у Србију, а 1908. се повратио на своје огњиште.

Банимљани, Томичи, Пуровићи (или *Kojici*) и Пешичи су из Бјелопавлића од тамошњих Пешича. За њих веле: «Јунаци су, да им нигдје срамоте није остало». Досељени су у почетку 18. вијека. Само су Пешичи задржали своју стару вјеру, а остали су још одмах прамали мухамедизмао.

Рајковићи су поријеклом из Бјелопавлића, из сели Врахегрица. Досељени су давно, можда прије 200 година. Њихов предак заво се Вук Врахегрица. Перо Рајковић, стар 70 година, броји своје пасове до Вука: Бајо, Радослав, Јован, Продан, Рајко и Вук. По овом Рајку добили су име. Нагледа да су Рајковићи много старија. Прича се, да су Рајковићи, Цудовићи и Ђуричани били оадје, кад су «латини» ишћерали. Борба с «латиница» је врло стара, старија од поставља Гусиња и од потурчивања. Према томе, било да се Вук доселио у почетку друге половине 17. вијека, дакле онда, кад је почело појединачно исламљивање старог становништва и усељавање Климентина.

Рајковићи, Цудовићи и Ђуричани су помагали Турцима у борби с Климентина. Турци су им, при подјели агалува, додали: Рајковићима дво у планинама Баби и Пазришту и земљу у Брезовици, Ђуричанима дво у планини Богосељани и земљу у Ђуричавој Рајци, а Цудовићима дво у планини Чакарт и земљу у Метеху. Што ова братства не добише агалуке, узрок је тај, што су били тада, а и данас су, православне вјере.¹⁾ Пошто се ова три братства прилично обогатише и умножише, Турци, из страха, да се још више не осиле, принудише их, да им свако од овак сели даје по 124 гроша годишње, четвртину

¹⁾ Рајковићи има 45 православних и 2 мухамеданске куће. Православни Рајковићи славе 14 свјетлора.

од пшенице и другог жита и свака мома кнућинија кућа по једну козу с јаретом и по три ове млада годишње. Ови су, и против воље, пристајали, да дају ово, јер се нијесу могли борити са јачом силом. Но кад Турци осташе без читлука у Насојевањима, онда су ове приморали, да им дају половину од свега рода. Тада је Туричка Ријека постала агалук Реденагића и Омерагића, Презоница агалук Пашика, а Метех агалук Реденагића и Омерагића.

Пушковићи и Турковићи су, као и Рајковићи, из Врањеваца, али се не зна, да ли су једног рода; не зна се, ни кад су досељени.

Приваљеници су из Вјелопавлића; досељени су давно и славе св. Николау.

Турчани воде поријекло из Цеклина од тамошњих Турашковића. Четири брата Турашковића утекла су давно с Цеклина због убијства и настанила се у Пећу. Један од њих, Андрија, потурчио се и настанио у Биору, а од њега су тамошњи Андријевићи. Вуко, најстарији брат, дође у Плав, гдје се и настани; један се брат повратио из Цеклина, а за четвртога се знало, да су од њега Рамезићи у Калудри, јер се својакају с Турчанима.¹⁾ Кад је Вуко дошао у Плав, најмио се у службу код неог Климента у селу Хотина и залубио се у кћер свога гаџе. Једнога дана он утече с њом к ња Туричку Ријеку, која се онда звала Лијева Ријека. Климента га са седам синова поћера и сустигне на врху Туричке Ријеке, гдје се између њих заметне бој из пушака. Вуко је био нишанија, па зване дјенојчина оца и рече му: »Идићу те у живот, а у живот нећу«, па опали пушку и Клименту пробије капу на глави. Видећи Климента, да га је могао убити, ао није хтио, ве хтједе га даље гонити, аећ му даде кћер. То мјесто борбе од тада се називало »Бојаћи«. Вуко се онда населио у Лијевој Ријеци, која се називала Туричка Ријека, по томе, што се Вуко звао Вук Турчи.

Радосав Турчинин, стар 70 година, броја пасове од себе до Вука: Милосав, Радосав, Јово, Никола, Шћепан, Радосе, Божо и Вуко. Према овоме може се с пуно поузданости тврдити, да је пресељење извршено око 1670. године. Ово је досељење било једно од првих у Плаву, јер причају, да је Вук Турчиша имао у Плаву 7 кућа. Шћепан, праунук Вука, имао је брата Јована, који се потурчио

¹⁾ Вино с околн VII, кн. „Народна Срп. Јерменска“, Радички Писањак стр. 621.

и населио у Плаву; од њега су у Плаву *Алманџићи*, која се дијеле на мање *отрбуке*: *Муџиће*, *Суновиће* и *Пејчиновиће*; неки су од оних у потоње пријеме присвојили старо име Ђурашковићи. Радоје Бахов, који се помиње у горњем родословљу, посјекло је клементашког краља испод Плавског Брста.

Вуко и његово потомство населили су пусто и необрађено земљиште, које су сами арачи и претворили у паше и ливаде; како су се размножавали, своје су имање све више проширивали, те су изузели скоро сву Ђуричку Ријеку, с обје њене стране. Пет пасова послаје Вука нијесу никоме давали арачи и данка. Први је Вул-бег Шабанагић почео, да им чини зулуме; он их је убијао, вјештао и на војци набијао, и тако их присилио, да му дају четарину св имања. Ђуричани су пристали на ово давање од невоље, само да сачувају животе. Тако су постали чипчије, а Ђуричку Ријеку агалуа Шабанагића.

Ђуричани се дијеле на *Пантовиће*, *Шаровиће* и *Јоковиће*. Око 1892 г. Пантовић убије Јоковића и утече у село Хоте. Хотини је ова свађа била мала, па су са убијцом Пантовићем често пута, уз инат, долазили у Ђуричку Ријеку. Јоковићи дочекају једном ове на засједи и, гађајући арањима, убију једног Хоту. Избог тога Хоти *анадојште* на Ђуричку Ријеку, да освете брата, држећи умишља код себе Пантовића. Тада су се Шабанагићи били утрли и њихово право на Ђуричку Ријеку пријешло на Реџепагиће као на најближу својту. Ђуричани позвау Реџепагиће у помоћ, с молбом, да их бране и штите од Хота. Реџепагићи им присвојаше у помоћ и одбранише их, али Јоковићи и Шаровићи не смједоше даље имајети ту, него се иселише и «присуше» по Црној Гори и Србији. Одмах иза оних иселише се и Пантовићи од страха Реџепагића, јер су им они пријетили, да ће савити убијеног Јоковића. Тога се пута иселило из Ђуричке Ријеке 86 душа. Реџепагићи су онда приграбили све имање иселиних Ђуричана; они су тада били остали без агалуа, па су нарочито учинили, да се Ђуричани иселе, само да се дограбе њихова имања. Кад су се Ђуричани иселили, Реџепагићи су разрушили њихове куће, само да се немају гдје вратити, и имање њихово у главине продати Руговцима, Хотини и Плављанима. Ђуричани су се много тукли са Главцима и Крастенићима, са Хотини и Руговцима. Данас (1914. г.), послаје ослобођена Плива и Гусина, Ђуричани би хтјели да се поврате на своја огњишта, али им се тозвистно отежава.

Џудовићи, Савићи и Марковићи спадају у најстарије становнике; један су род и због се апједнички именом *Пасаџи*. Њихов се предак доселио оако на Ровца врло давно, можда прије *Џука Ђурице*. *Џудовићи* а *Савићи* одржава су православну вјеру и славе *Ључица-дан* као већина Ровчана. *Џудовићи* су раније живјела у *Метеху*, али су им *Гутићи* и *Џубови* отурили пуштају, неколико убаци и раселила их; сада их највише има у *Горњој Равници*.

Будимовићи су од *Братовића* на Ровца; спадају у млађе досељенике и славе *Ђурђев дан*.

Љијешићани су старином са *Љијешића* у Ровцима; одатле се њихов предак иселио због сиромаштине и најпорије населио у *Цецунима*, па у *Метеху*, гдје његово потомство и данас живи.

Драговићи су из *Црмнице* и спадају у старије становнике. Некада су били јаво уништени, и *Турци* су им правили насиља; због тога су морали бјежати у *Србају*, гдје их у *Васаљевцу* и данас има. Огуда су се неки доцније повратили у *Гусане*. *Драговићи* се, као и *Стојковићи*, баве књињем врста и ситном трговињом; они су одржали православну вјеру. Славе са *Николу*.

Алмићи су из *Мораче*, а *Мијановићи, Кандићи, Филићи* и *Живановићи* су из *Црне Горе*. *Кандићи* су врло стари, можда спадају у најстарије становнике. Вријеме досељеничких братства врло је тешко утврдити, јер њихово потомство не само што не зна то, него се и не стара, да зна.

4. Разни српски крајени.

Љабани у *Метеху* поријеклом су од *Љабина* у *Полимљу*. Дошли су с *Љопца* у *Полимље*, у село *Грчаница*, гдје су онда живјели *Ругови*, као *турске чапчије*. У једној свици *Љабина* убију два *Руговица*, због чега *Шабанагићи* нареду, те се *Љабинама* оплаћена стока. Како је стока онда била славно живље, то *Љабана*, да не би остала без нечега, узму једног свог дјетића, одведу га пред *Шабанагића* и понуде као кунче, молећа, да им врати стоку. *Шабанагић* прими дјете и у знак кунства обраје га и нареди, да се *Љабинама* врати стока. *Шабанагић* је ово кунче надржао и доцније потурчио; од њега су потурчени *Љабани*.

Качамаковићи и *Ђулафићи* су од *Ђулафића* на *Васојевића*. *Љутићи* су из *Горњих Села*, *Ђукићи* с *Љопца*, *Цецуни* из *Цецун*, *Дошћи*, *Јаниновићи*, *Ришчи* и *Шекун-*

лорци су на Шекулара, а *Мусићи* и *Јукићи* су од *Рача* из *Васојевања*.

Ђељиновићи, *Вучетићи*, *Јокићи*, *Поподићи*, *Петровићи*, *Степиновићи*, *Томовићи*, *Гојковићи* и *Ракићи* су из *Велике*, одакле су се насељавали онамо на агаларску земљу. Све су ови млади досељеници; о даљој њиховој старини биће говора при опису *Велике*.

Ковачи је од *ковача* (занатлаја) из *Нинашића*; бави се *ковачким* занатом. И *Никишић* је из *Никишића*.

Колашинчевићи, *Аголићи* и *Бокловићи* су из *Колашина*, али се не зна, да ли су од једног рода.

Слојковићи су из *Лушца*, код *Берана*. Како се прича, дава им је старина из *Гомећег Луга* у *Зети*, по чему се зову *Лушчанин*. Вјероватно су од оних *Лукова*, који су негда живјели у долини р. *Зете*. *Слав* 3. новембра.

Јовковићи и *Јушићи* су од *Шкеваћа*, код *Берана*, а *Тмушићи* су из села *Тмуше*, из *Беранске Нахије*.

Котарић је досељен оадје из *Пећи* ради трговине, а дава му је старина из *Роваца*. *Слав* 3. новембра.

Жарић је из *Пећи*. Отуда је и *Марић* у *Гусињу*.

Мајсторичићи су из *Бијелог Поља*; скоро су досељени онамо. И *Стојковићи* су из *Бијелог Поља*. Говори се, да су се негда бавили *ковачким* занатом, па су га напустили. Данас се баве истим занатима, којима и *Драговић*. *Слав* 3. новембра.

Џукелићи (или *Џукеле*), *Шестоновићи* и *Ринчевићи* (иначе *Биорци*) досељени су из *Биора*. *Џукелиће* убрајају у *цигане*; само они раде у *Гусињу* *ковачки* занат. Зато што *Турци* држе пошљедњим људима оне који кују, негда су им бранили, да с њима заједно владају у *цмаји*; а кад је један *Џукелић* један пут хтио да иде на *џабу*, нијесу му дали, да иде у друштво с оним *Турцима*, који су били *кретали* тамо. *Џукелић* се због тога жалбо и у *Цариграду*, а кад је отуд добио дозволу, да може поћи, опет га није хтио примити у друштво, и он је морао сам поћи на тај далеки пут.

Предак *Шестоновића* дошао је оадје, кад су *Млатинију* истисли из *Гусиње*; његова је дава старина из *Анадолије*; у *Биору* је остао један брат досељеног *Шестоновића*. Сви овога у *Гусињу* имао је на рукама по шест прста, по чему је његово потомство и добило име.

Пештерци су на Пештера. *Софитићи* из Босне, а *Шајки* из Србије. Софити се, после ослобођења Гусиња, одселио у Ашију.

Б. Скадарска Малеозија.

Клименте и Блићи у Гусињу су од Климентита. Климента се дијеле на братства: *Вукале*, *Цокиће* и *Вукиће*. Заостали су оvdje, кад су се Климента повукао у планине; тада су се потурчили. Поријеклом су од разних климентиташких братстава.

Вусањи, *Ђонбалићи* и *Ђосонићи*, у Вусању, јесу Климента и зову се заједничким именом Вусањи; по поријеклу су Вукал. Нагледа, да су Вусањи најстарије климентиташко насеље у плавној гусињској долини. Долина Вусања спушта се са климентиташких планина у Гусињско Поље; погледа да су се Климента овом долином најприје стали спуштати у поље. При истискивању Климента на Гусињског Поља, Вусањи су остали у долини р. Грле, одавде су се дуго опирали турским властима у Гусињу. Вусањи се нијесу потурчили, кад и Гусињани, него много доцније. Они су дуго живјели са Гусињанима у сави, па нијесу могли долазити на пазар. Гусињани су једнако настојавали, да Вусањи пријеђу у мухамедизао, јер им је била једино гаранција, да ће с њихове стране бити мирин. Вусањи, као католици, били су у очима Гусињама елемент, који се опире њиховим интересима. Турске су власти употребљавале све начине, а најнише забрану долазак у пазар, да присиле Вусање на потурчење; али никад не покушаше употребити силу, јер њом нијесу могли доћи до резултата. Забрана долазак у пазар најнише је дејствовала на Вусање, да се потурче; међу Вусањима буде постигнут споразум, да пријеђу у мухамедизао, па замоле Гусињане, да их приме. Годи тога аусањски војвода пошаље три жене од три аусањска села с «колијевкама» код једног Радоњића у Гусиње у знак кумства, с молбом, да им код збита Ша-банагића наради милост и допуштење, да пријеђу у мухамедизао. Кад су жене дошле пред кућу Радоњића, преврнуле су колијевке с «киснаком» (облуком) даље, што је био знак арао понизне молбе. Радоњић испрани колијевке у знак принања кумства, прими њихову молбу и замоле у бегу, да се могу потурчити и наради да им се опрости све, што су до тада рђаво učinили. И тада су сви Вусањи, без изузетка, пријешли у мухамедизао и у сваком су свом селу подигли по џамију. Потомство дјеце, која су,

у знак кумства, доношена у Радоњића, и данас се назива кумовама са потомством оног Радоњића.

Промијена вјере није могла алијенирати дух у Вусања: они нигда нијесу изборавили, да су Клименте, а ара је свагда имали вод њих превагу над вјером. Са Гусињанима, и ако их је позивали вјера, нигда нијесу изијели у дослук. Старе прохтеје: плаћање, убијање, отимање и лупежање вршили су над Гусињанима.

Вусања су познати као највећи аликоци: они нијесу признавали ничију власт и били су као дрвца гдје влада право јачега. Страница није био слободан пролазак кроз Вусање, особито аскерама, аоје су убијали ради живучерина. На овакав живот Вусања утицала је и сама природа земљишта. Изназ из села у Гусињско Поље тијесан је, лако га је бранити; са страна су Бор и Брада, а у позадини Бјелич, са гудурама и кланцима, гдје су се могли склонити: нма леђа су Клименте, њихов род, аоји су од свагда непријатељски расположени према Гусињанима, и који им могу свагда и брзо притећи у помоћ и прамити их у заштиту. Вусања, у главноме сточари, навикнути су да никоме ништа не дају, да отимају и убијају, да не признају власт и закон.

Нипоши (или Цуцки) из Вусања били су велики аликоци и често су по Вусањима и на путу а Плаку убијали аскере и отимали им живучерас. Једне ноћи удари на њих једна чета аскера и жандарма, али безуспјешно, јер се са Нипошима удружише многи Вусањи и одбише нападице, убивши једнога, а рањивши више њих.

Но и међу Вусањима је било поштених људи, па и читавих породица, на чају је рајач чојек могао рачунати. Челићи и Платићи спадају у добре и честите породице: они су на обесија тврди и нијесу оваљани аличистима и неваљалцима. Барјактар Алија Ибраћим спада међу најбоље и најпоштеније људе, аоје су Вусањи нгда имали. Хали Хусеин Кукић је Вусањ и пегда је живио у Вусањима. Он је мриво Вусање ради ала, која чине, па се на то и поселио у Крушево, гдје и данас живи; он није могао гледати неваљалства Вусања, нити тријети рђав глас, аоји је о Вусањима постојао, а који је и на нега као сталовника Вусања, падао. За хали Хусеина се прича: да је зна рјечи поштен и вјеран и да је адоброучинени; ао је с њим нмко посла. нмко је ахалира. аХудину (ало) је мриво.

И ако су Вусањи од једног рода, ипак се и међусобно убијају; толико је мала вод њих усела та страст да им

живот није био сигуран ни од њих самих; а своји су у толикој мјери, да се не жене међусобно, него се понављаше жене од Мартиновића, Крастенића, Руговаца и својих племенских Климената. Вусањски одице су добре и Гусињани се радо жене од њих, и ако Вусања нерадо узимају жене од Гусињана. После ослобођења Плана и Гусања, Вусања су се, у главноме, разбјежали. Од 200 кућа, колико је било у Вусањима прије рата 1912., избјежало је око 150, а све што је остало, изом је старо и невољно.

Од Вусања иде поријекло Кукића у Крушеву.

Мартиновићи су Клименти. И они су, као и Вусања, остали одје, кад су се Клименте полукли из ове долине. За дуго су држали католичку вјеру: за то с почетка нијесу могли добити земљу него су били чипчије. Доцније су се потурчили и од тада су могли куовицом постати власници имања. Некоји су Мартиновићи и данас чипчије, јер нијесу успјели, да од својих али откупе земљу. Мартиновићи су се дуго опирали власти Турака; у тој су борби употребљавали искључиво топ од трећине. И дуго би се још с успјехом опирали, како њихово предање гласи, да их у Турака није избио неки Болбалић из Вусања.

Мартиновићи су из Вукли и Селца; из Вукли их су даје трећине. Дајеле се из Асанџевиће, Балдевиће, Леџалиће и Алуцовиће (Алџе). Мартиновићи се међусобно не жене, држе се као један род, потпонаму се и један другог не свете.

Мартиновићи су били унеколико противност Вусањима; и они су се убијали међусобно због завиде и других свађа, али су с другима у миру живјели. Насеље Мартиновића није онаквено планинско и заклоњено од упада непријатељског, него изложено сваком упаду. Суншисе, они су били опкољени елементом друге вјере. Све је то могло утицати на Мартиновиће, да у односу са другима и према властима буду мирни.

Само су се Алуцовићи истицали као али. Говоре, да су род са Вусањима и можда да су ту склоност наслиједили од оних. Они су гађали поца Ђорђеју Шекуларца на путу ка Брестовцу, кад је ишао на службу, и убила му пративца Лончарскаћа; они су убијали људе на путу кроз њихово село, те се због њих Мартиновићима пронао рђав глас. Кроз Мартиновиће није било никоме слободно проћи; убице су тражили закона у планини, одакле су се онет згодном приликом појављивали. Мартиновићи су их за то јако мрјели, јер су они цијелом селу наносили срамоту.

И поред свега ала, што су чинили, један Аљуца је дошао на гусњевски пазар. Кад су га жандарма ухватили, Мартановићима је било мило, да се казни аликотца; али се Вусанџи аузвеште за њега, да се ослободи. Вусанџи су се аузвели за аликотца, какав су и сами, и за истог даљшег својту — Клименту. Овај појава баца довољно свијетлости на морал Вусанџа с једне и на морал Мартиновића с друге стране. Мартиновић се не аузвимају за свог чошјена, који је ала и исплао, а Вусанџи заступају истог чошјена, моја им није ближи род! И Гусанџи су успјели, да Аљуцу ослободе.

Аљуце су доцније бјежали у Црну Гору, а кад су се повратили, једно ноћи неао убије Хусеина Аљуцу, највећег аликотца. Нагађа се, да су га убили Мартиновића, само да се ослободе тих алах људи и да скану срамоту са свог села.¹⁾

Мусићи, Реховићи и Цановићи у Богатићима и Хосиловци у Плаву од четири су брата, а поријеклом су из Климената; међусобно се своје и не узимају се.

Бучевићи, Мокузловићи, Месовићи и Сманчевићи у Новшићима су Клименте: промазале од четири брата и најближи су род Руговцима. Кад су Клименте потиснуте из ове области, они су остали у Новшићима; с почетка су, ала и Мартиновић, радили агинску земљу, а кад су се потурчили, дошли су куповицом до властитог имања. Новшићани су се много крајла међусобно, а још више са Неличанцима, с којима су у сусједству живјели. Приликом ослобођења Плава сви су се разбјежали, а куће су им Црногорци попалили. Од Новшићана није био слободан пут нити Лам од Плава к Андријевици.

Челаци и Лековићи су од Вука и род су Вусанџима. Мусликуртовићи су од Никчи на Климената; и Сидићи су из Климената.

Руговци у Аквиу и Вишњеву су из Ругова, а даља им је старина из Климената. Ругово је махом насељено из Климената, а највише Вуклима, Никчима и Богам. Ова су се тако населили можда прије 200 и аште година, т. ј. ојда, кад су Турци стали потискивати Клименте. Многи Клименте из Полиња насељени су у Ругово. Руговци у Аквиу познати су за ала; они су прави род Вусанџима.

¹⁾ Јов. Цвијик у својој књизи: *Остаци од историје и етнол. Србине у Милошвићу*, III, 1217, наводи причину овега за Мартиновића.

Хоти у Гусињу и у селу Хотима воде поријекло из малисорског племена Хота. Сви су род и задржали су заједничко племенско име. *Катићи* у Гусињу и *Госкићи* у Плаву су од истих Хота. Хоти су досељени кад су Клименте потиснути, дакле, у доба, кад су се и Затрепчаши досељавали. У овим приликама, кад су се Гусињани селили, Хоти су били на страни Затрепчаши. Хоти у селу Хотима најпаче су досељени у Гусиње, па одакле су се иселили у село Хотџе. Они се од старине сматрају као хајдучко гилијендо, гдје је увијек било хајдука и пљачошца, често су пута околним селима отинали стоку и убијали људе, а дешавало се, да и Србина и Турцима отимају дјевојке. Буричани су се с њима највише крмали, докле су их Хоти раселали. Гусићи из Комораче су највише утирали ово гилијендо.

Груде у Гусињу су из малисорског племена Грудџа. Они су досељени када и Хоти, и задржали су заједничко племенско име као презиме.

Касирали у Гусињу су из малисорског племена Кастрата, одакле су се доселили када и сусједи Хоти и Груде. И они су задржали племенско име као презиме.

И *Кастрати* и *Груде*, као и Хоти, увијек су се држали за Затрепчаши. Сви су се они најпаче иселили у Гусињу, гдје у главноме и данас живе. Доцније су се иселили неки *Кастрати* у Крушевцу (3 куће), Хоти у Грчар (2 к.), Лавце (1 к.) и Довуће (1 к.).

Омерачи у Плаву и Гусињу спадају у најстарије досељенике. Нахон се предак врло давно преселио из Шале у Брањину, у Бабовичкој Нахији, гдје је његово потомство алијело око 100 година. Неки његов потомак се прије 300 година преселио на Брањине у Плав. Кад су Турци водили борбу с Климентима, плавским је Турцима управљао Асан-ага Давдар Омерачић. Да би Турци успешније водили борбу против Климента, начинили су били дрвени чардак из колима, који су гонили пред војском и тако потискивали Климента, а кад су их потпуно истисли, чардак је «починио» на брзијегу р. Грчара. Асан-ага је ту начинио кућу, која је била, по предњу, прва у Гусињу. Један брат Асан-агин остао је у Плаву, а од њега су плавски Омерачићи, а од Асан-аге гусињски. Асан-ага је и оцају Гусињу имао једног брата; од њега су *Давдаровићи* и *Тавраговићи*. Омерачићи имају из своју старију из Шале, за то се са Шалјанима своје и не узимају се, и ако су изашли из 15 племе. Такав сродства махом одржавају сва племена пр-

ногорски и арбанашки. То је посљедица племенског уређења, осјећања братства и крвне везе; на то су утицале и преливне мисли несагурности и потреба одбране. Омерагићи и сродни им братства обично су се држали «на себеси: при свим важним питањима, гдје се требало одредити, као при избору судија и чланова меџлиса, ишли су уз Куче. Какав је интерес гонили Омерагиће, да се држе Куча, није јасно; по свој прилици, биће то што су Шабанагићи, који су им отели превласт у Гусињу, били уз Затрепчане, па су хтјели да помоћу Куча извојују изгубљену власт. Омерагићи су јако цијењени: од њих је било, а и сада има, добрих, поштенних и паметних људи. За Агем-агу Омероваћа зове да је «паметар», а уз то «поштен а од добре аџије».

Бегмовићи у Биору су један род са Омерагићима.

Чоушенићи, *Микићи*, *Шалџковићи*, *Касумовићи* и *Шалџани* јесу из племена Шалџ, и досељени су у Плав, пошто су ова мјеста ослобођена од Краишана. Сви се држе у сродству међу собом и са Омерагићима и сматрају се као својта.

Таировићи, *Шабонићи* и *Ђеловићи* у Горњој Ржаници су Паланчори из Штрела и досељени су одаје у почетку 18. вијека. Они су се много међу собом завођали и убијали, а тако и са осталим братствима у Горњој Ржаници и зато су данас малобројни (17 кућа). Неки кажу, да воде поријекло од Телешаића из Затрепчача.¹⁾

6. Арбанија уопште.

Рецепићи, *Шабанагићи* и *Пашини* проналазе од заједничког претка, који се доселио са Грђемира, испарај Скадра, и збио се Вели бег. Побјегао је од зулула саадарског паше Буштанџе и најпаче се населио под Крштем, а затим данашњег војног стана у Гусињу; ту су га узнемиравали «Латини», због чега се преселио у Плав. Кад је Вели-бег дошао у Плав, у Плаву је било 70 кућа. Онда је нашо: Берулиће (Пурвишиће), Бехровиће (Шалџовиће и Кијасе), Селимовиће, Ђутовиће, Цариковиће и Бандере. Осим ових нашо је и Ракловиће, који су са Беруловићима били један «фис», али су се истражили, а нашо је и још нека братства, која су се истражили. Према кази-

¹⁾ Имад, Ташков: востан село Паланчори. На арстрајској карти 1:250,000: гође Паланчор.

нању Мехмед-бегу Реџепагића, досељене Велибегово пада прије 400 година. Топлаа је старина сумњива, јер пасови од Мехмед беге до Велибеге стоје овако: Мехмед-бег (90 год. стар), Смаил-бег, Адем-бег, Камбер-бег, Реџеп-бег (од овога су Реџепагићи), Шабан-бег, Али-бег, Мустаја-бег и Вели-бег. Рачунајући Мехмед-бегу у три паса, то са Вели-бегом имамо 11 пасова, према чему, рачунајући сваки пас 30 година; налази, да се Вели-бег доселио онда прије 300 до 390 година, а то би било негдаје око 1090. године.

Неки кажу, да је старина ових братства из Крастенића, одакле се њихов предак иселио најпаче у Пећ, а доцније у Палу. За Реџепи се прича, да је двојно код Махмудбеговића у Пећи. Један пут Лепоречани уграду Махмудбеговићу воља и Реџеп их је сам гонио до Лима код Андријевце, где га Лепоречани убију. Реџеп је имао познате синове, који су доцније у напиду на оца добили награду у ламској долини, у Насојевићима, на које су се послје преселили на Пећи и населили у Палу. Зенил-бег, унука Реџеп-Агин, био је «сила од човека» а дивадар (ага над агима). Кад се је негдаје, обилазећи своје беглуке, враћао у Палу, рекосе му у путу неке Божићане, који мирно онопањиху кукуруз, да су му убили дједа, и Зенил-бег, жељан на осветом, убије својом руком њих четворцу. Отада су се Дедовићи (Божићани) увијек убијали са Реџепагићима.

Праукук Велибегега знао се Шабан-бег; он је живео у Палу, кад су Клименте истиснути и кад је Гусиње заузето и стало се насељавати. Он је имао двије жене, једна је била из Копиланика и од ње је имао сина Реџеп-агу, а друга је била из Будимља од Шемонића и од ње је имао два сина: Ахмет-беге и Ибрахим-пашу. Кад је Шабан-бег с Турцима истиснуо Клименте и «прихватио» Гусиње, пресели се у Гусиње и поведе собом синове од друге жене, и Реџеп-агу остави у Палу, да «суди.» Од његовог сина Ахмет-беге су Шабанагићи, нападнати по Шабан-бегу, од Ибрахим-паше Пишићи, а од Реџеп-аге Реџепагићи; но сам се воуу општам именом Шабанагићи (по Шабан-бегу, заједничком претку).

Шабан-бег био је забит у Гусању, а има њега његови потомци у кући Шабанагића: Ахмет-бег, Али-бег, Мехмед-паша, Буз-бег, Асан-бег, Али-паша и Мехмед-бег. Шабанагићи су били неограничени господари. Изгледа да су они највише помагали Турцима, да се овај арај посајин и истурци; зато им је могла бити и призната пуна власт

у овоме крају. Првао, које је било дато Шабањ-бегу, пренајело се и на његово потомство, и то му није ни одузимано. Само се у потоње кријеме осигуљено Асо Феронџи, да од Рецепагића отме власт у Палау. Шабанагића породица је била као повлашћена; судила је, амао је хтјела, убијала и вјешала, а никоме није давала рачуна. За то су Шабанагићи били врло богати; два дијела агалука у лимској долини до Будамља били су њихови.

Шабанагићи су били господари Гусиња, и Турци су им се драговољно покоравали. И данас их, и ако су се истражили, јако цијене и с поштовањем о њима говоре. За Али-бегу се прича, да је био врло ансох и крупан, очи су му биле велике као у кола, чело широко и ансово, глава необично крупна; њиво је страشان поглед, и нико пред њим није могао слободно говорити. Он је имао девет синова, али ни један није ни годину напустио. Шабанагића никад није било више од 2-3 куће, али су сви били «као да их је човек бирао». Али-паша је био у Сарајевоу најмањим. Гусињани нијесу никад дозвали султану данка, јер су били од тога ослобођени; само су давали неки порек, по 2, 10, 20 и 30 гроша на кућу, према њиховиом стању. Али-паша једном покуша, да од Гусињана скупи данак, али се Гусињани опријеше и не хтједоше га дати, позивајући се на раније привилегије, додигавше од султана; а како Али-паша није попустио у свом захтјевању, Гусињани су били приморани, да се жале и синоме султану, и тада је Али-паша био премјештен за најмањима у Сарајевоу. Али-паша је управљао Турцима 1879. г., кад су разбили Црногорце на Новицићима. Његова се власт протезала до Сјенице, докле су се Васојевацки ослободили. Жена му је била од Махмудбеговаћа из Пећи, гдје је њиво своје «кочавек». У Пећи се вјаше пута бавио за дуже времена, и тамо га је убио један Руговић. У црногорским племенима Али паша је познат под именом Али-бег Гусињан.

Има Али-паше дошло је у Гусиње странац из најмањима, и овај је, и ако су се Гусињани противили, увео десетину од народа. Гусињани се нерадо сећају тога доба, кад су дали данак, па веле: «морали смо га дати, јер није било лако са султаном ратовати». Говоре, да је те године славна панула врло рано, да се све што, па и султанов десетак усмрдло. Код њих се то тумачи као божја казна за прекршај повлашћене, која им је раније била дата. Гусињани су само још једне године, испред ослобођења 1912.

год., dali desetinu, i nikad antse. Ne samo što su bili oslobođeni od davanja desetaka, nego i od služenja u vojsci.

Али-паша и његови претходници увијек су држали око себе по неколико људи од већих «фисова», па с њима могли чинити, што год хоће, а за хронике (мала братства) нијесу ни марили.

Пашини су у једно доба били силнији од Шабанагића и сва је власт била у њиховим рукама; номао су имали самопоуздања, била су непокорни снадарском везиру, под чијом су влашћу онда они крајеви били. Там се власт Снадар све више слабила, што је јаво крњило ауторитет непокорних и силних снадарских самозваних господара. У то доба су у Гусињу били два брата Шабанагића: Буз-бег и Мехмед-бег, који су били везиру удворни, а притом ниђени и од Гусињана поштовани. Између Шабанагића и Пашећа било је увијек трњеа; нарочито су Шабанагићи гледали, да се моћ Пашећа ослаби, а то су хтели да постигну помоћу снадарских везира. Везиру је добро дошла њихова ривизица, па један пут, да би се тим користио, позове Пашећа на важан договор у Снадар, а Шабанагићима нареди потајно, да их у путу потуку. Пашећима је ласкао позив везиrow, јер им је нагледало, да и сви везир признаје њихову власт у овим крајевима, коју су од Шабанагића преотели. Они поћу у Снадар на састајак с везаром, но у путу буду од Шабанагића на засједе нападнути и поубијани. Од тада је породица Пашећа само животарила. Давас су и Пашећи и Шабанагићи истражени.

Турци наиконати да од доходака живе, били су се предали лијенству па су се трамили међу собом, алаћили друге и уживали, гледајући друге, где се спитају: а још су више уживали, ако су могли и сами убијати и ала чинити, а за то ником не одговарати. Ко је више људи убио, тај је, по турском схватању, био боља јунак. У овоме су Реџепагићи највише одмакли; они су преко 60 људа, које Срба, које Турака, посредно или непосредно убили. Док су били богати, њиховој сили није било краја. Ни Србим ни Турцима није смио од Реџепагића на коњу ући у Плав, а ако би ушло и срио Реџепагића, морало је сјакати. Срби су их мрлили ужасно, а и Турци их оироше, кад стадаше и њих убијати и ала им чинити; само је требало згодне прилике, па да се дигну противу њих, и погодне личности, да пристају уз њу. Отац Аса Фероагића био је богат и енергичан, а Асо се брао истакло, па је у очима Плав-

дана постало сила. У то доба сила и богатство Реџепагића знатно опалоше, што је Асо много помогао, да од њих отме власт. Асо је јавно говорио, да ће и Турци и Србе осветити за сва аза, која су им Реџепагићи учинили. Асова појава на кривлу Плава тако је убила угад Реџепагићама, да данас престављају пропазу породицу.

Но и ако су Реџепагићи били али, ипак је и међу њима било изузетака. За Хусепа бег Реџепагића се прича, да је био добра срца и душе. Кад су једне гладне године Кучи ишли по савјету, да се прехране, неколико породица дође и код њих у Плава. Хусеин-бег је смјестио Киче у «одаји за мусафире», наредивши, да им се даде асчера и спавање. Кад је било доба спавања, бег је обишао своје «мусафире» и сви су били легли, а само је једном недоштајно покривач; бег је тада свој «кутмен» (ћурак) свицнуо и испариненог поврио.

Иза Реџепагића су се прав населили у Плаву Медуњана, Шаркинолићи (Суљолићи), Кинзалићи и Клименте-Биће тада дошли и Рајковићи и Ђуричани, који су се иселили у Врзоницу и Ђуричу Рајску.

Бдишћи (или Бдише) су из Леша. Два брата Башића дођу тамо у сукоб са неком властелом и буду приморани на поселење; они су се најпаче населили у Гусињу, гдје саграде кућу у Ђарима, испод данашњег војног стана; тада су се и потурчили. Но и ту дођу у сукоб с Климентима. Браћа су имала силну стоку, па им је било као оставити подножје Бора и Бриде; за то се са ондашњим Гусињанима опријеше Климентима, али узалудно, јер Клименте бјеху надмоћнији, и браћа буду приморана на ново поселење. Они се преселише у Јару, гдје су слободније живјела и запалила доста стоке и пчела. Тада су се скоро сви житељи Гусиња и околних села, од клименташког зулуна, иселили и «прели по савјету». Од браће Башића убрзо се намножи јаво братство, које је за то било и доста богато и врло храбро. Плављани, који се отимаху о власт и главарство, почеше се бојати од Башића, да им не претму власт, па је за то намећу Башића с једне и Феролића и Ђутолића с друге стране било честих сајка. Башићи се дружије зову Баше, а то на турском језику значи *главар*. Башићи су били необично крупни. Са Србима су увијек живјели у миру; с њима су се кунули и бритурили. Кад је Хас Хот дошао из Садра, да, по наредби свадарског везира, Плављане «хасали», Хајдар Башин је био толико ситан и самопоуздан, да му се није хтио

поморити. Код Башића је сачувано предање, по коме се у Љешу, на једном брјегу, налази гробље њихових стирних.

Командир Вазна Башић (или Башић) потомак ове породице, стар 29 година, набраја пасоше од себе до свог најстаријег претка: Алил, Нуво, Омер, Хајдар, Хајдин, Ахмет, Сејдо, Салих, Алија, Рамо, Сељман, Рамадан и Мехмед (који се с братом доселио из Љеша). По овом родослову могло би бити од њихова досељења око 331 година, и према томе Башићи би спадали у најстарије досељенике и заједно са Омерагићима и онима, које су Омерагићи извели одаје, представљали би старије насеље у овој области.

Јеврићи су огранак Башића, и тако су названи по мајци Јеври.

Талићи су си Грјуемира, непрај Садра, одикле су и преци Реденића, Шабанчића и Пашића. Не зна се, када су дошли, али се мисли, да су њихови стари насељени отуд, кад и Вели-бег, или нешто доцније.

Крстенићи су на Красића, великог племени из Ђаковичке Нахије. Ибраћини су из Скадра од Бактора, а Гашани из Гаша.

7. Анадољци.

Бандери и Цариковићи су један род. Њихови су преци досељени у Плав, кад су Турци освојили ову мјесту; стирном су на Анадолије. Први је хоца у Плаву био Бандер, и од тада до данас у Плаву је сватда по један хоца од Бандера. Они су и до данас одржали свој азијски тип. Бандери се дружије вољу и Смајловићи, и Цариковићи се дијеле на Ђутовиће, Огосиће и Муховиће.

Шимковићи и Кијаци су од једног рода, и старији им је на Анадолије; општим се именом вољу Бехровићи. Њихови су преци дошли овамо, кад и преци Бандера и Цариковића, прије 300 и више година. У исто доба пада и досељење на Анадолије Пејића, Коле и Ђућа и Гусињу.

Досељеници на Анадолије остали су одаје од војника турских. Можда су они имали и дужност вјерских мисионера. То се понајприје може претпостављати за Бандере.

8. Братотина непозната поријекла.

Јауци (2 куће), Срдиновићи (19), Ђурђићи (4), Мартићи (6) сматрају се за створеједноце, којима се не зна

поријекли. Јавуши се држе за најстарије братство у плавско-гусинској области. Прича се, да им је старије насеље било, гдје је данас Плавско Блато. Мартићи су негда живјели у Плаву, па су се преселили у Брезовацу, кад је отпочело мухамеданизирање Срба и Арбанаса у Плаву, а тамо су очували православље. Исти је случај био и са Јавушницима.

Породице, чије поријекло није испитано, јесу: *Маринковићи* (2 к.), *Митровићи* (2), *Патковићи* (8), *Јаровићи* (1), *Ђураковићи* (2), *Мулићи* (3), *Кодићи* (1), *Привићи* (1), *Амошчи* (2), *Дешчи* (4), *Филиповићи* (1), *Вучевићи* (1), *Кршићи* (3) и *Белетићи* (1).

У цијелој плавско-гусинској области има свега 18 братстава са 63 куће непозната поријекла. Можда би се детаљним истраживањем дала пронаћи и њихова старина али мени то није било могуће на вријеме мог пратног благања у Плаву и Гусињу у јулу 1914. г. Не може се рећи, да су и ови потоњи старинци; међу њима има и млађих досељеника, која, без сумње, анаду своју старину, али није било прилике, да то од њих дознам, а она, које сам испитивао и на чије сам знање рачунао, нијесу ми умјели ништа рећи о њиховој старини.

Преглед стиновиништа по поријеклу.

У плавско-гусинској области има 244 братства са 1997 кућа.

Стиновиништа се по поријеклу дијели на Србе, Арбанасе и Анадољце. Ми ћемо их тим редом прегледати.

а. С р б и.

1. *Кучи*: 61 братство са 363 куће. Међу досељеницима на Куча има великих братстава: Радоњићи са 104 куће, Колиновићи са 81 а., Лаличићи са 49, Медуњани са 30, Мрауљећи са 23, Шабовићи са 21, Луковићи са 17 и Муратагићи са 12 кућа. Поменутих осам братстава имају 337 кућа, а остала 53 братства 226 кућа. Дакле, већина насеља на Куча спада у старије насељенике. Што има погледа број братстава са 1—10 кућа, тумачи се тиме, што су се Кучи све до најновијег времена непрестано усљављивали у ову област, гдје су налазили довољно зараде и земље за обрађивање. Куче је на усљављивање гонили тјесноти у племени и недостатак у земљи; њих иста околност и данас

гони, те се усељавају на земље одсељених и одбјеглих мухамеданаца.

2. **Братоножићи:** 14 братстава са 88 кућа. Међу овима нема великих братстава; само су три братства (Шошанићи, Оташевићи и Поповићи) са по 14 кућа, а остала са 1—10 к. Овдје се може само говорити о старости братстава Чиђековића, које се дијели на седам мањих братстава са 15 кућа, а остала братства спадају у досељенике средње старости. На Братоножића нема новог усељавања, ало што смо видјели код Куча.

3. **Пилери:** 9 братстава са 35 кућа. Пет од ових братстава могу се општом именом Новићевићи и броје 32 куће; остала су братства са по 1—7 кућа. Новићевићи спадају у старије досељенике, а остала су братства средње старости. На Пилера нема новијег усељавања.

4. **Вјалопавлићи:** 8 братстава са 71 кућом. Велика је старина ових братстава, нарочито Рајаковића (39 а.) и Пешића (19 к.), која се дијеле на Башумевеће, Томиће, Пуровиће (Кочиће) и Пешиће. На Вјалопавлића нема млађих досељеника.

5. **Цвиљци:** 5 братстава са 13 куће. Сва се ова братства могу општом именом Ђуричанин; спадају у најстарије досељенике.

6. **Ровац:** 5 братстава са 31 кућом. Тесаци (Џудовићи, Савићи и Марковићи) спадају у најстарије досељенике; има их 15 кућа; остала су братства мала. Новијег усељавања из Роваца нема.

7. **Васојевићи:** 11 братстава са 36 куће. Од ових једини Дашећи броје 12 к., а остала су братства са по 1—6 к. Дашећи спадају у старије, а остали у млађе досељенике.

8. **Валица:** 9 братстава са 13 кућа. Сва су ова братства мала; има их седам са по 1 к., а сав су махом млађег усељавања.

9. **Радни крајеви Црне Горе:** 11 братстава са 40 кућа. Међу овима су многи од старијег насеља, нарочито они из Црнице, Мораче и Црне Горе; остали су млађи досељеници.

10. **Боранска Нахија:** 6 братстава са 16 кућа. Сви су се ова братства доселила у новије вријеме и броје по 1—5 кућа; новијег усељавања нема.

11. Санџак и Ст. Србија: 8 браташова са 15 кућа. Оно су мања братства; чет ва је са по 1 кућом.

12. Србија: 1 браташова са 1 кућом; скорашњег је досељеница.

Српско становништво ове области износи 148 браташова са 970 кућа. Од тога отпада на Куче 38¹/₂ „ Братоножиће 10¹/₂ „ Пипере 5-67¹/₂ „ Бјелопавлиће 7-32¹/₂ „ Цеклић 4-13¹/₂ „ Роџаца 3-26¹/₂ „ Васојеваће 3-50¹/₂ „ Велуку 1-34¹/₂ „ равне крајеве Црне Горе 4-12¹/₂ „ Беранску Нахију 1-65¹/₂ „ Санџак и Ст. Србију 1-34¹/₂ „

Кучи сачињавају већину српског живља у палиско-гуслинској области; остали српски крајеви дали су незнатан доп, зато Кучи и представљају у овим крајевима снажну масу. Од када су се Кучи почели уселјавати — (још за оно доба, кад се старо становништво стало одакле иселјавати) — испрестано су се до данас уселјавали. Нагледа, да ће то уселјавање сада, постиге ослобођења и пресељења многих помуканадањених Арбанаса, бити најјаче.

Прво уселјавање Куча било је многобројно; то се види из повећег броја умножених браташа. Кучи, као најблизки сусједа, а при том јако намножени и стијењени у старом крају, први су осјетили празнину у Плаву и Гусињу, кад се старо становништво повукло одакле, и потреба за животин опстанак, упутила их је овамо, да се иселе. Та из исте потреба и данас гони на иселјавање, а свесним је природно, да се чоњек прво населива ондје, гдје је ближе његовом родном мјесту и гдје су боље прилике за живот од оних, које остала у старом крају. Међу Кучицама ондје има најстаријих и најмлађих житеља; палово је уселјавање отпочело у почетку 18. вијека, или нешто раније, а траје и данас. Кучи су се преко ове области и даље спуштали; они населивају пола Рожаја.

Досељеници из осталих крајева Црне Горе нагом спадају у старија насеља. Кучица струја повукла је и иселенике из разних крајева, и повијалише из сусједних Братоножића и Пипера, а преко ових из Роџаца и Бјелопавлића. Уселивање ових последњих није дуго трајало. Од ослобођења Србије многа су се црногорска племена нагло иселјавала у Србију и тај је покрет захватио и племена, која су раније Плаву и Гусињу дали нешто становништва. Од тада и прстије уселјавање у Плав и Гусиње из свих племена црногорских, осим Куча.

Досељеници на Санџак, Старе Србије, Васојеваћа и Велике су скоро сав мањег поријекла; нарочито се тим

однајују они из Велике и Насојевића, чија братства обично броје по 1—2 куће.

Мало је становништва, чији су се преци раније или касније преселили амо због убијства, а највише их је, који су се из родног мјеста иселили због сиромаштине.

6. Арбанаси.

1. Затријебач: 71 братство са 308 кућа. Међу овима је разијерно највише постојих братстава: Челићи 63 а, Бектшевићи 31, Раденовићи и Пинковићи по 28, Фератовићи 22, Дерашевићи 19, Лончаревићи и Дедали по 18, Шамановићи 17, Петровићи 16, Луцевићи 12. Осталих 10 братстава имају по 1—10 кућа. Код досељеница из Затријебча је и отпадак кућа на поједино братство (14 к.) највећи. (Код Куча и Ђелованаћа по 9 а, а код осталих мањи). Досељење Затрепчана је старог поријекла; оно пада у исто доба, када и Куча. Можда је њихово усељавање, као суседних племена, почело једновремено. Нагледа, да слуга изишћу Куча и Затрепчана одаје није с почетку ничим ремећена, а то се андн по томе, што су им насеља јаво помијешана. Једновременост усељавања доказује тијесну везу међу Кучици и Затрепчаници у родном ил мјесту, па доцније и одаје. Међу Затрепчаници нема млићих усељеница. То се даје објаснити утицајем римокатоличких мислионара, који су спречавали иселавање Затрепчана у муслиманска мјеста, гдје су католици Затрепчани изложени били мулмеданинизацији.

2. Клименте: 73 братство са 402 куће. У ове се рачунају велика села Вусиња, Мартиновићи и Врмоша. Највећа су алименташка братства: Ђонбалаћи (61 к.), Ђосовићи (22), Прелувићи (20), Баландићи (19), Мекуловићи (18), Мусићи (17), Асанџевићи (15) и Валићи (14); не рачунају одаје Селчане у Врмоши (60 кућа), Вусиње (60), Клименте (20) и Руговце (12), који имају име по мјесту, гдје живе, или одкле су досељени. Клименте у овој области, осим оних у Врмоши, иселили су врло давно. Колицо у опнесу Скарварског Санџака од 1614. г. не помиње Вусиње и Мартиновиће, по чему се даје претпостављати, да их тада није ни било; Вусиња и Мартиновићи су насељени одмах, кад су се стари жители иселили, а то је могло бити на прелому 17. и 18. вијека. Тада су се Клименте усељили и у Вусиње и у друга мјеста ове области. Усељавање Клименота се, без сумње, вршило у масама,

а свакојаво, оно је било раније од усељавања Кучи и Затрепчања, јер је Климентина било на прагу, да се спусти у ову долину. Кад је настало мухамеданизирање и кад су турске власти настале, да се хришћанство угуши, онда су се многи Клименте, под утицајем католичких мисионера, повратили у своје родно мјесто, а одатле се, послвије, спустили у околину Саадра до мора, гдје им вјера није била у опасности. Остатак Климента у овој области али дуго је чувао своју вјеру, али је најпослије подлегao и пренијерио, само да сачува живот и имање. Тада је даље усељавање Климента свесни престало, вјероватно под утицајем писаних агената, који су упућивали Клименте, као и остала милосорска племена, на усељавање преко Саадарског Језера у Кријину и Шестане, гдје су били ближе Бару, католичкој ревандацији, и Саадру, гдје су били под сталним надзором католичких просвешћеника.

3. Хоти: 3 братства са 44 куће. Као год и Клименте, многи су Хоти задржали заједничко племенско име као преиме. Хоти спадају у старије досељенике, и досељени су, када и Затрепчања. Но лако је могуће, да су се неки од њих доселили једновременно са Климентина. Ни код Хотина нема млађих досељеника.

4. Шаља: 6 братства са 44 куће. Међу Шаљанима само Омерагића, чији су огранци Дзадзенића и Таирагића, имају 28 кућа, а остала братства броје тега по 1—5 кућа. Шаљани су досељени, кад су ова мјеста опустјела, средином 17. вијека. Новијег усељавања из Шаље није било.

5. Ширела: 4 братства са 8 кућа. Досељени су у почетку 18. вијека. Малобројни су зато, што су се убијали и међусобно и с другијема. Ни из Ширела нема млађих досељеника.

6. Разни крајеви Арбаније: 10 братства са 131 кућом. Од ових су највећа братства Реденагића (62 к.) и Башки (19 к.); остала братства, међу којима и Јешићи, огранци Башкића, броје по 1—10 кућа. Уопште сва ова братства спадају у најстарије досељенике; они су досељени крајем 17. и почетком 18. вијека.

Арбанишко становништво ове области износи 68 братства са 938 кућа. Од тога долази из Затрепчања 32.75%, Клименте 43.31%, Хоте 4.74%, Шаљу 4.74%, Ширеле и осталу Арбанију 14.21%.

Климентата има највише (43°31'), па Затрепчања (32°75'); остала малисорска племена слабо су заступљена. Као што се сви Срби у овој области држе уз Куче, као уз највеће српско племе, тако би требало, да се и Арбанаси држе уз Климента, као уз највеће арбанашко племе. Али одаје није таква случај. И ако су Затрепчањани у мањини од Климента, ипак они стуже као стожер Арбанасима, и сви се Арбанаси, осим Климента, држе уз Затрепчање, чије се племе у Гусињу назива «Затребочка Горан». Узрок је затребачкој преаности у томе: што су Затрепчањани у већини у Гусињу, које је и одржало аист у рукама над цијелом облашћу; што су Климента неодамнио од осталих сусједних племена дошли раније оваме као *иноземци*; што се Климента држе посебно, водећи рачуна само о себи; и што је од самог почетка уселивања Куча и Затрепчања било снага и убијтања између оних с једне и Климента с друге стране.

Климента су, без сумње, најстарије насеље, а за тим Затрепчањани, Хоти, Шаљани и други Малисорци. Све стамованштво арбанашке народности, с малим изузетком, спада у најстарије досељенике; новијег уселивања нема, или га је врло мало. Нама се чини, да је прво насеље арбанашко одаје извршено под притиском католичких мисионера, који су намирно ишли, да само католици населе пушта мјеста и да се право оних католикама шири даље; и за то су Арбанаси гомилама прелазили из својих планина у ову област и даље, водећи борбу за опстанак и господарство у којој и истребљујући мностале старосједеоце. Тим продиром ишло се једновременно на руку аустријском продирању у Савуку и Стару Србију. Но с појачањем Аустрије настаје тешко стање за Арбанасе католике; Турци их, упоредо са Србима, насилно мухамеданизирају, и онда настаје обрт у кретању: арбанашко спиновишиство или *презони* у ислам или се повраћа на родно мјесто. Тада су се многи Арбанаси и повратили, а многи остали и потурчили се. Помухамеданишени Арбанаси има данас не само у овој области, но и на Пештеру, Рожају и близу Пећа. Кад је настало насилно турчење, онда су католички мисионери, да би спасли што више исељеника своја мјере, сузбијали даље исељивање из Арбаније у ову и друге области, а Арбанасима су показали други пут за исељивање, где ће бити јаче заштитени и где ће католичка ајера моћи, на рачун православне, ојачати и проширити се. И тада је католицизам у нашем приморју добио негек наза.

Православни Срби, који су били у додиру са католицима, били су под утицајем вјерске католичке пронагаде, и онда су се многи покатоличили. С тим упоредо настало је и најјаче покрбанашивање Срба у Скадру, онолики и приморју, што је стално уништивало српску свијест и аутирало траг Срба.

У Арбанасе оадје рачунамо и православне Лончаревиће (18 а.) и Раденовиће (28 а.), јер им је старина на Затријепча; али им би прије рекли, да су они српског поријекла, и ако им је старина на Затријепча. Зна се и Лончаревиће, да им је дава старина на Бјелица од тамошњег братства Малића, и по томе је јасно, да су они не само Срби по аран и језику, него да су од старине православне вјере. Затријепча је био мјесто, куда су само прошли и гдје су се, можда, кратко пријене задржали. Не зна се, шта из је измело, да сарађију у Затријепча, по то опет не вичи, да су Арбанаси. Да су Лончаревићи, збиља, Арбанаси, они би собом у Гусиње довијели католичку вјеру, а њу оадје не би нијелили у православну, него прије у мухамеданску, као и остали антребичка братства. *Лончаревићи су Срби, а над су они Срби, онда су ти и Бектишевићи* (31 а.), који су са Лончаревићима један род.

Вјерујемо, да су и Раденовићи на Затријепча, али не верујемо, да су собом довијели католичку вјеру. И Раденовићи су, без сумње, дошли амо као православни и православље су чували до данас; и ако су прошли кроз многа страшна искушења, и ако су много пропатили и много страдали, ипак су се храбро држали и одржали у својој вјери. Да су били католици, не би никад пријешли у православље, јер нијесу имали разлога за то, нити ми имамо повода, да тако што мислимо, јер не само што православље није било ништићено, него је гоњено и уништивано. С правом се може тврдити, да су Раденовићи Срби и да су само амо Срби у српским богомољима и заједно с другим Србима чували вјеру својих предака. А кад су они Срби, онда су то и Чекли (33 а.), који су са Раденовићима један род.

Ослањајући се на горње доказе, даје се повода сумњи у арбанашко поријекло Затријепчана. У оно доба, кад је јавио православљана правосмештеника потиснута јачим утицајем папе и скадарских архиепископа, православље је, у додиру с католицима, доведено у питање. Као posljedница тога јавља се прва покушај на предавна Куча у католичанство, и да није било трезвепости цетињских митрополита, можда бисмо данас и Куче убројали у Арбанасе, јер

католички пропаганда натуралила би им у нову вјеру и арбанашки језик. Тим се начином систематски уништавао српски живаљ; нова вјера доносила је и нову арбанашку свијест. Зар се не може претпостављати, да је тај процес са Затрепчанима раније свршен и да је на Буче пружени католички рука преко већ пократоличених и у већој мјери поарбанашених Срба. Увиђајући стањ с те стране, а још кад се узме у обзир поријекло Лончаревића, Бенешковића, Раденовића и Чеквића, онда се са доста сигурности може тврдити, да су Затрепчани Срби, а по томе и 307 кућа у плавско-гусињској области, које су основали Затрепчаним. Но о овоме биће говора и даље, кад будемо говорили о језику.

в. Анадолици.

10 братстава са 38 кућа. Међу овим братствима Цирковићи броје 13 кућа, а остала братства 1—4 куће. Цирковићи у шаром обиму имају 18 кућа. Сва су андоличка братства досељени ондје врло давно, још онда, кад су се Турци почели усељавати, у почетку 17. или и у 16. вијеку. Од тада се зна, ова су братства, осим Цирковића, увијек малобројна. Анадолици у овој области чине незнатан дио.

г. Невиспитана поријекла.

18 братстава са 63 куће. Међу овима Срдановићи броје 19 кућа, а остала братства по 1—8 кућа; старина је некијех од њих (Јануши, Срдановићи, Барулићи и Мартинковићи) врло велика, те би се с правом могло рећи, да су остаци негдашњег становништва, које се иселило одале. Према томе, већина братстава невиспитана поријекла била је српског, а само један мањи дио арбанашког или турског поријекла. Др. Јов. Цвијић убрало из Оленића и Срдановића у Цигане.¹⁾

Прегледавши поријекло становништва, налази, да у овој области има:

Срба 148 братстава са 970 кућа, а то је 48·37%, свега становништва;

Арбанасе 67 братстава са 936 кућа, а то је 46·87%, укупног становништва;

¹⁾ Цвијић за погр. и грм. Цт. Србаје и Македоније, III, 1219.

Турана из Анадолије 10 браћстава са 28 кућа, а то је тек 1·40%, и немислима на поријекла 18 браћстава са 63 куће, а то је само 3·16% становништва.

Др. Јов. Цвијић набраја у плавско-гусињској области (не рачунајући у то Врмошу са 60 кућа): Срба 912 кућа, православних 207 и исламизованих 706, Арбанаса 878 и Цигана 17 кућа; то је укупно 1803 кућа¹⁾.

Ја нијесам могао утврдити, да осим Цукетића (2 к.) има Цигана. Нијесу Цигани сви они, који се баве ковачлуком; невоља нагони много, да се прихвате и онога посла, који је од некојих људи презрен. Сродници таквога су се први одрицали од њега, његов су род од свога одвајали и они су први његов род доводили у везу с циганским. Овао се доцније претворило у погрешно схватање: да су таква братства од циганског рода зато, што се баве ковачким занатом.

У овој области има 327 кућа православних Срба и 69 кућа католичких Арбанаса. Највећа православна насеља јесу: Брезовица (96 к.), Горња Равница (66), Гусиње (59), Метех (34), Војно Село (21) и Пријавор (12).

Највећа српска православна братства јесу: Рајковићи (36 к.), Радековићи (25), Јончаревићи (18), Бучићани (15), Новокићи (14), Новићевићи (13), Оташевићи (13) и Шошевићи (12). Остала братства броје по 1—8 кућа. Православних браћстава има 68; међу њима се истиче арло много малих братстава: има их 18 са по 1 к., 14 са по 2 к., и 8 са по 3 куће. Због несигурног стања и насиља, које је овдје владало до ослобођења, православни Срби су били приморани, да се иселавају, и они су се у сви времена до данас појединачно иселавали низ лимску долину у Србију и друга мјеста, гдје је живот био слободнији. Тим се на првом мјесту дјје прогумачити велики број браћстава са малим бројем кућа.

У овој области има 60 католичких кућа, од којих су 9 кућа (Шуриновићи — Затрепчања) у Вишњеву, а 60 у Врмоши. Неки Селци у Врмоши славе зиме у Селца, а зети их велики број позива на изазиме, али ове не убрајамо у становнике врмошке.

Тешко је утврдити, који су старинци у овој области: претпоставља се, да у старинце спадају Јануши, Срдановићи, Барузићи и Мартари, но можда их има и више.

¹⁾ Основне изв. подат. и подат. Са Србаје и Македоније. III. 1241—1254.

Усељавања је могло бити и прије опушћења овог краја, и није искључена могућност, да и такав напад на своје поријекло.

Неки причају, да су ова мјеста један пут опустјела прије 470 година, и да је тада отпочело усељавање данашњег становништва. Немогуће је, да је старина данашњег становништва толика; бројење пасова код многих старијих братстава ујерена нас у томе. Познато је, да народ врло нетачно означава вријеме и једног скоришњег догађаја, а како ли нечега, што се збило врло давно и о чему се у народу прича само по предању. Шта више, код неких има и воље, да се најесниј старина нарочито преувеличава. Неки би хтјели, да дознава својим предањем доведу у везу са првом најгодом Турана, која је била послвије пропасти српског државног живота, неки са освојењем Снадра ит.д. Тим се нарочито кође, да се даде важност првом досељенику, а посредно и његовом потомству.

Кад су ова мјеста опустјела, остала су оадије, по једном предању, Јануш и Лаготић, а наа опушћења се одмах упуца «Латинија»; Лаготић се доцније иселио у Пећ. Прича се, да су ова мјеста три пут послвије косовске битке опустјела; прије 120—130 година владала је у народу таква болест, да је народ бјежио по планинама и к Будимуљу, гдје је у збоговима живио 10—12 недјеља. Тога пута је у Будиму сав народ изоран са два пола близанка, којима су орани брат и сестра — близанци.

Улепши у обвир равне крајеве, који су населили ова мјеста, Клименте су подигли најстарије насеље; они су се, као најближи сусједи, први спустили у ова мјеста одмах по првом пресељењу 1690. год., ако не и раније. За Вусање могло би се тврдити, да су се с планина спустили и раније, јер мјесто, које насељавају, није било прије њихова досеља насељено; код тако лијепог равница и плодних и травних орава не би се Вусањи настанили у овој неплодној и тијесној долини, да су се доселили, кад и остали Клименте. Послвије Вусања, без сумње, долазе Мартиновићи.

Кучи и Клименте, као сусједи, који су се лијепо држали и у нужди удруживали и поштовали, могли су и жељети, да се заједнички насељавају оадије. То исто вриједи и за Затрепчања, јер су се и они једновремено са Кучима усељавали оадије. Прво усељавање Куча и Затрепчања није извршено у маси, као климентшко, али је њихово појединачно усељавање вршено брзо, те је њихова насеобина брзо постала знатна. Нагледа, да су се Кучи и Затрепчања

у прав мах држали заједно и стојали удружени према Климентима, а тек доцније, пошто су се умножили новим усељеницима, подијелили су се на «Кучуке» и «Затребачку Гору». Климента су, као сточари, посјели крајем ове котлине, а Кучи и Затребчани су се прво населили у Гусињу, јер је за њих и потреба била, да се што јаче групувају како би се лакше опирали непријатељу.

Да је Гусиње било насељено за вријеме клименташког упада, нема сумње. Постоји предање, да су се Турци, кад су хтјели да од Климента отму Гусиње, послужили арсџама луце, из којих су се, ваљајући их, привлачили; но оно је неко доказао Климентама и они побјегу унаоколо воле и спасају се. По томе су Климента држали и Гусиње. Како се зна, да су сви гусињски аге и бегови досељени у Гусиње на Плана, гдје су се прво потурчили, па узели учешћа у борби противу Климента, с правом се може претпостављати, да су се преца данашњег старијег становништва у Гусињу доселили још за доба Климента, ако не и преје њих. Као што се зна, Климента су се бавили претежно сточарством и мајали су при крајевима и планинским нагибима, а досељеница из Куча и Затребча бавили су се више земљорадњом и насељавали Гусиње, одакле су се послје, пошто су Климента истиснути, расељавали по околини.

За Кучима и Затребчанима дошли су и други из Црне Горе и Малесије; од ових на првом мјесту стоје Братоковићи, Пипери и Ђелопавлићи с једне и Хотини и Шаљани с друге стране. Интересно је, што су се сви Малаборца прво усељавали у варош, а највише у Гусиње, па кад се становништво у вароши намножило и стијеснило, онда су се исељавали у села. Сва данашња села у овој области, с малим изузетком, насељена су из вароши. И живље у варошима, растало је обилније једнородних и једнокраних брстава и племена; Хотини, Шаљани, Груде, Кастрати и остали из Малесије удружили су се са Затребчанима, а они на Црне Горе са Кучима.

Дакле, после гоубе прво насеље у овој области подигнуто је при крају 17. вијека; или тога је настало јаче уселомоне и оно је трајало до средине 18. вијека. Ово уселомоне јако је попунило пусто земљиште, и од тада, од средине 18. вијека, настаје појединачно и све ређе уселомоне, које је за потоњих 50 година врло незначително. Број омих, који су се уселили до 1750. г., врло је велики; он износи скоро девет десетина свега становништва.

Тешко је било опредјелити пријеме досељена појединих породица. Многи нарочито кажу, да су им стари дошли оvdje прије 100 година или више, мислећи, да по диму углед и себи и свом претку. Да би приближио дознао старину овакоих брaстива, ја сам тражио набрајање плесова; који је први досељенак оvdje нашо; који је бег био заповједник у Гусињу; да ли су били Клименте итиснути итд.; и тим посредним путем могао сам, од прилике, одређивати старину навесних породица.

Некоји неће никако ни да причују о својој старини; и не само то, него неће да кажу, оvdje су им преци, зашто су, икад и како дошли. Можда је ту било и подозрења али ним и нечега другог.

Маријан Болица у опису Скадарског Санџака 1614. г. набраја насеља у овој области:

Jovoyno са 20 домова и 60 војника, Коморани са 37 домова и 73 војника, Iтпсовић или Грапсовић са 45 домова и 100 војника, Рибиши са 90 домова и 220 војника, Крушево са 50 домова и 110 војника, Град са 68 домова и 140 војника, Трeпчa са 70 домова и 157 војника, Досуџо са 80 домова и 190 војника, Гусиње са 100 домова и 237 војника¹⁾.

Које је данашње насеље, које Болица назива Iтпсовић или Грапковић, не зна се. За Jovoyno даје се нагађати, да је данашње Војно Село. Рибиши су, без сумње, данашњи Плав. Болица цијелу област назива Плавом, а посебно не наводи Плав, као насеље; а пошто се и данас једна плавска махала зове Рибишка махала, а до ове велике сторе гробље — Рибишко Гробље, то се је у оно доба данашњи Плав звао Рибиши. Град ће бити данашње Заграђе, које је онда припадала сва област данашњих Мартиновића. Не зна се, гдје су били Трeпчa. Дога до је данашње Досуђе, а Коморани данашња Коморача.

Гусиње је онда, као и данас, било највеће насеље. Од данашњих села у близини Гусиња помињу се: Заграђе, Досуђе и Крушево. Дога се не помиње, али, пошто се по многим остацима из старине даје закључити, да је у тој било старо насеље, можда се она звала Трeпчa. И Гричар је био у оно доба насељен, што се види по остацима из старине, и он је без сумње припадао Досуђу. Ако су били данашњи Мартиновићи насељени, припадали су Граду, данашњем Заграђу. За Гусиње, Лав, Козини-

¹⁾ Радичевић: Чертогорја, I. 211.

виће и Крушево може се поуздано тврдити, да онда ни јесу били насељени.

Ако узмемо, да се Плава онда звао Рибаша, онда се од села у његовој близини помињу: Војно Село, Коморачи и *Ivančević* или *Francović*. Како је Бресоваца и онда била једно од највећих насеља, а Болица је не помиње, помашљамо, да би то било село *Ivančević* или *Francović*; по истом Болица, становништво овог села било је српско, јер се као старјешина помиње Радо Вуков. Од данашњих села, која се не помињу, Приљавор, Ситњ и Богвићи припадали би ондашњим Рибашима, јер су ни у непосредној близини, а оба Метеза и Јара — Коморачи. За села Новшиће, Пешаће, Акаше, Будовицу и Ђуричку Рајсау мисли се, да су онда били насељена.

По именима сеоских старјешина: Вуксан Никол, Радо Вуков, Вуктао Јованов, Дабича Брајов, Вук Онешин, Лале Никол, Лале Бајов и Бело Јованов, које Болица наводи, ондашње је становништво ове области било не само српско, него и православно, само је нешто сумњиво име старјешине Војног Села (*Jovoino*) *Bojo Vuoin* или *Vovin*.

Област, коју по Болици наведосмо, рачунајући у то и Равницу са 67 домова и 148 војника, имала је 1614. год. 636 кућа са 1435 војника.

Болица пише 1614. г., да се дно Плава (области) налазило под војном облашћу Медунa, а остали већи дно под командом Сем чауша из Подгорице. Тај Сем чауш био је главни турски командант Подгорице, и био је тимар у Плаву, па се од грабежа Климената није могао користити њиме, и на његов је захтев подагнут Нови Град ради сузбијања Климената.

Ондје је сачувано ово преданье: Њесарова аћер била је удата за султана (да није ондје ријеч о аћери Ђурђа Бранковића?) и кад је родила сина, Њесар је допронао султаниу Спуж, Медун и Плав. Служани су ишли на страни Плава 12 планина, које су Пављани пасли са стоном и Служанима за травинуу давали по данје испре на сваку оцу. У кући Реуепалића чува се преданье, да су њихови преци по 3—4 паса, управо до прије 100 година, плаћали Служанима травинуу.

Плава и Ћусиње су у стара доба, по причању мјештана, потпадале под власт Будимља, Скадра, Сарајева и Скопља. За доба Мустај-паше и сина му Махмуд-паше Ђушвигије (+ 1796. г.) ова је област до Сухозола (у Пештери) била под влашћу Скадра Са сирћу Махмуд-пашиноч

потпала је под управу Сарајева са сједиштем мутесарифа у Ћеници; а кад је Босна окупирана, потпала је под управу валије у Скопљу са сједиштем мутесарифа у Пећи. Кад је овдје била управа Скадра, крај се плаћала по 1001 грош, а доцније по 12 ћеса (8000 гроша). Док се убијство плаћало јефтино (1001 грош), било је више алачинства; од кад је „крв“ посакупила (8000 гроша), опао је и број убијстава. Можда су скадарски мезири имали рачуна, да се Плаваљани и Гусињани међусобно убијају, да их тако зајаме држе у покорности. Изгледа, да су се ови људи најбоље осјећали под управом Босне. За то вријеме су се зими са стоком спуштали у Босну, њихово се сточарство знатно унаприједило; дошли су у додир са народом сродним по вјери, језику и крви, зато су свој језик звали, а и данас га називају абошњачки језик.

Без обзира на то, под чију су власт потпадала ова мјеста, Крастенићи, Гашиани, Хаси и други из околине Пећи и Ђаковице, увијек су им пртицали у помоћ, ако их је не нападао. Исто тако Плаваљани и Гусињани дужни су били ићи њима у помоћ, кад би им била потреба. То појмо удружење за одбрану, или и за напади, постојало је кроз сва времена у имлоту ових племена; оно је помогло, да се самоуправа код арбанашких племена чува и одржава. Барјаци Гашиани, Крастенићи и других остављани су у Плаву, у кући Реџепагића, као залога, да ће сватда доћи, кад буде потреба, а за то су барјатари примали од Плаваљана по једну мисицију годишње. Ова је сума исплаћивана од травањне плавских планина.

Продирале аустријско на Балкан у циљу освајања и ослобођења хришћана исод Турака и прилике хришћана а аустријској војсци, навело је Турке, да хришћане систематски истребљују. Хришћани су били најопаснији непријатељи Турака, а по томе и најбољи савезници Аустрије и Макеви. Како изгледа, бар у овим крајевима, до доби аустријског упада, Турци нијесу били најгоре расположени према хришћанима, али су се од тада сви гњевом окочили на њих, у намери, да их утру или присиле на потурчење. То је изгледало било нечувено, те су се Срби морали укињати испред грубог тиранина и селити се далеко од њега или се турчити, а само је један дво остао и задржао вјеру својих предака.

Кад су ова мјеста опустјела са пресељеним српског живља у Аустрију и кад су, послје тога, прадошнице Ктменте били одигнати, турски власт је показала сву

своју силу; и онда је настало турчење. Пуста имања по-
стала су својина државна, царска, и власти су с њима, у
име цара, поступале, како су хтјеле. Срби и Арбиници,
који се већ бјежу населили, или се тад усељавалиху, били су
из мјести, гдје је земље било мало, а ондје су могли добити
и читаву селу, само да се оотурче. Одних се и успјело; муз-
меданнизација је узело великог маха, те су с почетка чи-
тана братства одједном прелазила у ислам. Као да је било
отимаче: ко ће боли и већи вомад земље добити.

Прича се, да се најприје истурчило 12 ниџевијих по-
родица и да су, као ниџику, добиле читаву селу у агалуке.
У овој области је збила, било 12 агаларских братстава,
по чему се и мисли, да су њихови предци приликом потурчења.
Агаларска су братства била: Омерагићи, Шабанагићи (Ре-
цепагићи), Куртагићи (Сеферагићи), Муратагићи, Смако-
чевићи, Шеонићи, Ибраимићи, Башагаћи, Муламекићи
(Кадзићи), Шестонићи, Сидићи и Бумбаревићи¹⁾. Од ових
су данас Сидићи изумрли, Смакочевиће је затрли кући
Шабанагићи, а Бумбаревиће су побили Реџепагићи. У
самом почетку турчења је било најјаче, а истом се силом
наставио ипак дуже година. Да би се турчење и даље на-
стављало, надрајно је доста земље и шумама данашње онима,
који су се доцније турчили. И сами су агаларски ниџици на
руку турчењу, јер су млађе потурице наизмичемали за су-
баше. На тај су начин и ага и субаша живјели безбрижно.

Има се довољно доказа, да некоја села нијесу била
дета у агалуке. Зна се за Брезаницу, Војно Село и Ђу-
ричку Ријеку, да су били слободна алаштина привољених
Срба и да нијесу никоме ништа давали. Но Турци
нијесу могли трпјети Србе као слободне и независне ала-
шине, зато су им стварали неприлике, алаћали их са
другима, само да се и они умијешају у спор и добију за-
штиту над њима. Тако су сва села постепено постала
агалуци појединих ага и бегова. Шабанагићи и њихови
огранци Реџепагићи и Пишићи имали су беглуке, а остали
агалуке; беглуци су захватили по 10 и више, а агалуци
само по неколико села. Беглуци су давали силне приходе,
те су бегови живјели много раскошније од ага, а пре-
лазист у њимау давали је прелазист и у другоме.

¹⁾ Бумбаревићи су се звали и *Кавирићи*; а то су они добили по ка-
пирку (својину), коју су им дали од онегаје земље. У алашину су при-
мали ниџевијих посто; то су се они раскољивали. У Гусину се и данас посто
такозваних капирица.

Агалуке су имали: Омерагићи у Новишћима, Горњој Ржанници, Беранској Нахији (где и данас имају), Мартиновићима, Војном Селу, Муриња, Полици, Бабиница, Колусица и др. мјестима; Куртагићи у Грачаници и Забрџу; Муратагићи у Грачаници; Смакочагићи у Лугина; Шегинагићи у Калудри и Горњим Селима; Ибраимићи у Ржаници, гаје и данас имају; Башагићи у Загорју (код Берана); Шестоагићи у Горвади (у Беранској Нахији). Рецеоглићи су имали силне беглуке; њима су орипадала села: Прашеница, половина Бугића, Коњуке, Пековица, Сидевићи, пола Забрџа, Краљи (у заједници с Пашићима), Божићи, Трешњева, један дио Слатине, Трешча, Дасетићи, трећина Доње Ржаннице, Будимље, Јахолози, Велика, Матиница, Градачки Поток, Будетица, Шеовица и у остоње пријеме Ђуричка Ријека. На њиховој земљи жиајело је до 300 чипчија. Пашићи су имали исто тако велике беглуке, као и Шабанагићи, чији су беглаци, оошто су се истражили, припали Рецеоглићима, као најближој својти. Прича се, да су у Будимљу жиајели неки Шковићи, који су били по млу оглашени. Њих је једанпут, по царској наредби, потпуно уништио Ђорџиша из Бигра за то, што су Ђорџиша насилно изворили призу и чинили им насале. Од њихових агалука Ђорџиша је припала Випица, а Буче, Пешча, Јумац, Долац, Берани, Будимље и Петинак орипали су Шабанагићима, у којих је била удата удова Шенагића. Исто су тако беглаци Пашића, пошто су се они уграи, пријелили у руке Махмудбеговића у Пећин, јер је удова Пашића била у њих удата. Кад је Али-паша Шабанагић потинуо и с њим се уграи његова породица, Махмудбеговићи су, осим његових беглука, хтјели да присвоје и војни стая у Ђусињу, који су градили његови преци; но Ђусињани су се томе успротивили и одбили су тај захтев. Махмудбеговићи из риваго, што Шабанагићи најесу градили војни стая из одостених прихода, него је грађен кулуом народа од Будимља до Врмоче.

И као су аге и бегови оримали дохотис са агалука и беглука, ипак нијесу били потпуни господари, да могу слободно располагати њињем и чипчијама. Нагледа, да ната су аге могли по својој вољи уклањати чипчије са својих земаља, нити чипчије самовољно напуштати агина имања. Отуда изазива, да нити су аге били потпуно слободни власници нити чипчије обични најамници. Колико је ага имао права на доходак са имања, толико је права чипчија имао на обдјеловање тог имања. Такав однос из-

међу једних и других постојао је ово, од старијег, од оног, која је, слободно располажући земљом, давао читлаук појединим заслужним људма, с правом, да с њим примјују дохотке, с обавезом, да чипчије штите и не дижу си имања, и с дужиошћу, да султану дају војску, кад он то ватражи.

Друкчији је однос између слободних власника и чипчија. У снадарској равници има примјера, да неко узме под доходак гаџданску земљу. У овом случају гаџда и чипчија учине уговор, коги се обје стране морају придржавати; кад истече тај рок, гаџда може дићи чипчију, али чипчија може напустити земљу, али странка који отаукује уговор по истеку рока, мора то саопштити другој страни на по године прије истека рока, како би гаџда имао времена, да нађе новог чипчију, односно чипчији, да нађе другу земљу под доходак. Прије рока не смије ни једна страна одрећи уговор; но, ако чипчија није тичан, ако краде и друге несправности прави, гаџда га може дићи, кад год хоће. Имање се узима «пополас» и на *трећинг*: ако је имање дато на половину, онда гаџда даје чипчији «пола мотива» (половину прашења у новцу), пола сјемени, једног вола, пола новачу и пола плаћања при преласку с коњем преко моста у Ђешу (сваки пут се плаћа по грош). За орање гаџда не даје ништа, јер велу: «земља гаџдина, а «рамена» (орање) чипчијана». Ако је земља дата на трећу, онда гаџда не даје ништа од овога. Кад је земља дата у наполицу, гаџда и чипчија беру и шужбају кукуруза заједно, дијеле га на баштинна кошенима, пасуљ багашинма, а тикве колима, и сваки свој дио носи кући. Кад би чипчији нестало жата, гаџда му га је дужан дати, а чипчија му га врће, кад му се роди, али без интереса. Ово се обично а при погодби углавн. А ако чипчија живи на земљу, гаџда му је дужан и кућу подати. Лицаде се обично дију у наполицу и сва рад припада чипчији.

Сва долина Лима била је надијељена на читлауке. У предању стоји, да су је дијелили Махмудбеговићи и Шибанагићи и одређивали коме ће се што дати. Прича се, да су на аглауке и бегауке добивени царски берати, под обавезом, да дају султану војску. Нападај Тураки од Пећи на Клименте принудио је придошљаци, да јаче узгале у борбу противу Климентина; и који су се од мјештана лише одликовали и погурчили се, добили су аглауке, а други су остали чипчије. За Онепатиће, Шабанагиће а Реџепатиће може се претпостављати, да су раније пријешан у ислам, и да су се само за то истакли као пријаци

и заповједници у овој борби и доцније; за то су и добили најбољи дио. То уједино доказује, да су од азиатног рода. Докле су Васојевићи били под Турцима, плавско-гусињске аге и бегови имали су велике приходе, те су се били потпуно предали нераду, лијенству и раскошном животу. С тим животом код Турака је све више јачао појам о сили и разлици, која постоји између њих и раје. И благодарећи таквом појимању, оадје је аладала самовоља и сила јачега; и под притиском такве нечовјечке силе, и Срби и Арбанаси наставили су турчење.

Турско је господство прво додијало Васојевићима. И ако су Васојевићи били чипчије, Турци су уапек са највећом тежкоћом наплаћивали дохотке од њих. Прича се, да Васојевићи један пут за 16 година нијесу дали доходак. Турци су залудно употребљавали силу и кад нијесу успјели, онда су установили некакав мјешовиту комисију, која је ријешила, да сви Васојевићи даду за оних 16 година само по 100 гроша на кућу. Но Васојевићи ипак нијесу никад уредио дали доходак, а Турци нијесу успјевали, да их са том приморају. За то су многи Турци још давно почели продавати своје агалуке Васојевићима за јефтине паре.

У почетку владе књаза Данила (1850—1860.) Васојевићи, уздижући се у Црној Гори, ставили су да субашама чине зулуме и најпослије одрекоше давање дохотка. Овај покрет Васојевића био је врло озбиљан; она су хтели, да се ослободе турског господарства и присаједине Црној Гори. Плављани и Гусињани умједели су то, па, стрепећи на своје агалуке, позову у помоћ Пашанце, Крастениће, Ђаковичане и сва дотична племена, па чак и Клименте из Селаца, Вукан и Никчи, и са великом снагом ударе на Васојевиће. Васојевићи су се добро одупирали; њима су притекли у помоћ Морачани и Ровчани. Но сила је турска била много већа и Васојевићи су били позарани и приморани на покорност и давање дохотка. Највећша је борба била код Луга (1834. г.). У овој су борби Турци посекли 130 црногорских и васојевићких глава. Васојевићи су се раније много пута одметали, и Турци су свагда употребљавали оружану силу и зарали их; прича се, да су Турци седам пута зарали Васојевиће. Најпослаје су Васојевићи 1837. г., за помоћ Црној Гори, успјели, да се јединим дијелом присаједине Црној Гори.

Од када су Турци изгубили своје агалуке у Васојевићима, њихово је богатство стало нагло опадати и њи-

холо самопоуздање у своју моћ стало је слабити. За Турке је било јасно, да ће се ослобођење вршити и даље, јер су Подимљани, Величани и Горња Ржаница, гдје су им били преостали читавци, покушавали више пута, да се ослободе. Сваки покушај ових био је крваво камњен: кањене турске експедиције увијек су харале ова мјеста и прићале се са триумфима српских глава. Да би Турци сачували што од својих агазука, а да би били сачувана и ова предстража на граници сјеверне Арбанасе, 1879. године, кад су Црногорци, по рјешењу европске конференције мира у Берлину, пошлани, да окупирају Плав и Гусиње, били су од Турака непосредно нападнути на Новашићима и разбијени. Плавањанима и Гусињанима притекла је била у помоћ Пећ и Ђаволица и удруженом војском командовао је чувени и силан Али-паша Шабанбеговић. Кад су Турци напавали, а са јачом силом, напали на Црногорце и разбили их, мислили су, да ће Црногорци помоћ наћи из Плава, за то су Пећанци у Плав, а Ђаволичани у Гусињу остали 12 недеља; а кад су пошлани, барјаци су, ама највећу светињу, оставили у Плаву код Хусени-бега Реџеп-агића, у вика, да ће опет доћи и Плава и Гусиње заједнички бранити, ако буде потреба.

Подимљани су се најпослије одметнули 1876., и Величани 1877. г., кад је рат црногорско-турски био у највећем језу, и оба су племена 1878. г. била ослобођена испод Турака. Од тада је богатство ага и бегова нагло пало; њихова сиромаштина, нарочито Реџеп-агића, који су се највише били осигурили и обогатили, данас је видна; ауће им се на очима руше и распадају; живе повучено и оплаћују своју луду лакомисленост; с поносом се сјећају своје прошлости, али са већном гледају у будућност.

VIII ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ.

1. Језна. У плавско-гусињској области, осим у Мартиновићима, Гусињу, Алању, Новашићима, Хотинама и Врмошћу, влада чист српски језик. Цанџић убраја Затрепчане у Арбанасе. Оно потиче отуда, што се данас у Затрепечу говори арбанашки. И ја сам, према томе, при доћи на села по народности Затрепчане убројао у Арбанасе, али, нипа, прије бих рекао, да су Затрепчани позарбанашени Срби. Зна се да су Хотин Срби и да су прије 150 година говорили српски. Затрепечан је племе између Куча и Хота, географски ближе Кучима него Хотинама, а насељен је из

сусједних Куча, Арбаније и Црне Горе. Кад су Хоти тако дуго држали српски језик, зар га и Затрепчани нијесу чували? Природно је претпостављати, да су Затрепчани доцније примили арбанишки језик него Хоти, јер је арбаништво ишло преко Хота. Примање арбанишког језика је, уопште, последица примања католичанства. Поватолличени Затрепчани женили су се од раније поватолличених и поварбанаших Срба или од Арбанаса, а тим се начином брзо и лако међу њима одомаћило арбанишки језик. Оваквим се ујаштањем најлакше преноси језик, а са успајањем језика, успајају се и особине оног народа. Тим се путем вршила асимилација саваз пограничних српских племена.

Не зна се, коју су вјеру Затрепчани донијели оvdje. То што су православни Лончаревићи и муслимани Бектешевевићи дошли оvdje из Затријепча и пошто су они од два брата, а од трећег брата Бенџића у Затријепчу, доводи на мисао, да су многи Затрепчани дошли оvdje као православни и да су се потурчили, кад и Кучи и на истим разлозима. Да су преци Лончаревића били православни, сумњамо, да би пријешли у православље, нада њихова браћа Бектешевевића прелазе у мухамедистиство; нема се разлога, да се на ово помишља. У цијелој области има незнатан дио католика (осим оних у Приштини), а православни има повећи број. То је један доказ више, да су преци данашњег становништва долазили оvdje као православни.

Нема тврде, да су Затрепчани па и Ораковци из Куча, који су оvdje досељени, до своје већини говорили арбанишки, а да се српски језик, који доду „бошњачкијем“, највише код њих одомаћило због опћег е Косова, а можда и због близине Висојевића. Нема сумње, да су и данас у неким кућама говори арбанишки, и то само у онима, гдје су жене из Нусана или Мартиновића, који једино и говоре арбанишки. Овакве жене науче дјecu арбанишком језику, а то тај говор само у кући пренаслађује. Но није питање, којим се језиком говори у највећини породицама, него је питање, којим се језиком говори уопште. Колико год је ова област опћиг е Косова, ништа мање је имала додира с Климентина и осталим Маджарима и највише са Складом, одкуд је ариџинским и трговачким саобраћајем текла животно ариџија до сам овај крај. И у колико је могла Београд савија ариџија ариџински „бошњачки“, још више су Склад и Арбанија имали ариџи

жати у оној области арбанашки језик, те је он раније био језик аџаџа. У Плаку, акпротан, тврде, да се у старо доба у Плаку крбанишча говорило врло мало, а до прије 60 година само је један Плакњанан аџао говорати турски. Хоти и Калменте у Грничку, где су прао дамо досељени, не кикју говорати крбанишким. Оразовци у Кучкиа и данас кикју говорати крбанишча; неџа су она примили од сусједних Затрепчана, па то не може бити доказ, да су Оразовци Арбанаси. То је пошљедна јавна прајемљивост Срба и примање туђинштине; због тога се Срби у додиру с Арбанасима праје покрбанасе, него што се Арбанаси покрбе. Да су Оразовци прајешњи у католичанство, данас аз бисмо, као и Затрепчкине убрајали у Арбанасе, јер би се крбанишким језик, путем женидбе, потпуно одомаћило и истинску српски. Да су Затрепчкина знаста Срби а да су негда били православни амамо доказа и у томе, што су се, ако не данас, а оно до скоро, управо до нкшњих дана, Кучи жевали од Затрепчкина а Затрепчкини од Кучи. Без сумње, то међусобно уникнале, без обзира на разлик у вјери, потиче од оног доба, нади их ни вјера ни ара нвјесу риздвјајали.

Онда свој језик нкшњају „бошњачким“. Тај наам не потаче отуда, што су свој говор примали од Босаница, јер су ондје истим језиком говорили и прије свог пута у Босну; наје то име ни отуда, што је између њих и Босаница било знава кнједанца, која аз је тијесно везала. Тај аџаџ потаче сасвим аз других ризлога. Ова је област до Арбанаје, где се друкчије говори; нагаје у балканни аије било једновјерне велике покрајине са истим језиком, по војој би а свој језик назвали. Име Србљак у лнмској долази ваје позваљно, па и као су ондје схићали, у што сумњам, свој језик као српски, ипак га не би српскијем назвали, аз бојазни, да не буду убројени у Србљане, нислаје, да је то језик Србљаних. Црна Гора је била одијелени плавањик; неџа су житељи били друге вјере, а у старије доба Црна Гора није могла утицати на онај крај, да опредјелили име свом језику; и сви Црногорци су свој језик називали „ншњајем“, а и данас га тико многи зову. Сауди неколо бале су нмае јединице, воје нијесу могле, да им ннметну име свог језика. И додар с Босном као да аз је уијерно, да су у Босни нкшња брнђу по краи, вјери у језику; и хтјели су нкшњито, да с Босанцима буду брнђа и снему, рада чега су свој језик нкшња „бошњачким“.

Према томе, што свој језик називају »бошњачким«, они су себе сматрали као дио босанског народа. На то их је најприје могло повући постоје, јер им је на часг могло служити, да буду дио једне велике народне цјелине, као што су Босанци. Но на ово их је могло повући и интерес, јер су сваке године редовно сазивали у Босну. Како је у оно доба национални осјећај био потчињен вјерском, претпоставља се, да се муслиманско пласко-гусинско становништво нарочито називало именом једне велике народне цјелине, а саме међусобно једном и вјером. По појму овог становништва, граница се Босне ширила до оних крајева; нарочито су то могли мислити, кад су ова мјеста била под влашћу Босне.¹⁾

2. Ношња. Ношња је у овој области у главноме иста, као и у малисорским племенима; увеолико личи и на ношњу Високогњана, те је по томе као средина, прелази од високогњанске на малисорској ношњи.

Жени носе чакшире и »аљину«. Аљином зову цмадан (напрсина) с рукавицама од бијелог сујана. Поврху »аљинес« носе се губера (цона, алабаница); ова има вратне рукаве до лаката и злата до пика кољена. Овају губеру носе сви Малисорци од Проклетија до мора. Некоја носе поврху аљинес »бермен«, а то је јелева, која злати леђа и савијене до паса. Од свора носе и црне *мало-гане*, дугачке до паса и с рукавицама до средине мишица, са широким запером на врата, о ком виси ките. Кад се заперак исправи, злата заклада и обје стране главе и чува главу од хладноће. Ово су примили од Арбанаса, као своро и осталу ношњу. На ногам носе чаране и опанке, учињене оштом, а на глави малу платку бијелу шубару, обавијену бијелом марамом. Многи повезују главу бијелом марамом или дугачким платвеним појасица. Опасују се домотаним писовина.

Мушкарци се љети носе даво. Мјесто чакшира носе платвене широке гаће, које допире до пета, а мјесто аљинес танке напрснице од бијеле боје, на глави бијели повезач, а на ногам лаку обућу.

¹⁾ Оваје је сматрала једна прича о прошлости Босне, на с још и оних крајева, на које се простирала турска власт. Та прича гласи: Кад су Турци ударили на Босну, Босанци су се замонашили црну, да им дозволи: 1) да им дозволи да у свакојем мосту без плаћа прати у валу; 2) да сваки издржи своје прешкоје главарица (у Босни је тада било 12 кнезова), и 3) да могу на врху од кућа, као и прије, гадати »досерице« ради летњег хлада. Цар им је све то дозволио, али под условом, да се потурче, и тада су се Босанци потурчили. Оваје одобравају то, што је дјестојавна дозвољено, да могу без плаћа прати у валу, јер вели: *моста је, докле је дјестојавна, да плаћу»* (по предању).

Ношња у Малесији је врло слична с оном. Мушкарци носе чакшире, ђамадан, панс и копоран (талеган); поврху готв змињ думон (губеру); и сва је ношња повезана домаћим сукненим везом. Жене носе рупу, која је доле широк, хлата рамска и груди и спушта се нешто испод кољена; испод пазуха је прокројена, куда дојиља доји дијете. Испријед и остраг жене носе по један футач, баш као што наше Жељанке носе футаче остраг. Поврху цупе носе се сукнени јавета, а змињ и гуњац. Сва је женска ношња уређена домаћим везом, нарочито на предњим пазуцама. Жене имају на рукавима широке заластице, велике као узо од вола, на мишицама дуге сукнене ките, а на голенима повезане докољене од црног сукна са стопанама за закопчавање. Чарапе су од чврсте прете и нијесу нимало еластичне, обућају се као опанци. Испријед имају истакнуто ушко, а често и остраг; оно служи при обуцању, да се рукав за њега прихвати, а и за украс. Опанци су са широким кљуном и малом напоровом од опуте; препретици су чадур и попрријеко само за неколико реда. На киши цду обично боси и тологмачи. Мјесто појаса код жена служи кожни појас, који је широк за 20 центиметара, тврђ је и тежак, да набија кунове и стјепањана трбух. Некоје жене носе широки повезани појас од сукна. Жене о грлу носе савгатељске иконице, а о пасу бритве са дугачким ланцен.

У ношњи Малисора превлађује бијела боја; једино су гуњац и копоран од црна сукна; а код њихових жена превлађује црна боја. То се исто запажа код Арбанаса у овој области. Арбанас воли све своје; и ако је промијенио мјеру, начин живота не мијења лако. У Подгорици ими шћењих малисорских породица, који ту живе од прије 30 година, и никако, нарочито жене, не мијењају начин живота; особито се ни најмање не одступа од ношње, чепаљона, кићења итд. Упоредо с тим Арбанас не мијења лако ни своје психичке особине; оне су толико прирасле за цијело његово биће, да би само снишњени дуготрајна културна била кадра, да кроз 3—4 нараштаја ухватили ове самовољне и самовилне горштане.

Сва дебља ношња израђује се од сукна, које ткају жене од домаће вуне, а кроје и шају нарочите вјештачије, који за то примају лијепис паро. Само таку робу шију жене, а многе од танког коња израђују и платно. Народ се уопште носи врло скромно; у ношњи нема луксуза, као што га има у Црној Гори. У ношњи влада пристојна чистоћа. Мала је разлика између свакодневног и свечаног

ношње, само је ова потоња ношња. Ондаје се не разлике много на лепоту ношње, а пазн се само на практичну потребу пелну. Чакшире повезују испод кукова, тако да хаатају само доњи дно крстина. Тако се носе и снп Малисорци. Горњи дно крстина и мали трбух или је покривен само пошлом или омотан пасом. Према овомом држању крстине и трбух су изложени хладноћи; али ипак вод њих пена обилажеања од реуматизма у крстинима, волимо тога видимо код Црногораца, који крстине увијек преутоплавају.

Гусињани су до скоро носили гуњ од бијелог суина са широким рукавима; дугачак је био скоро до пета, опточен црним гаџанима; преко гуња су се неки опасивали, а неки и нијесу. Ову су ношњу били примили од арбанашких племена Гаша, Крстенића и др. Негад су ондајде носили и црногорски *спирке* с ресама; њих су, без сумње, извелијели од својих предака, који су досељени из Црне Горе. Могуће је, да су онда носили и осталу ношњу, сличну оној у Кучима и Затријепчу.

Жене у Вусањима и Мартиновима носе се и данас као и све Малисорас; оне се не крију од људи, макар били и странци. На њихову ношњу и држање не утиче мухамеданство; оне су до данас сичувале прави тип негдашње Малисорас. Узеи сукиње, аунени футачи епријед и остраг, широве пезене чарапе и широки жожи појаси, мале записе са кићанима, кратка коса навићена војом шушлом парон — јесу карактерна особина женске ношње вод свих жена арбанашког поријекла. Биле Срба потурчењала крију се, бијеле лице и црвене нонтс. И ово је један доказ више, да Срби лако и радо прима туђинштину, а Арбанасе да савео чува сас, што је негово, нарочито језика.

3. Освета. Осјећај братства и сродства ондаје је био силнији од вјерског осјећаја. Од неких братстаа има и православних и мухамеданских, и вјера им није сматала, да се држе братски; они су један другогме «држали руку», свстали се и један ал другогме гинули. Турконића, Вуко-тићу, Арсовића (сви православни) и Мемедовића у Војном Селу јесу Дракуловићи из Куча и они су се зајамно помагали и свстали као права браћа. То што видимо код Бектешевих (муслимана) и Лончаревића (православних). Осјећај братства још је јачи вод једновјерним и једнородним братства. Предак Ганића, родом Куч и по вјери муслиман, убио је једног муслимана у Рожају само зато, што се је похвалио, да је убио *Кучкића*, (ијесто Куча).

Послије братственог долази осјећај племенског сродства. Сваки је анше подио онога, који се доселио на његовог племена, а још анше, ао је из истог села. Овакве су се ондаје увијек удруживали. Отуда су се одашњи братственици увијек дијелили не само на братства, но и на племена, баш ао и у Црној Гори. Ондаје се племена зову згорес, и Гусиња се дијелило на дваје згорес: кучку и затребачку. То су била два јавна тлбора, којима су друга малобројна племена прилазила ради заштите. Таао је негда било и у Црној Гори, да мања братства пристају уз већа и јача. Кад су Црногорци позарали Куче 1854. г., Гусињани су излазили, да помогну Кучама, прихватили нешто кучкога робља и дали му хлеба и заштите. Дакле, осјећај племена је арло јак, и зјера није јакна преграда, да људе међусобно отуђи и раадаоји.

Ипва је било доста међусобних убијстава; међу собом су се убијала разнородна а и једнородна братства. Убијства су потицала из разних узрова, а највише због нитипаја и због рђавих ријечи. Убица се армо по другим братствима и селима, обично код пријатеља и моћнијих људи, који су могли заштитити злочинца. Не само убица, него и његови рођаци су се чували аз 5—6 мјесеци. Дн би рођаци убице били слободни, давали су брату убијенога по једну ћесу (300 гроша) и анше и онда су без никакве страха слободно излазили. Таао је брат убајенога могао ап зјриати умети по 12 ћеса, а да му убица опет дугује зара. Освета се вршила на убици или његовој својти. Том приликом су се на страну једног и другог стављала сва сродна братства, али мовак убиства није бивало; то је био обичај, која је потицао из дужности, братске обавезе, а који се неминуао морно вршити ради братске заједнице. Ко би у овом случају био равнодушан, ни се не би ставио на страну свог сродника, тога би сматрали аз куваашу или наајаника, и такла унапријед не би сморачуинати на братственоу помоћ.

Осветник се излагао највећим опасностима, само да му брат не остане неосаећен. Прије 90 година била је арло гладна година, и у Гусињу ова кукуруза је била грош, а у Кучима три гроша. Сејдо Шабанов Радомчић, по старина Куч, узме томар жита, самеле га и на своју га потера у Куче, гаје га прода једном познанацу. Сејдо је преложио у истог Куча, зоме је брашно продао, и сјутра дан Куч га испрати до Кургаја, гаје га на бајесвој води убије. Ондах туд напућу неки Гусињани, на Сејда нато-

иаре на коња и однесу у Гусиње. Мурто, брат Сејдов, узме једног рођака, па пође у Куче, да тражи кривика. Случајно су ова двојица преноћила у истог Куча, гајс и Сејдо, као у старог познаника, распитивали су га о смрти Сејдовог, али им овај није хтио ништа казати. Мурто је јавно објавио кроз Куче да неколико дана, непрестано се распитујући, докле се намјерио на једног старца, који му из бојазни, да Мурто не убаје права човјска, проказа убицу. Мурто је старцу давао данђе сребрне пушке, докле му донесе 12 ћеса, али старац није хтио ништа примати, јер није хтио да се позове соком на мито, пошто он то и није учинио за позде, него да не погнае правн човјек. То нечеру Турци опет заволаче у кривика. Сјутра дан Куч им је понудио хлеба за пут, али Мурто не хтједо примити, наговарајући се, да ће до подне стаћи код куће, него га замоли, да их проспрати, говорећи: «као што је неко убио Сејда, може и нас». Куч се нећкао, али, на навањивање Муртоно, пође с њима наоружан, узевши сабом једног друга. Кад су дошли на Сејдов мрамор, Мурто рече Кучу оштро: «ти си ми оадје убио брата им крива им душа, и сад треба да ми га на истом мјесту платиш, и убаје га. Онај други Куч утече, јер Мурто и није хтио, да и њега убије. Кад је дошло кривикоу главе у Гусиње, дочекао је с великим весељем. Кучи нијесу даљу освету чинили, јер су дјело њихова племенника сматрали за мрско и ништавно.

Код Арбанаса уопште, као и код сних поарбанашених Срба, највећа је сримоти за човјека: да га ко год удари, а да му ударац остане неосвећен; да му ко жену обешчасту, убаје госта или крн остане неосвећена. Арбанаси се убијају и у свађи и због рђавих ријечи. Код Арбанаса се јунак цијени по броју убијстава, које је извршио; и што је неко више људа убио, макар и на правди, у толико је већи јунак. Оваква се понос и други се према њему с поштовањем односе; оваквоме се даје првајенство на збору и у сави оружаним подухвѣтима. Арбанасу је стало, само да убије; он ће убити и кријући, и многога није стид, да убије човјека на засједе; а ако убаје из засједе, опет неће скрити, него ће се позвати, да и други знају и да тако већу цијену има. Само се Скардани не убајају кријући; код њих је стидно убити из засједе, а само је јунаштво убити се шрет за прте («џиш при џиш»). Са Скарданима се у томе слаже сва ближа околина, а то отворено презирање смрти и убијанс «око за око»,

у неколико ласка и малосорским племенима, те му у нечему подрицавају.¹⁾

Онакоме је најмање, да може сам учинити освету, или, ако не сам, у друштву са блиском својом. Ко се не може ни тако осветити, позива у помоћ друге, даљу своју, па и друге братственике и селяне. У Арбанији се овакви помоћници сматрају као најмање људи и зову се „арсими“. Арсими не примају плате, али и не одговарају за дјело, ако заврше освету; крв остаје на ономе, ко их је позвао. У Арбанији се дешава, да неко некоме плати по 10—25 турских лира, да учини убијство или освету. У том случају онај, ко је паре дао, и онај који их је примио, дугују крв подједнако; а дође ли до умира, крв плаћа онај, који је и убијао платио.

Ако погине чоџеја, који је позвао из куће којег Арбанаса, па намер само поново иду у његовој кући, а не сариуо нигдје, докле је погинуо, свети га Арбанас, у чијој је кући био гост. Ако убијени има брата, то овај освету свог брата остави на вољу онога, у чијој је кући био, да га онај освети, ако то жели; ако онај не узврати освету за годину, онда га свети брат, односно најближа својта. У Арбанији се држи, да је морална дужност сваког Арбанаса осветити чоџеја, који је уживао гостопримство у његовој кући, па погинуо, а да је пошао од његове куће; и сваки се јако иставио, ко овакву освету учини. Арбанас Арбанасу иде у кућу на „бесу“, а на „бесу“ му оставља кућу и иде даље; и докле год се не врати својој кући или не сарати у кућу другог Арбанаса, узима његову „бесу“; и ко год се тавио њега, тавио се и онога, у чијој је кући био. При освети се иде тако далеко, да ће најдаља својта убијенога убити најдаљу својту убијце; и заврши ли се овака освета, убица је постајао слободан.

Код Миридита био је један необично интересантан обичај при оплакивању и сахрањивању чоџеја, кога неко убије, а кога треба осветити. Убијенога би кроз ране испробајали шипком од пушке, да што више крви истече, како би што дуже могао остати неушопан; онда га најлепше обуку, посада у нарочити столац, претуре му ногу право ноге, рукав му постави на облик од стоца, главу испразне и очи отворе, да чисто представља живог чоџеја, који сједи у стоцу; за ране му преслиже пушак, а у

¹⁾ Интересантан случај овог обичаја забележио сам у једној књизи „Рајсина Чавоја“, VII кн. „Писма Срба, Швабца“ с. 503—511.

руци му umјесте цигарету, коју би гјевада припалила. Тако би га држали 2—4 дана, докле би се све покајнице из племена и св стране изређале. Изгледа, да се овим хтјеља представити насална смрт здравца чојека, да се жалост за помојником увелича и код својте што јаче распали жудио за осветом.

Кад је један пут Махмут-паша Бушатија, саздарски везир, путовао кроз Миридите, пожали му се ико, да му је уграден коњ. Везир позове барјактаре и нареди им, да одмах пронађу и воња и лупежа; и кад их пронађоше, везир нареди, да лупежа убије иста његоа брат и да он главом донесе братскоу главу пред везира. Овај је то и учинио, јер би иначе сам главом платио; а везир није хтио коме другоме наредити, да ово убијство учини, јер би овај знао на крај значи, да би га својта убијенога, без обзира, што га је убио по везировом наређењу, сматрали за кривака и од њега кри тражили.

Ухвати ли Арбанас жену у погрјешци, убиће чојека, који му је жену обемчаштво, ако могне; но убио га, или не, жену ипак није отјерати, нити јој шта учинити, јер не смије од њена рода. Када би је отјерао, или јој некакав зулум учинио, одговарао би њему роду. Сматра се, да нити је мушкар, нити јуначки светити се слабој жени, која се подала насилу јачега, кадје, међутим, познат преступник, над којим се може освета извршити.

Погријешн ли дјенојка, она бјежи из рода обично у Саздар, јер пегдје не може наћи гостопримства и закона; а исто тако бјежи и преступник, као да је убијство извршио, јер дјенојчан род настоја, да га убије.

При освети се убија само један за једнога, а никакво два или више. Ко убије једнога за једнога сматра се, да је само учинио освету; учинио ја оно, нашто је имао право; узео је крва за крај и нико њена права нити алике моралне обавезе, да од њега тражи нову крв. Тада је крв освећена; и онда међу завађеним братствима настаје друшчији одношај. Ако неко убије два за једнога, онда шледују нова освета, нова убијства, због чега се људи јаче заваре; таква завада може да се протегне на дуго и на широко, докле се год не изврши умир или број погинулих с једне и друге стране не поравња. Арбанаси слушају кријечу Леке Дукаћина, који није хтио да побјега све Цигане за свога сина, кога су бјеше убио један Циганин, него је рекао: два метална се не купују два симата па ни за арв не треба више но једна крв.

Освета се најрадије врши над самим убицом, и освета на својти се на дуже времена неће позапушати; а кад се стече увијерење, да се убица не може докучити, онда се освета врши на блиској, а и на далекој својти. Велика је срамота, да ари остане неосвећена; Арбанас, коме не баста осветити брата, преарен је од другца, и зато сваки Арбанас хоће да погинути, но шмијети под срамотом.

4. Умир. Многе су освете осујећене умиром. Умир се вршио или по наређењу из Цариграда или Саадра, или на иницијативу самих мјештана. Кад би се умир вршио по наређењу, онда су се све неосвећене краи у овој области одједном мириле. У комисију за умир улазили су 12 или 24 чојаџа. Гусињски криминал и један бег Шабановић (у пошљедње аријеме Реџепагић) били су старјешине комисије. У комисију је улазио и један Србин православне вјере. Комисија би доносила убицу и најближу својту убијеног и приморала га, да се помире. Убица је имао да даде за ари 12 ћеса, а комисија 300 гроша. Већина није примала паре за ари, јер се сматра за срамоту продавати братску крв. Својту убијеног давала је 3—4 јемца, који ће јемчити, да се и послѣје умири неће осветити извршци. Кад би се, послѣје оваквог насилног умири, догодила освета, (као што се то дешавало), јемци су били дужни исплатити ауку о коме, но је учинио освету, и истјерати га, а то је најлакша кавина. Коју су му они могли учинити. Оваква се кавина арићлао кући обично послѣје 2—3 године потуцања по туђини. Но ако освету учини чојаџа из јавног братства, њега је тешко било истјерати, јер га је братство штитило.

При оваквом умиру аличинац је одмах, ако је онај хтно примити, плаћао 6 ћеса за ари, а остатак од 6 ћеса био је дужан исплатити ари по године; да ће се и остатак исплатити на уречени дан, јемчили су богати људи. Ко год је опростио аришину, није, како се памти, извршио освету, а тавина би, по народном предању и вјеровану, од тада пошао у смену сваки напредак. Можда је ово народно увијерење много утицало на људе, да се мире и праштају кривину.

И складарски мир је мирис ари у овој области. Прича се, да је један пут послан био од везира пени Хас Хота у Џуџо Радоњаћ из Куча, да измире завађена братства; и том су приликом измиренсва сва завађена братства.¹⁾

¹⁾ Хасан Реџеп Радоњаћ, био је други једној ризи, за коју је имао дано 1 ћеса, али се Џуџо да пона, био за Куча, и био извршио, ариш, те је дано 100 грош (120 грош). И ово је знак извршених заједничких средстава.

Но најинтересантијни су умири, које су потицали мјештани, пријатељи реда и мира, и пријатељи заварљених. Такви су умири потицали не само пљачкашким до-
 брих људи, него и по молби убијце или његове својте. У
 том случају би хоће и сам анђенији људи из мјеста узели
 убијцу, превезали му руке, објесили му о врату нож или
 сабљу, па га извели пред кућу брата (или најближе својте)
 убијенога, вичући му: »Ело ти аранин сазнал пред кућом,
 па га убиј или га опрости. Ми те молимо, да га опростиш,
 а ако нећеш, ево ти његова ножа, па освети брата (оца,
 сина).« Макар како било тошмо брату убијенога, није могао
 да се оглуши на молбу таквих људи, па би ипак, узео
 аранина, одријестио му руке, скинуо нож, па му га дао и
 полубао се с њим, говорићи: »Ти одговорио Богу аи ало,
 које си учинио, а од сада нека си ми брат (отац, син)
 мјесто мог погинулог брата (оца, сина)«. Иговоришши
 оно, узео аранина у кућу, а за њима ућу и син остали,
 и домаћин их почасте кавом; затим сам заједно наљу у
 парох, проћу се од »кафес до »кафес, чапшанајући се
 кавом и дуваном, алао би аудио сакјет, да су се умириваи.
 Послаје се воу и на част. На овакав умир својте погину-
 ног не узима аранину. Ријетко је ао одбио молбу до-
 брих људи аи овакав умир; ао га је одбио, кућа се тога,
 по народном вјерованју, учинила »теришани«, тј. пропала
 и људиа и имањем, јер га прокуну људи, чију молбу није
 хтио примити. Послаје овакавог умира не само да наје
 било освете, него су се обје стране унапријед држале,
 као најбоља браћа.

У старо доба су арстоноше имали обичај, да уз пут
 од сваког стада оваца, куда проћу, узму по једно јагње;
 ако арстоноша не би погодно добро јагње, чебаи му је
 нудио боље. Један пут, прије потурчења, неки Башит
 хтједо да уз пут узме једно јагње на стада Палавртића, а
 Палавртић, чије је било стадо, а који је, као и Башит,
 био арстоноша, спријечи му то, и Башит због тога убаје
 Палавртића. Послаје тога, након дужег времена, добри
 људи узму убијцу Башита и сазнали са сабљом о врату
 одводу пред кућу убијеног Палаврти, с молбом, да га
 његов брат опрости. Палаврти је приступио аранину, као
 да хоће да му опрости, па, кад му је скинуо сабљу са
 погнута врате, амакну њом ненадно и удари Башита по
 врату, у намери, да га посјече, по, срећом, Башит је
 имао дугачки перити, који га је сачувао. Од тада је тај
 Палавртић био презрен, да се од његова потомства аи

дуго нијесу женили. А од тада је у народу остала ријеч, над неку учини назло неајерство: «азо Палаврта у својој кући».

И у Малесији се умир врши на сличан начин. Ако неко жели умир, препоручи се главарима села и племена, и они поћу код куће убијенога и моле се, да им његова својта «дарује араника». Својта се мећка, да то учини, али неће одбити, јер помишља на рђаве последице, које би за њу наступале, кад би одбио молбу правих људи у племену; и над им «дарује араника», онда настаје умир. У Арбанаји се за кра плаћа по 6 ћеса. На умиру се врше кумства и побратимства, да тако умир буде тарџа. Својта убијенога даје јемце, да неће учинити освету; ако она прекрши умир, онда јемци праве освету над њом.

При умиру се обје стране са јемцима и пријатељима саставе на помећу њаових кућа; ту је убијца сазван, с ножем на врати, огрнут цоком и иде погинуто у знаа поворности. Својта убијенога сријети убијцу, исприми га, одгрве и одријеша, па му предаде нож у руке, и онда настаје грљње и деливање. Истог дана се руча код куће убијце, а вечеру код својте убијенога. У Малесији ријетко ко прими араника. Кад је султан Мехмед V, одмах по давању устава у Турској, дошао на Косово Поље, дао је 36.000 лира, да се аран међу Арбанасима намирне; тада су краи и у овој области намирени.

3. Беса. Беса је у животу свих Арбанаса и свих дотичних доарбанашевих и помухамеданских племена играла најважнију улогу. То је вјера дата неком, или међусобно склопљена за наајесно вријеме, коју су обје стране, свето чувале. Кад би се злочинцу досађало, да са крије и чува у својој или у туђој кући, он би од својте убијенога преко некога антражио «бесу», да може за одређено вријеме слободно изаћи. Ако му овај даде бесу, сам поће код кривина, па га наведе у варош, заједно поћу у кафану, гдје сједе и пију кафу, да и остали ваде, да му је дата беса. Убијца се је на тога слободно вратио за оно одређено вријеме, и својта се убијенога опходила с њим, као да међу њима нема никакве ангаџе. Зликовац за све ово вријеме иде без оружја; сматра се за сраницу, да носи оружје, јер би се рекло, да се боји, а бојанин није било мјеста, јер је добар бесу. Својта убијенога сматрала је за част, да у овом случају даде бесу, и да убијца за одређено вријеме узима пуну слободу; за својту убијенога је било стидно, ако је убица или зор» излазио, не тражећи беса, јер је то

значио, да не мари за оне, којима дугује вра, нити се боја њихове освете. На један дан, прије но беса мстиче, миковац се паноно саврије и чува. Беса се у овим случајевима давала на издјелу, данје, па и за мјесец или два. Ко би бесу прекршио, па убио крвника, који на његову ријеч налага без оружја, био је толико презрен, да је и његова дјсвојна прекорена била.

Бесу су хватали и поједини мјеста, па и поједини племена и читаве области. Палазани, Гусињани и Руговци хватали су међусобно бесу, да ће се сви заједно борити противу Црногораца. Кад би главари појединих племена или мјести уговорили бесу, истурили би шенлук, као знак потврде заједничког договора и ради објаве народу. И арбанашки племена склањала су бесу међу собом и против других за изјесно вријеме, као: да се не траже криве освете, да се слободно долази на пазар или издјелу на планину, да се заједно боре против царске војске, да не дају данак султану, да не пољку оружје итд.

Беса се умијен држала чарсто и поштовала као највећа народна установа. Народ је сам умијен потребу мирног развитака и рада, а то је могао постићи само бесом и ничим другим. Ако је било «крово» између Гусињана с једне и Климената, Шаљана и осталих племена с друге стране, на њиху смијели слободно ићи на пазаре или издјелу на планине, онда би, на молбу с једне стране, или на нечије посредовање са стране «створили» бесу на годину или више. У Гусињу боље држе бесу потурчени Срби, по потурчени Арбанаси. На примјер: Гусињи су у потоње вријеме били познати као страшило; које тамо зашао, није био сигуран, да ће се жив вратити; микова беса није много вриједила. Мартиновашки су алше држали на часну ријеч, и микова је беса била тврђа. Кућа Аљудовића у Мартиновашима, која није држала бесу, била је преврена и гоњена од осталих Мартиноваша. Хоти су били стврди на беси. Затреници, Кучи и остали држали су бесу часно: микова је ријеч била залога најтврђе вјере и слободе. Ко је вршио «вјеру», био је толико преврен, да се ни од његова потомства други нијесу женили.

4. Побратимство. Побратимство се јако цијењило и много га има ондје. Оно се само из љубави склапа, а никако из нужде или интереса. Обред побратимства се врши у кући једног од побратима и на особити начин. При братимљењу хоца успе мало «оде на књигу мусефа», коју оба побратима узму међу собом и, држећи је рукама, напишу

је лаво један а другоме, и на при пута по ави воде с мусафа попију. Затим се побратими ишадуће, и тако и њихова својта, која се ту скупља, људи с људима, а жене с женама. Тим се начином побратимство и љубав, управо братство и криво сродство, утврди међу члановима једне и друге стране. Из овога чина настаје међусобно чашћавање и гошћење. Том обреду присуствује сва близна својта једнога и другог побратима, и љубав и неке сродства њих двојице преносе се и на својту.

Побратимство се исто тако цијени и држи као и братство. Потомство побратима не узима се међусобно до петог колена; а ради аће љубави и тврђег и трајнијег братства и пријатељства братиме се и потомци њихови. Ако не зна по Богу, не зна ни по роду — вели, а то ће рећи: ко не зна цијенити и држити љубав, која је по божјој вољи и Богом осакћена, не зна цијенити и држити ни љубав по крви: ао врши божју, прекршиће и братску.

Братимљена бива и без кола. Бива, да се побратиме православни и муслимани. При оваком побратимству је обред овакав: оба побратима стегну коњем по један прст од руке, да надође кра у њега, па га убоде иглом. Сваки наклапа краљу по један залогај хлеба, и православни поједе хлеб навапан краљу муслиману, а муслиман хлеб навапан краљу православном; затим се међусобно љубе, и тако и њихова својта, па онда настаје чашћавање вод обје стране редом.

Пада у очи, што се при обреду побратимства вод мухамеданаца срче вода из при пута. Без сумње, обичај братимљена датира из доба православља, када се при овом обичају мјесто воде употребљавало вино, којим су се, као и данас, три пут асваницали. Употребљавање воде мјесто вина и извргавање из три пута потејећа на стари српски обичај при братимљењу. Заскривање вином из три пут вод православних бива у име »тројства«, три лица божја, и то се исто подрива и данас вод мухамеданаца.

Кад мухамеданаца имаде и кумство. Кад дијете напуни годину, онда му брију главу, а он прво бријање, као вод Срба за прво шишање, зову чошјева, са којим жели се имати љубав и пријатељство, и овај први пут обрија дијете. При овом се обреду обје стране међусобно даривају. И кумство, без сумње, потејећа из кумовање, доа су још били православни; оно се не цијени много и не неже својту, као побратимство.

7. Сигурност. У овим крајевима није никад било сигурности живота. Овај је крај увијек био позоришта гоњења, отицања, убијања и свакојаког насилја. Аге су били богати и силни; с њима су била сва јавна братства, па се нејави није смјо чути. Православни су понижавше страдали; они нијесу били сигурни ни животом ни имањем, ни чашћу ни образом. Насртљиви Турци нијесу узмицали, да учине све, што им падне на ум. Такоа је стање трајало дуго, и српски православни елемент се нарочито намућно оадје.

Скоро су се сва братства међу собом убијала: убијала се и поједина братства унутра међу собом; и није било живота, во би могао то спријечити. Забити Шабан-агићи и Редспагићи не само да нијесу стајали на пут томе азу, него су га и сами потпиривали; тако су лакше могли издати овом развуданом масом појалајујући се, и то само гдјекада, ако влист и сила. А да би лакше управљали, они су увијек имали узв се час ово час оно моћно братство, које им је служило као оруђе за успостављање реда и постављање моћи и уважења у народу.

Ни у свим варошним није било реда. Колинковићи су се једном потуцали међу собом на пазару, те је њих пет шест пало мртвих и рањених. Тако су се и Радоњићи туцали међусобно. Бити јунак, мстаћи се у свађи, убити некога, бити непокоран према властима, заметати кугу, бити напрасит, нападати друге ит.д. — било су уопштинко врлине код једног дијела живота, и доа су неки то осуђивали, други су хвалили, наводећи равне примјере и говорећи о њима с похвалом и уважењем.

Уз агаларске куће су сва већа братства играла важну улогу. Важност агаларских кућа је пала, кад су ам приходи пали. Како се тада није могло безбрижно живјети, чини се су се прихватили посла. Са падом живота пали је и моћ агалара, за то су се и дохватили рада, који раније није одговарао њиховом уобријењу — трговачка у дућанима. Зато је тај рад овдје једино и цијењен био, а скоро сви остали занати преврени Оадје и данас презиру занате, а највише воначки, дридарски и пећарски, па мутабуџеки, самариџеви, кафеџијски и касепски. Само трговачки особина цијење; он је, управо, попластица виђенијак људи. Оадје држе, да нити може бити чољек нити јунак онај, који ради занате, од којих се виђенији стиде. Оно нарочито важи за коваче. О занатима сличан појам влада и у Црној Гори.

Срби у Гусињу имали су већи дво имања у околици Гусиња и у непосредној близини његовој. Њима су Турци констатно стварали неприлике само да се доконају земље. На примјер: Турци су Србима спречавали пролазак на ниву, куда су го прије имали, одузимајући им поду за пастивање и њихова права на разне начине кршили; тако се Срби нијесу могли нити сијети користити својим имањем, и нијесу се имали коме пожалити, јер је власт била у рукама тих истих насилника; и Срби су по то приморани били, да пошто-зашто продају имања Турцима. Тако су имања постепено прелазила у турске руке, те га Србљанима није било мало, а многи ни мало; и то је био највећи уарок, те су се Срби долајали раних заштата, па и оних, које Турци презиру, као мутабинџског, самарџског и др.

Судска је власт, у опште била неважна; власт и суд били су у рукама јачега, а сила је код Турака увијек владала по ћефу, једном је руком гледила, а другом шапирала. Што се је јачи већма снажио, то је вејачи већма слабило; јач међу њима биоко је све већи, да је прав постоно господар, а потома роб и слуга. Православни Срби били су раја, а потурице господари.

У доба безвлашћа, за које се не зна, да је никад престајало, живјело се зна дарек, тј. поједина српски села, која су трпјела насилја од палјесних силника, молила су поједина братствова или села силничка, да их узму у заштиту, па да их штите и броне од других злих људи. Такве молбе за заштиту никад се нијесу одбијале, јер се сматрало за част и понос, ако неко братство може да заштити другога од самовоље нечије, а сматрало се, опет, за срамоту, ако се умољени не би примио заштите, јер би то значило, да се боји онога, против кога је заштити затражена. Ко хоће да буде силян и гласит, да се не смије бојати никога; ко хоће да се одржи на ависини јуничког угазда, тај мора да презире смрт и да ни пред ким не прена. А кад се неко прими, да штити другога, онда је овај, који узима заштиту, дужан био давати заштитнику годишњу погодбу у новцу, стоци, соли, маслу и др. Заштитник се за онога увијек залагао, кад би дошао потреба, макар дошло и до оружног сузоба. То се звало живјење по дарек.

Доње Село у Брезовици давало је Шапчанима по Гаши за 30 година по 100 оки соли годишње, што су им држали под заштитом; и Ђуричани су имали за заштитнике Бајелађане код Гаши. Остала су села штитили Палан-

лази. Брезовичани и Ђурчани су узели Арбанасе за заштитнике за то, што су им планине биле до њихових, па су им исти они правили исприказе и сметње, да се нијесу могли служити њима. Од када су се Арбанаси из Гиша примили заштите, престале су и сметње, које су им на планинама правили. Плавањани нијесу хтјели узети под заштиту Брезовичане и Ђурчани, јер нијесу били њихове чипчије, а нијесу се ни удали, да би из могла бранити од Гашина на тако великој даљини. Срби су тријели много: они су искусили не само моћ, но и мајерстао турски. Срби од Горње Раднице до изнад Гусиња нијесу сјјели крива држати; нијесу могли имати зово на цркви, нити игде глас подићи, да им се чује; а морали су робовати, ћутити, слушати, покорни бити и одобравати сваки, па и најдијалачији, поступао турски.

Зна се за Реџепагиће, да су многа отишпта затрап, само да приграбе туђе имање, и и ради збога ђеџа. То је радио и Асо Феровић. Када је грађена црква цамији у Плаву, Асо је познао као мајсторе Милонана Пуногњина Нозићеваћа, да ради на цамији. Милонан је раније био убио једног Ниаочевића и утекао у Висојевагиће, откуд је и пошао у Пала. Послеје седам дана рада Асоа братучед га је убио на цамији, да освети Ниаочевића и да узме паре за освету. Ово је убио тако извршено са Асоном знањем, а Асо је онда био господар у Плаву. Да је оно извршено са Асовим знањем, свиједочи и то, што убијца на свој чин није никоме одговарао и што се слободно по Палау аретао. Можда и због овог дјела Турци нијесу никда пошли да плаћају у овој цамији.

Након то не би било на ум, да учини, што је падало некојима Турцима ондје; некоји су таква подјела правили, да нијесу имали себи равних. Напр-бег Реџепагић имао је обичај, да запали сијено, утоварено на коњу, и плава га није само претулити; и Напр је ужмано, гледајући, како се животиња мучи. Када би год дошао у воје српско село, сви су седам морали тога дана светиговати и доћи код њега. Због тога су га прозвали заташаним свецема. Нарочито се одликовао својим мудумима у Подиналу, гдје га је најпослије убио Степан Николетић.

Нева Хусеинов Рутовац из Јошанице дошао је једном у Брезовацу и затражио 6 ђеса прача, или 6е сву стоку змијати. Брезовичани се похвалише Асу Феровићу и затражише од њега, као од заповједника Плага, заштиту и помоћ против овог мудумџара, али им је он одговорио:

«Не могу вам ништа помоћи; дође он тјексада и вод мене, пи му сау поћ чиним измет; во дајте, што тражи, пи се курталиште прага». И Брезовичанин, остањени Бекн по милост и немилост, дадохе Бекн, што је тражио, бојска се, да горе не прођу.

У насељу и зајерству највише су се одликовали Арбанаси. Делани се помињу ало највеће српски крвопије. Међу српским потурицама било је бољих људи; било их је, који су вјерност и поштење јаво цијелима. Сии вства-пугији људи међу олама су поштовани; нарочито се с поштерењем гледало у онога, који поведе бригу о општој ствари, претече ало, изири завањене луле, нанесе племену или селу добар глас. Поштују чојска «домаћина», који пази кућу, мучи се и ради, да поштенни трувом увелича своје имање. Цијене и слогу у кући, а осуђују свако непоштовање млађих према старијима. Најгорн су модних људи, који немају «бесе», који лажу, опадају и завањају друге. За јунака сматрају оног, који одбрани себе, макар и убио вога у одбрани. За правог јунака веле: «чини се мања од мук», «не чедрла устима» и «пази свој посво». За срамоту сматрају убити чојска вршјући или без оружја, макар и у освети. Наје јунак онај, по схватању поштовенијих људи, који убија људе; то је знак за вога се људи алопе.

У одбрани својој од непријатеља са стране сии су се као једни удружени навалили на брналу. У том су се случају изборавале међусобне снаге; свана, ао је посмо пушку, хитао је да се нађе под развијеним барјаком; од бојаниа, да се на «вућу» не нанесе срамота, савии се утркивало, да се што више постане одважан и одушевљен за заједничку борбу. У општој борби брат се држао уз брата, сродина уз сродина, својта је тражила својту; братства су се посебно груписала, на овда племена и покрајине.

Као и у свој Малесија, војска се је дијелала на барјане. У овој области било је 12 барјака, дакле онолико, колико и агаларских аућа. Сваки агаларска кућа била је дужна, на позив султана, даћи свој барјак и под њим покупити оне, који му припадају, и ићи онима, гдје је потреба. Агалари су били заповједници овакх јединица, или барјан је носио неко из братства, воја су се под њим скупљали. Овим је нарочито учињено неко благовољење према братствима, која пристају уз аге, да би их поштење барјан јаче измињало за њих. Тај начин подизања на оружје

вршио се и без султанова позива, кад је то захтјевала општа потреба.

Барјак Омерагића носили су Мркулићи; Реџепагића Шароковића; Шабанагића Вусаљи; Башагаћа Дезлини; Садија Неговића; Муратагића Кастрати; Куртагића Хота; Ибраимића Ржаничани; Шестовића Фератовићи; Муламенџић Мартинџића; Шеовића Чекића.

Не зна се, ко је носио барјак изумрлих агаларских кућа Смакочевића и Вумбаревића. Барјак Чекаћа је био у исто пријеме и барјак војнице, која је у овој области била многобројна. При походу војске слави се старо о свој тајину, муниција, набавца и поправци оружја. Главни је заповједник био гусански бег Шабанагић, коме су се сви аге и барјактари покоравали. Његов је барјак имао прав, а за њим остали редом, како је то од старине остало. Барјак је вошен за агана братстава, коме барјак припада, а за њим сва братстава, која барјаку припадају. За туђим барјаком није смио њим нити из туђе барјактарије, нити је смио некоја барјак промијенити мјесто, па се истаки испријед испред других.

У овој области могло је бити око 3500 војника, по томе је сваки барјак имао по 300 војника.

Код Плављана и Гусињана унесомико је било угледа на унутрашње уређење мисловских племена. Кучи и Затрепчани називају своја племена »гором«; то исто андамо и код Арбанаса. Раније су у Малесији биле четири горе или барјоко: Хоти и Груде сачињавала су једну »гору«; Клименте, Кастрати и Шареле по једну »гору«. Кад су поменути племена постала многобројна, подијелила су се на десет »горак« или барјака, од којих Клименте са четирима, Хоти, Кастрати, Груде, Шареле и Риоли (саједио са Речина) са по једном »гором«. Клименте и Шареле су насељени милом у равнице и по брдима од Скадра до мора између Улциња и Драча; тамо су сада три барјака Клименте и добар дио Шареле; шарелска је барјак у Шарелима. Уз сваког барјактара има у племену по неколико војвода од вишекијих »фисова«, који помажу барјактару у управи. У Шарелима, на орашјер, био је један барјактар, осам војвода и осамдесет десечара. Све су спорове правили десечари, па војводе и барјактар. Десечари би од убавце узели 200 оваца, од којих би они за свој труд узели по 2, војводе по 4, а барјактар 8 оваца. Сада су у Шарелима 1 барјактар и 4 војводе. И једне и друге имајује султан за учињене услуге. И барјактарство и војвод-

стао је у Арбанасије књижевно, баш као и барјантарство, и у неколико и војводство и сердарство у Црној Гори.

Не треба мислити, да код Арбанаса нема и добрих страна; код њих има и таквих етничких особина, који ублажавају строго мишљење о њиховој суровој људи. Познато је њихово гостопримство; странце радо примају и угосте прво чајом, па ручком; не пазе толико, акад ће ручак спремити за госта, колико госту показују добру вољу. Кад сам једном ушао у сиромашну кућу једног Малисора у Багдрина (близу Љеша), морао сам код њега ручати, иначе сам му хтио учинити велику жалост. Он ће вам дати оно, што му је Бог дао, и задовољан је, ако вас угости чајном млијеком и хлеба, кором хлеба и сиром. Позната је арбанашка «беса»; кад вам Арбанас даде обећање, ријеч, вјеру, можете се ослонити на њега; он ће погинути или ће ријеч одржати.

Народ је здрав и није дегенерисан; даје се прилагодити култури. Но култура која прими на себе задатак, да врши препорукај међу Арбанасима, треба да је здрава, са поштенним смијером; она не смије имати склона, а треба је удељивати према времену и приликама, према психичким особинама арбанашког народа, узимајући у обзир досадашњи начин живота и рада њиховог, неограничену слободу и самовољу. Овај народ не само што има воље да учи, него има и способности; код њега има и извјесне питомости, коју би требало облигородити; и Арбанасима и поарбанашеним Србима треба се приближити истинским пријатељством и тако ће се успјети, да се добије љубав Арбанаса и да се препоруче и оспособе за културу.

Католички свештеници, као мисионери, највише код Арбанаса раскољују мржњу према Србима; они су крива свему злу, које је проистичало са стране Арбанаса против Срба. У свештенство је радло и страни злато, на којим се дух арбанашки повијао. Спријечити треба фантастичне проповједи католичких свештеника којима се раскољује мржња према православнима и одарити треба златну ријеку на страним извора, па Арбанасима пружити братску руку. Тако ће се од самовољног и непокорног Арбанаса добити човек, који уније цијенити ову слободу, коју штите закони.

Б. В Е Л И К А.

Земљиште и вода. Између Новшића и Горње Ржанице, с десне стране Лима, налази се *Велика*; од Новшића је раздваја брдо *Кодра*, а од Горње Ржанице *Куњ*; оба су брда горњата. Између Козре и Куња протиче *Мелничка Ријека*, коју састављају *Десна* и *Лијева Ријека*; Десна Ријека долази од планине Чакора, а Лијева од Ваганице. Међу ријечаним крицама је пространо брдо *Зрнојевачки Хрт*, испод којег се оба крака састају.

На страни Ваганице налази се *Приједо* и *Мокри До*, а на страни Чакора *Лијеви До*, *Чакорски Поток* и *Јечмиштина*. Ове планине омеђују Велику са истока. То су у исто доба величке планине, гдје су Величани издвигали са стовом и кула су имали везу са Васојевцима. Њима припадају и планине *Бјелуга* и *Ваганичка Гора*. Све су ове планине травне и прилично шумовите.

Велика административно сачињавала засебну капетанију.

Економски услови. До 1878. г., када је Велика ослобођења испод Турака, Величани су били чапчије плавских и гусињских ага и бегова, а саа Велика асалуа турских. Живот Величава био је отежан дављењем доходама и разним притисцима са стране Турака. Од ослобођења они су дијелити душом само увећали; и ако нијесу давали дохотке са земаља, њива су били стављени у безналазни положај, те им је живот и дану и ноћу био у опасности. Имајући само један узани излазак преко планина, а окружени са свих страна турским караулима, свакад су могли бити затворени, да нити могу избјећи, нити да им помоћ може притећи. Мршња Величана према Турцима и љубав према свом племену, које су њихови стари знајем и краљу брањили, стварала је код њих нечувену снагу и издржљивост, те су, и поред врло много жртава, потпуно сачували свој огњишта. Будући у непрестаној борби, живот

Величани је био живостан; да су и имали сасе погодбе за живот, ипак се не би могли користити њима.

Занимање Величани је сточарство и земљорудња. У племену нема ни вољака равнице, и стране су стрмене и тешке на обрађивање; нема довољно земљишта, да се распрши нових њива и ливада. Зато Велика и има мало земље и ливада. По списку дације из 1914. г. Велика је бројила: 314 кућа, 628 рила земље, 858 аова ливаде (без Бјелухе), 3939 брва, 958 говеда и 88 коња. Од тога отпада ни кућу, 2 рила земље, 273 косе ливаде, 1252 брва, 3 говечета, и на сваке 337 куће по 1 коњ. Овај је проценат врло мали и довољан за живот и развитак племена. Величани су били стално у оскудици жита; са својих њива једва су могли добити половину исхране, и остатак су морали прибављати са стране, понајвише из Пазара и Пећи. Због ове животне потребе приморавани су били, да, и против своје воље, одржавају с Турцима добре односе.

Величани су имали добре пашњине за летњу испашу, али нијесу имали довољно ливада за зимску исхрану стоке; иако то и нијесу држали онолико стоке, колико би могли љета напасати и колико би им потребно било. Сва плећа по бреговима Велике расарчена су и претворена у њиве и ливаде, али је све то, ипак, довољно за подмирење њихових потреба. Ондаје се њиве и ливаде не наводњавају ани у Пазару и Гусињу, јер по странама нема довољно воде за вођење; за то род у житу и сјену није бог зна како надахтан.

Највеће су приходе имали одстоје; продавајући брвае, јатинад, вуку, сир и своруп, могли су, колико толико, подмиривати најпрече своје потребе. У то узимали су на „детовиште“ оаци из Црне Горе, на које су плаћали „мзеварину“ обично по ову сира или по две сворупи на сваку музгару.

Уопште, Велика је живјела и развијала се под врло неповољним условима, што је јавно отежавало живот и напредак, и чудно је, да се насеље у таквим околностима одржало. Но слог и дубок племена, која је потицала из брђственичких непа, подржавали је и издржљивост у борбама на опстанак.

Прошлост. О најстаријој прошлости Велике мало се зна и прича; у предању стоји само толико, да су се стари Величани иселили одавде на пријеве велике сеобе Срба и да су се населили у Сријему, гдје и данас њихово потомство живи под именом Величани. Не наводи се узрок пре-

сељењу, нити се зна, да ли је иако од њих итдје овамо остао. Клименте нијесу никада овдје живјели, ваљда за то, што је ово мјесто, по предању, запустјело иза пресељења старих Величана, а Климентима није било стало толико до крчења и насељавања, колико до напасанја стоке по планинама и њиховим нижим странама.

С лијеве стране код Пукадиновог Потока налази се мјесто »Хотсао Гробље«. Не зна се, откуда то име; ту се види нека развалина, по чему се рачуна, да је ту у старо доба била црква, можда црква старих Величана, која је иза пресељења запустјела. У предњу стоји, да је било сасе пусто и у шуму зарасло, када су се данашњи Величани стали овдје насељавати.

Велика је била метох манастира Дечана, и данашњи су Величани, знајући за то, сваке године, као што је била дужност старих Величана, ишли у Дечане, да косе манастирске ливаде. Ваљда је то био сав приход, који су Дечани добијали од Велике, или су сами Величани, из побожности, узели на себе тај дуг. До прије 30 година они су редовно вршили ту дужност, а тада се, приликом њиховог повратка из Дечана, у Богаћевцима похвали један Арнаут, да је на истом мјесту брајао и закопао једног Величанина; за то један од Величана убије Арнаута на томе мјесту и изврши освету. Од тада су Величани престали ићи у Дечане, да косе ливаде, јер су се бојали освете.

Кад су Турци ухарачили лимску долину, и Велика је била принуђена на давање четартаке. Ништа од тога није било теже за Величане; они нијесу хтјели да буду чипчије, и један пут одрекоше давање дохота; због тога Турци употребише сву силу, да их принуде на покорност. Борба је била не само очигла, но и врло дуга. Величани, изјерени међусобно на борбу на живот и смрт, борили су се јуначки, али послје знатних губитака с једне и друге стране, подлеглоше сили јачега и по немощи пристадоше, да дају четартану. Тада се много виђенијих Величана поселило, нарочито они, који су се у борби истали као вође и потстрекачи народа на буну против Турака.

Величани су свагда тежили за слободним жиаотом: Турке су сматрали за нивиетнуте господаре, мрлили су их и настајали, да их се отресе; никад нијесу дозволили, да се један мухамеданац усели међу њих, а своју су мјеру тако чврсто држали, да међу њима није било ни једног случаја превјеравања. Они нијесу имали цркве, јер је нијесу смјели подићи, а припадали су цркви у Брезовици,

гдје су у доба турске владавине (до 1878 г.) ишли на службу.

Године 1859. Велики се заједно са Насојевићима одметнула и одрекла давање четвртине; и'тада су анђелаја Величанин пошли на Цетине код књаза Данила, ставили се под његову заштиту и затражили помоћ Црне Горе. Насојевиће, Величане и остале устанике против Турака навела је на то побједа Црногораца, коју су 1. маја 1858. г. одржали над Турцима на Гривоу. Књаз Данило, охрабрен овим успјехом, живо је наставио дело ослобођења, подстицајући их на одметање и борбу против Турака. Кад су му Величанин дошли и затражили помоћ, он је, да би из што јаче нападио с Турцима и придобиао за себе, поставио главаре у Велики: Милету Пауновића за кнезана, Милића Радевића и Јована Јокића за стотанаше, Саву Петровића и Радивоја Кичевића за барјакаре, Рада Микића, Панића Јанкова Голубовића, Радуну Вучетића и Радована Радукловића за осерјанике. Добивши своје главаре, Величани су са више воље и енергија ушли у борбу противу Турака; за осам година, тога пута, нијесу давали Турцима доходак, нити су Турци успјели, да их привале на то. Тада су се с Величанима били удружили Полињани и Горњи Ржаничани.

Негдје око 1866. ударе Турци на Велаку са јаком силом, разбију Величане, попиле сау Велику, појеку 20 глава, запаљене скоро сау стоку и одведу 70 роба. Тада су Величани од невоље пристаа, да поново дају четвртину. Турци нијесу тражили четвртину за прошлих осам година, јер су то исплатили гољачкином стоком и робљем, које су дали на откуп; неоткупљено робље Турци су задржали и потурчили.

Пошто је Велика «полаубила крваву сабају», Турци су од свих већих братстава узели девет најинџенијих породица и извели их у сургут од Сјеница до Сарајева, растуриши их тако, да једна за другу не знаде; луде су држали у тамницама, а робљу су давали тајни. Те породице јесу: капетан Милета Пауновић, Милета Стаматов Томовић, Радон Живадевић, перјаник Павић Голубовић, Степан Гојковић, Зарај Бошковић, перјаник Радован Радукловић, стотинаш Милић Радевић и Илија Радевић. Поменути Величани су са својом фамилијама стојали у сургуту 2—3 године и пошљедња четворница су тамо умрли; кад су они умрли, остали су пуштени на слободу, и они тајно преко Аустрије и Црне Горе пребјегну с робљем онима.

Године 1876. Подимље се одметнуло и Турци су га поспалим. Идуће 1877. г., кад је рат црногорско-турски бјеснио, одметнули се и Велика и за двије године је подала борбу с плавским и турским Турцима. Кад су Црногорци пошли на Плав 1879. г., да га окупирају, и Турци из на Новашићима с јачом силом нематом напали и разбили, Црногорцима су помагали Величани, и Турци су за то поспалили и похарали сву Велику. Од 1877. до 1879. г. и у боју на Новашићима погинула су 42 Величанина.

Од 1878. г. Велика је, по Берлинском Уговору, припала Црној Гори; она је од тада престала давати четвртину, али је за то опсеједнута била турским земљаништем и кариулама, те је живот и опстанак Величана зависан био од тог положаја. Са свих страна Турци су били подигли многе куле на стражарење и ископали многе шатчеве за борбу, како би што јаче стегли Велику и одузели јој сваку могућност за живот. Од тада настаје најтеже и најкрапнаје доба за Величане. Ријетко су били мирни и живот им је био у непрестаној борби. Једне године за 12 мјесеца најесу били мирни, него су се свакодневно тукали с Турцима. Било је, да неки Величани из доњих села не излазе из куће дану, и приморани су били, да ноћу раде своје послове. Све до 1912. г. Величани није излазили из куће без оружја.

Године 1906. Црна Гора је подигла три куле на планинама величким, гдје су Величани одржавали стражу. Идуће 1907. г. ударе Турци на два стражара у Ваганици и убију их, али пошто и они убију 3 и ране 2 Турчина. Друштво погинулих Величана, послаје једног мјесеца, ударе на арњике и убију још 3, а ране 1 Турчина.

Живот Величана од ослобођења до 1912. г. протекло је у мјечитој борби. Од 1879. до 1912. г. погинуло је 108 људи, жена и дјете. У борби су увијек били срећни, да је Турана свагда двојинком више гинуло. И ако су турски положаји доминирали, ипак су Величани излагали закљона при својим планинама и добијали помоћ од Подимљана и других Висојевића, те су се у том тешком положају могли до данас одржати.

Величани, ало људи, који су све вријеме провели у борби, памте своју прошлост; бистри су, отресати, врло хрибри, јакo рањивији, прекаљени дугом борбом, мекушњем, патњом и страдањем. Ријетко је гдје ићи тајног родољубља, као код Величана. Потомег рата с Турском 1912—13. г. било их је 3 чете, од којих је погинуло

32, а рањених је било упола више. Ријетко је код њих стрих људи, јер су људи у борбама, које се на 50 година нијесу прекидале, гинули. Само на 4 године прије 1912. г. погинуло је 60—70 Величана. Турци, налазећи се над самом Великом, гађали су их и дану и ноћу, убијали их на пољу и у кући, и никад им нијесу дали, да с миром раде или мирно ноћ проведу.

Кућа. Велика је разлика између кућа у плавско-гуњињској области и ових у Велици. Овдје нема кула, као што смо из видјели онима, нити онако пространих кућа са 4 и више одјељења. Куће су по облику приземљуше и им два ката, а по грађи брвнаре и плетаре; приземљуше су обично од плота, па залијепањене блатом или опшивене савином, а куће на два ката састоје се на доњег дијела, који је ограђен зидом и гњилом, и горњег дијела, који је од брвна. Крој је и у једних и у других кућа од савине; мало је таквих, које су поврхенис шинадром или даскама.

Код кућа на два боја доњи се бој зове изба и служи за спраћање говеда и стоке; овај се дно не пружа испод огњишта, јер је огњиште обично на тирдини, на земљи. Горњи се бој дијели на собу и огњиште. Ријетко је кућа са више одјељења, а има их са најатом споља до улеска. И приземљуше се дијеле на два одјељења. У соби се спава, а на огњишту се ложи штра.

Куће су подигнуте махом при стрменим странама, окренуте једним крајем страни, и тај је крај дубље укопчи у земљу. Кровови су врло стрмени; има њих са лако и брзо клиза снијег, који ондје јако напада. Стрехе су јако продужене, да не би спољна вода продирала унутра.

Скромност и сиромашно стање кућа доказује несигурност, која је ондје до јуче владала. Йуди, чије су куће невољико пута гореле, нијесу имали воље, да подику боље куће, јер нијесу били сигурни ни са животима. Гледајући насела с противне стране, једва можете ондје ондје угледати по којој скромној кућици, а некоја је толико мала да се једва и види. Томе је најглавнији узрок несигурност. Од ослобођења Велике 1878. г. несигурност је била јединки као и прије, и Величани у погледу куће нијесу ништа направљали. Неколико хана у средини племена истичу се као боље куће, које ће, бив сумње, послужити Величанима као углед за подизање кућа унапријед.

Свака кућа има у непосредној близини потребне кошаре на аликно спраћање стоке, говеда и коња, на мње

осиреме за млијено и друге потребе. Све грађевине око куће су врло малерне.

Положај и тип. Сва села величка налазе се при плаћаним странама с обје стране Величке Ријеке и пењу се уз брда Куњ и Кодру. Насеља се пењу и уз стрмене стране Зрнојевићког Хрта с једне и друге стране. Једна насеља су окренута југу, друга западу, а трећа сјеверу. Велика је са истока ауторедна планинским вијением од Чакара до Ваганице. Насеља се највише пењу уз Зрнојевићки Хрт, мање уз Куњ, а најмање уз Кодру. Насеље уз Зрнојевићки Хрт представља средиште племена; оно је највише било осигурано од турског напада, стога је најгушће; оно је и најближе планинским изријелима за везу са Васојевићима. Нијесу на оваква положај насеља утицале какве особите економске прилике; населио стање створило га је, и Величани су, уздижући се тако високо, намјерно ишли на то, да им буде сигурнија одбрана и безбједност и да што лакше долазе у везу с Васојевићима. Таквај положај је у многоме помогло Величанима, да се одрже. Тешко би насеља била при Кодри или Куњу; тамо је и клима блажа а лакша живот, али су та мјеста била на крајевима, изложеним нападима с једне и друге стране, и онда је природно, што се људи најесу настанивали тамо, него су се радије пели уз Зрнојевићки Хрт, гдје им је живот био безбједнији.

Због таквог положаја и накаквих путова живот је овдје био јак оштан. Природни излазан низ Лип није био до 1812. г. слободан; шта наше, Величани су се од њега удаљавали, јер су Турци на њега много мотрали. Оно путова, што има Велика, неподесни су и за коње, те људи морају својом снагом савлађавати тешкоће у преношња реди и сијена.

Осим изасилог утицаја на стварање оваквих положаја, и плаћина величшта је унеколико упућивала људе, да бирају ове положаје. У одсуству плодних равница, благих нагиба и угодног планинског подножја, људи су бирали од јединких, или скоро сличних, мјеста она, гдје им је живот био безбједнији и одакле су се успјешније могли борити против непријатеља.

Сва су села заснована у крчњанима, биш као и сва васојевићка. Велика се сматра као велико село, које у исто доба сачињави и племе. Почевши с једнога или другог краја Величке Ријеке, спуда су куће ничикале, да се не може разиновати граница међу појединим селима.

Само су села при Зрињевитском Хрту одвојена од осталих Лијевог и Десног Ријеком. Села с лијеве стране Величке Ријеке до средине Зрињевитског Хрта јесу: *Иван-Поде, Вукадинов Поток, Десан, Потарај, Јам, Десна Ријека, Валудак, Закрш и Бјелице*, а с десне стране су: *Шуље, Вран-Поток, Доње и Горње Папратиште и Лијева Ријека*. Велика има свега 14 села са 314 кућа.

Села су развијеног типа. Ондје нема велике раштрканости кућа, те села немају потпуно рабљени тип, нити су опет куће збијене, као што смо видјели код Мартиноваца и Вуцања. Ондје су куће малом удаљене једна од друге по 60—150 метара, а има мањих групација, гдје су куће међусобно удаљене по 20—50 метара. На овакав тип је утицала не само несигурност, већ и то да су се људи радо населили у близини једни других, ради заједничке одбране, него и мали простор. Како је великом становништво тјесно везано међусобним родбинским везама, то су се групе кућа сродних породица више стјешњавале, што су се ове више наименовале.

Свака кућа има одмах до куће (обично испод куће) поткућницу и нешто воћњака. Кућа се налази одмах изнад земље, да се осови од ђубрета стаче на њиве. Воћњаци су одмах за кућу. Што су куће збијеније, и поткућнице су мање, а што су развијеније, и поткућнице су веће. По величини поткућнице даје се просудити и старост појединих насеља. Доња су насеља, према томе, старија, јер су збијенија, а најмлађа су она при Зрињевитском Хрту. Насеља су по окрајцима развијенија, јер се задругари при диоби иселивају даље, гдје захватају нове и пољете комаде земљишта на врснину. Тако се то разило уапјет и племе се тако, шарећи се само уз стране планина и брда, заокружавило. А како није било новог усељавања, које би било од значаја на прираштај, то је насеље расло поимањем разношавањем и диобом издрути.

Доказ су Величини били под Турцима, није им била нужда на збијању кућа, као што им је доцније то потребно било; а зашто у потоње вријеме нијесу збијали куће, а била им је потреба ради самоодбране, узрок је: 1) у тој осовини, што сваки хоће да му је имање одвојено; 2) у томе, што земља није груписана на једном мјесту, него је свуд подједнако расподијељена; и 3) у потреби, да се што више избјегне од погубељи, јер што би куће биле збијеније, то би од непријатељских метака било више жртава.

Поријекло стамеништва. У Велики има 28 братстава: Бркићи 4 куће, Гојковићи 38 и, Голубовићи 9, Јакићи 47, Кнежевићи 17, Касумовићи 3, Локићевићи 4, Микићи 7, Родуловићи 9 и Симоновићи 15, која су сви «дријетлом» (поријеклом) Шалани; Бошковићи 15, Вучетићи 13, Огњеновићи 8, Пурговићи 17, Родетићи 15, Стешевећи 14 и Томовићи 17, чим је старина из Цеклина; Бркићи 3, Ђеленовићи 7, Вуковићи 11, Веловићи 3, Живковићи 15, Јовановићи 1, Лазовићи 2, Петровићи 13, Поповићи 4, Прешчевићи 2 и Слоковићи 1 куће.

Сви Шалани воде «дријетлом» од некога Чера, који је у Шалии «ппо на зрак и добијео име, гдје се најприје населио у дну Велике, на Иван-пољу. Чера је овадје нашао Живале (Живалеве) и Петрове, који су, према томе, најстарији. Чера је био католик, али је овадје прешао у православље, оженио се дјевојком једног Живала и с њом народио седам синова, од којих су му четири умрли без порођа, а од остала три сина — Крпа, Јана и Ивана воде поријекло сви Шалани, који броје десет братстава са 133 куће. Од Крпа су Гојковићи, Голубовићи и Бркићи. а од Голубовића се издвојило издани оградак Микићи; од Јоке су Јовићи, од којих су се издвојили Локитевићи; а од Ивана су Родуловићи, Кнежевићи и Симоновићи; од Родуловића су Касумовићи или мање братства.¹⁾ За Касумовиће се прича, да је једна жена Родуловића остала удовица, па се удала за неког мухамеданца Гарчевића у Днјој Ркнаци и собом повела малог сличића из дома Родуловића. Оваг су дјетића тамо потурчили и назвали Касум; а кад је одрастао, повратио се браћи, гдје су му Родуловићи дали земљу. Касум се доцније, под утицајем своје браће, пократио, и од њега су данашњи Касумовићи.

Сви се Шалани међусобио своје, не узимају се, међусобио се помажу и чине скоро половину величког насеља; сви славне аниски Никољ-дан, а «прислажука» им је св. Симеон (3. фебр.).

Чера и синови његови имали су честе свађе с Плављанима и Гусанљанима, кад су ова хтјела да узараче Велику и орнорирју Величане на давање четвртине. У овим борбама Чера је, иако се орча, изгубио четири сина, али су сви ооигинула, пошто су доста јада задали Турцима.

Миленио Гојковић, стар 64 године, броји пасове од себе до Чера: Миленио (он), Милутин, Гојво, Радисва,

¹⁾ Овд Пела су Шалани и Радуми у Пониклу.

Радун, Крто и Чера. Рачунајући Милешку у два паса, онда наизма, да од досељења Черина (не рачунајући и њега) има седам пасова; према томе, Чера се доселио оадје прије 200 година, дакле онда, када су Каменте потиснути и када је настало мухамеданизирање плавско-гусињских Срба и Арбанаса.

Потомци Черина били су силни аулумџари; са Плављанима су се савлали и убијали; од њих су често и плајем узимали. Лабуд Ђорков био је особито на гласу као анкован. Плављани су се често пута на њега жалили Ђул-бегу Шабанагићу, гусињском заповједнику. Отац Лабудов био је врло богат чоџек, и кад би год Ђул-бег позвао Лабуда на одговорност, и он би пошао код бега с пуном кесом; и како су Турци били ланом на благо, Лабуд је свакида био оправдан. Говоре, да је Ђул-бег оградно добар дио града у Гусињу с поцем Лабудовог оца.

Цеклињани произлазе од заједничког претка. Њихова преци, њих пет брата, иселили су се из Цеклинске Жупе и најпаче се населили у Плавским Коритима (код Плама), одакле су се доцније раселили: Андрија у Бнор и од њега су тамошњи Андросићи; Рале у Калудру и од њега су Ралевићи, а Столето, Вучети и Пано досеље се у Велику, гдје и данас њихово потомство живи. Од Столете су Бошковићи, Томовићи и Стешковићи; од Вучете су Вучетићи, а од Пана Пауновићи.

Браћа су имала и једног стрица, који је с њима дошао у Плав, и од њега су, по предању Величана, Ђуричани. Велички Цеклињани се своје са Ђуричанима, сматрају се као један род и до скоро се нијесу међусобно узимали. Цеклињани славе 26. новембра, а послужују Ђурђев-дан. То исто славе и послужују и Ђуричани, што понајбоље доказује њихово сродство.¹⁾

Ђуричани у плавско-гусињској области доводе поријекло од Ђуришковића на Цеклину, а велички Цеклињани то не кажу. Како је предање код Величана уопште живо, да му се са доста поузданости може вјеровати, то ће бити понајпачије, да су преци ових Величана, Ђуричана, Ралевића и Андросића пресељени из Цеклинске Жупе при крају 17. вијека, кад је Цеклинска Жупа опустјела због гладних година или због најезде Ејланица. На тај начин они би

¹⁾ Упореди с овим предањем Ђуричани с овим поријеклом (у истој плавско-гусињској староиници) и предањем у Цеклину, који је сачувао с овим истакнутим. Рајчевић Накија у Црној Гори, Напола Српским Земаља, VII, с. 621.

били потомци старих насељеника из Цеклинске Жупе, а не огранци Ђуришковића.¹⁾ Да се може помишљати тако, наводи нас и то, што Ђуришковићи од старине славе Никољ-дан, што нема никакве везе са крсним именом ових цеклинских насељеника, и што се ни сама не сјећају, да су њихови преци ишао славити Никољ-дан. Да су они потомци Ђуришковића, и ако би промијенили славу, остали би у послушници успомеа на стару славу. 26. новембар нико не слави у Цеклину; то је слава старих становника, по чему се и преци величких Цеклићана могу рачунати у старо цеклинско становништво, које је, због разних узрока, насељено.

Бувићи су из Бјелопаванџа; славе Аранђелов-дан.

Бјелановићи су из Трепча, изнад Берана, а даља им је старина из Црне Горе од Војиновића. Негада су славили св. Евстатију (20. септ.); сада славе св. Никољу, а св. Евстатију посмужују. Миле Бјелановић, стар 80 година, броји своје пасове до Бјелана, који се прва доселио: Миле (он), Јоно, Илаја и Бјелан. Рачунајући у Миле три паса, то од Бјеланова досељења има, без Бјелана, пет пасова, што износи једна 150 година.

Вушовићи су из Скадра, славе Ђурђев-дан, а праслужбине немају. Алекса Вушовић, стар 30 година, броји своје пасове: Алекса, Обрид, Миленко, Вушо и Перо. Перо је први дошао, и од њега до данас има четири паса, што чини неких 120 година.

Величићи су с Косора из Куча; негда су се бавали коњичким занатом; славе Никољ-дан. Први се доселио њихов предак Вуксан праје 80—90 година. Вуксанов се син звао Вело, по коме су и назвати.

Живаљевића су из Пасоера. Они и Петровићи су се први досељали у Велику. Живаљевића има у Машници, Метеху, Горњој Ражавици, Србији и Пећкој Нахији, који су се одавде, због разних узрока, доселили. Славе 26. новембра, и посмужују Ђурђев-дан. Изгледа, да су Живаљевићи од најстаријих насељеника у овим крајевима; њихово се име доводи у везу са свима периодима, арок које су житељи ових мјеста пролазили.

Јовановићи су из Пећи, одакле су пресељени омамо прије 36 година, а даља им је старина из Берана, од Ашала. Славе 3. новембра.

¹⁾ Рајчева Батаја, с. 571.

Петровића су на Васојевића; овађе су дошли, кад и Жавалаи; славе и послужују, што и Жавалаи. Кад је Велики потпала «под четартињу», Петровићи се нијесу с тим помирили, па то су напустили Велику и прегледали у Србију, гдје их дадеа има у Топола и Шаторњи. Доцније су се нека од њих повратили у Суходол, на Пештери, гдје њихово потомство и данас живи. Овађе у Велики остао је био само један Петровић, именом Миленик, и од њега су велички Петровићи.

Поповићи су на Шекулара од тамошњих Поповића. Овађе је прии дошва поп Митар, као парох, прије 90—100 година. И његова сина Милошан био је велички парох. Поповића славе 7. јануара, а послужују Бурђеџани.

Прашчевићи су на Метеха, род су ониха у Брвеници и славе Николдан; досељени су овађе прије 35 година.

Славковићи су на Метеха од тамошњих Славковића, а по даљој старани су Ашани. Дошли су овађе прије 30 година; славе 3. новембра.

Од насељенах Швабана на Велике има Гојковића у Плаву (од скоро), Касумоваћа у Плаву (од прије 40 година), Голубоваћа у Ковашинку (40 година), Кисељеваћа у Пећи (Црни Врх), Јокаћа у Србији, у Врањском округу (1896. год.) и Пећи (Црни Врх). Радуловића у Србији (1891. год.) и Симоновића у Пећи (10 година).

1896. године поплава је начинила силну штету, јер је Величка Рајача одијела и пијеском засула много њива. Због тога су се некоја Величанин населили. Пауковића има у Србији, у јављаничком срезу, туларској општини, гдје су се населили послаје 1896. год. Тада су се населили у Србију и неки Радевићи и Огњеновићи. Подмано су се неки Томовића населили у Пећ због сиромаштине, па Вучетићи у Брвеници на агинску земљу и у Скопље.¹⁾ У Србији има насељених Вушовића и Петровића, гдје су се прии населили 1891., а други 1896. год. Петровића има и у Пећи и Саврцима (бањска општина).

Величани су се мизом насељавали због сиромаштине и недостатка земље, а насељавали су се помјлаше у Србију, па онда у Пећ. Величанинма је било нужди, да се насељају не само због сиромаштине, него и због несрећног стања, у који их је Берлински Уговор поставио; али су толико били хитри и толико су рачунали на понос, да се никад ниједан Величанин није због тога иселио; сваки је

¹⁾ Од оних је и прот. Милош Вучетић у Скопљу.

возно погинути за бранику пашмена, него се иселити, да се рече, а је утекло од страха.

Велика има 314 кућа. Велика већину насеља чине Шаљани (153 кућа) и Цекањани (89 кућа). Шаљани чине 48·72%, Цекањани 31·53%, а остала братства, која су ранијег времена а са разних страна досељена, тек 19·75%, становништва. Само тако тијесно сродство међу великом већавом величког насеља могло је Величане узети једне за друге, да се узајамно бране а помажу, да братски дијеле зло а добро а да чувају понос, глас а границе свог племена.

Уопште узевши, величко је насеље младо. Живадевићи и Петровићи су најстарији; остала су братства млађа. Највећа насеља падају у почетак и ток 18. вијека. Мало је младих досељеника, јер је земљиште било тијесно, а сагурност независна, те се људи нијесу радо уселивали овдје.

В. ПОЛИМЉЕ.

Особито земљишта. Полимље лежи до пливско-гусињске области; почиње од Пепића и Горње Ржанице, захвата лимску долину и завршава се Јарином Главом, гдје се ова долина најјаче сужава. С десне су стране села Машиница и Грачаница, а с лијеве Мурини, Улостина и Луге.

Лијеву страну лимске долине, коју захвата Полимље, затварају са запада планине Васитпор, Зелетин и Капуншпите, са истога Сјекирица, а са сјевера Преваја и Јарина Глава. Огранци су Васитора највише разравнани ријекама и поточицима. И остале су планине и ово у мањој мјери разраване потоцима. Лимска је долина широка 3—600 метара, те је ово планинско корито, гдје лежи Полимље, велико и пространо; оно има у дужини 2 $\frac{1}{2}$, а у ширини скоро 1 $\frac{1}{2}$ сат.

Све су планинске стране површене дебелим слојем земље; збога је на површини мало, особито на нижим падинама.

Лимске су притоке с десне стране два потока: Криљчки изнад Машинице и Зорички између Машинице и Грачанице. Оба потока падају стрмено; лети пресихну или им воду разведу за наводњавање; носе много пијеска и камена и чине штету, особито њивама и ливадама поред Лама. С лијеве стране утиче ријека Муринска, која долази од Васитора и Голеша. Њен је ток и лети врло јак; ово је права планинска ријека. Ту има толико шуме, да би се разумном експлоатацијом шуме и водене снаге знатно унаприједило економско стање Полимља.

Како је Полимље између двију планинских масива, дао би се претпостављати, да је пуно ријека и потока; међутим, њих је мало, а има почасти назора са јавним млазевима воде, нарочито на лијевој обали, гдје је и шуме више и гдје су планински огранци јаче разубеђани.

У Полимау се налази само мало равнице уз једну или другу обалу Лима; равнице су до саме обале и ступњенике су; ниже равнице служе за липаде, а узвишеније за њиве. Липаде су често наложене кнару, јер Лим, кад јаво надође, преплављива оvdје или ондје и набаца пијесак. Највећа је равница у Улотици; она се највише и уздиже.

Клима је нешто блажа него у Плаву и Гусињу. На то утиче не само ниже земљиште, него и наклоњеност од студенних вјетрова. Полима је највећма наложено јужном вјетру, који, кад дузне, знатно ублажава зимску студију, а најмање источном вјетру. Близина планина увеличава хладноћу, али је и дубина лимског ворита јаво ублажава, те се снџег до Лима не одржи дуго.

Природни назив Полима је уз Лим за Плав и Гусиње и низ Лим за Висојеваће и Беране. Пут за Пећ водно је преко Сјенирице и Мокре, и био је врло отежан, а сада води уз Велику, преко Чакора и низ Рутова, ауда је провршен добар волски пут.

Полима је свагда било посебна политичка јединица; оно и данас чини посебну капетанију. Полима, Горња Рваница, Велика, Пепићи и Новшаћи чини једну географску цјелину; сви су ова мјеста у долини Лима, у њедрина ријеке, које се стичу у Лим, и при странама планина, које се непосредно спуштају у Лим. Већи дио ових насеља назван се с десне стране Лима, гдје су економска услови за насељивање бодли.

Економске погодбе. Главна је занимање Полима на сточарство и земљорадња. Највећи комплекси земље налазе се у Улотици, гдје је земљиште прилично равно; а то је оно и најбогатије полимско село. Нмаже и липаде осталих села пењу се уз стране до средине планинских падина. Земљиште је право надијељено на села, па на селске дијелове и братство, па и на појединце. На пространим плећатим брдима има довољно земљишта за крчење њива и липаде, али је позна врчењина сас мање; она по-требују ђубрета, иначе неће да роде, а ђубрета нема, колико би потребно било. Земља је доста плодна. Скоро сав земља у Мурини, Улотици и Грачаница топи се, а у Машици и Лугави мање, јер нема довољно воде за наводњавање. Лим нема спорова, да се може његова вода искористити за наводњавање. Оvdје топе задана, баш као у плавско-гусињској области, а они који немају довољно воде за питанње, праве исаранце (уставе, мо-

чила»), гдје се нејака вода скупља, па одатле на махове кров «цафунес (шупље, поклоњено дрво) пушта.

Од усева свију пшеницу, раж, јечам, оваз и кукуруз од воћи имају асте врсте шљива, које роде и у области Пала и Гусиња. Овдје шљиве гдјевада тако роде, да се немају гдје спремити. Од шљива пеку ракију.

Од стоке је много поману. Полимљани су се негда јаче бавили сточарством. Кад су Плављани и Гусињани ишли са стоком у Босну на зимницу, ишли су с њима и Полимљани. Овдје су Полимљани имали много више стове него сада. Са престанком слављења у Босну број стове је и овдје јаво опао, али не онако као у Палау и Гусињу, јер су се Полимљани анали боље користати планинама. Сва села, осим Мурине, имају добре планине. Улотица има Катуниште и Зелетин, Луге—Пишево, Машинца—Моару, а Грачаница—Сјекирицу. Мурина се служи нижим бреговима Ниситора. Планине су травне за летњу испашу, али Полимљани немају довољно ливаде за зимску исхрану стове, што у многоме отежава њихово сточарство. Недостатак у животу Полимљани наклањују приходима од стове, а таи приходима подмирују и остале своје потребе.

До 1876. г. Полимљани су у сељани радали агинску земљу, с које су давали четвртину. Та подложност, која их је стављала у тешку зависност, а коју су јанше пута покушали одбијати, ометала је њихово економско стање; због тога су ајечито били у несугласици с Турцима, увијек су гласили, да се отресу тог стања и за то дуго аријеме, радећи на себе и за другога, стојали су саво једном ногом у Полињу; због тога се и најје помишљало на кинко јаче благостање, које би Турци увијек анали да омету. Од кад се Полиње ослободило, Полимљани су знатно коракнули напријед, нарочито у подизању кућа, сточарину и земљориди.

Но мних тешак је живот у Полињу. Тешке комуникационе линије, споро транспортовање производа, удаљеност трговачких центара, а особито недовољност земљишта па сјевокосе (у неким мјестина и за њиве) чини, да се економско стање не даје уредити, како би се жељело, јер се једна добија и зарађује, колико је пражеко потребно па живот. Још кад ране јесење слане омету род кукуруза или пролећне кинше род озимног жита, онда је поготову живот још тежи, те луди морју продавати стоку, да надомре недостатак у другоме. Такве су нероднице овдје, због људливости пролећа и јесени, честе, те је и то један

од главних узroka, што се у Полимљу не гаји ааше стоне; само се задржала за гајење најпотребнији дио стоке, а остало се продаје за подмирење најважнијих животних потреба.

Прошлост Кад су Клименте истиснути из зимске долине, задржали су се још неко вријеме у Полимљу казад Јариње Главе. Кад је код Васојевића настала потреба, да се селе и у Полимље, тамо су нашли Клименте. Можда су Турци тада били истисли Клименте из Пљава и Гусенича, а оне, што су били изостали, претворили у чипчије; али вјерујемо, да су се у Полимљу и даље задржали, служећи као спона између оних на клименташким планинама и оних Климената у Ругову и даље и Пећи и Рожају. На исти начин задржали су се и Цовшићани. Та је спона била у толико јача и потребнија, што је спајала два плавинска маказа и служила као мост за прелазим Климената од Виситора и Зелетина на Сјевајницу и Мокру. Са постепеним оседавањем Климената, Васојевићи су се постепено усељавали у Полимље; најприје су заузимали пусто земљиште, које је, без сузине, опустјело наа преседења Срба у Сријем. Полимљани су с почетка лијепо живјели са Климентама, а Клименте с њима још лепше, јер су се надали, да ће у новим насељеницима добити савезника против плавских Турака. Али кад су се Срби у Полимљу осјетили јачи од Климената, а њихов је број, ушљед наглог усељавања, много нарастао, стадоше, да се с њима завађају, да их убијају и гоне. Можда су их у томе помагали и Турци, јер су им се Срби чинили поморици. Срби су успјели, да истребе Клименте.

Жица је прав заметао сааћу с «Латинима» и у сааћу је убио једнога, па наа њега Кољетина а остали. Један пут се дјевојке на Грачанице ишле на планину, и «Латини» су их у путу задркивали. Због овога и сличних ствари настала је сааћа између Полимљана и Климената, која је трајала подуже и завршила се побједом Полимљана. Клименте, не имајући уточишта нигде, ишпуге Полимље и пријеђу у Ругово, гдје и данас њихово потомство живи. За Љбине се прича, да су убили пет Климената: Гола на Голом Броду, Нелира на Нелировом Гробу, Зему на Зеленом Гробу и Шабана на Шабанагином Бријегу.

Говоре, да је у старо доба све до Јима припадало Шенулару. Кад су Клименте истиснути из Полимља, Турци праскоје Машинцу, населе у њој Србе као чипчије и даду им Мокру за планину. Шенуларци су се због овога жалели

у Савадру, а ишли су и у Цариград али унутрашњо. Тада су се Марсенићи на Горње Рилнаце преселили у Машиницу на агнису земљу, а одатле у Марсенића Ријеку, ноју су Турци, по томе што су Марсенићи били никове чипчије, присвојили.

Турци су најприје затражили четвртину од Велике; ну су, после дуге борбе и много жртава с једне и друге стране, потчинили и приморали на покорност; а за тим су ухарачили и Полимље и осталу ливску долину. Полимљани су се свагда држали слојно; а за пријеме турске навадине имали су свој посебни суд, и у племену је владао правјеран ред. И ако су Полимљани давали доходак, Турци нијесу никад жијели у Полимљу. Полимљасе се увијек осјећало као нераздвојна цјелина с Васојевићима, везујући своју судбу са судбом своје браће; и кад су год Васојевићи устајали противу Турака, Полимљани и Величани су им помагали, ради чега су свагда јако страдали.

У Машвази и Грчаници има латинског гробље, које потсећа на некадашње насеље Климената. У цјелоу Полимљу нема цркве, а свако село има посебно гробље. У Мурици је једино правниште, гдје је по предању, била црква насељеног становништва. Полимљани су, као и остали Срби у овим крајевима, славили врсна мена по 7 дана. Сади се у Полимљу слани врсно име по 1—3 дана.

До прије 80 година пећки су Турци узимали некакву царину на жито, које су Плављани, Гусињани, Полимљани и други из ових крајева куповали у Пећи. Због тога се један пут Радуле Радунца Лабан посадио с Турцима и с друштваом убио два Турчина, па утече, оставивши воља и товар жита. Плављани, које су била с њим, а који су исто тако били кинани на Пећанце, угерају његов «карвак» аући. Говори се, да Пећанци од тада нијесу узимали никакву царину на жито.

Негдје око 1871. г. неки опанца Тола Лабани код Алипаше у Гусињу, и овај једне вечери изненада пошаље војску, да га узврат и њему доведе или убаје. Толе је међу Турцима имао пријатеља и они му још издалека пуцањем из пушака дадоше знак, да бјежи, и Толе тако умалне нациманој војсци. Кад Турци нападу на аућу, Лабани заметну бој с њима и, после упорне борбе, одбију их и седам их глава посјеку. У том је боју погинуо и један Лабан.

Кућа. До ослобођења Полимља куће су ондје биле опанце, као што су данас у Велици: мале, уске, ниске, површене сланом, удубљене горњим крајем у земљу, са

малим прозорима. Како је онда стање било после нестакнуто, а за то су Подимљани били у већини чипчије, те уједно-лико ависали од мизости ага и бегова, принуђени су били на грађење овијих кућа. Турци су и Подимље седим пута палили, а живећи у таквом стању, људи нијесу имали воље, нити су прегинали, да подижу љепше куће.

Од ослобођења Подимља тип куће се знатно измјенио; са ослобођењем Подимљани су постали слободни власници имања и нијесу били изложени опасности од Пашалана и Гусињана, као Величани, те су од онда стали подизати боље куће. Своје су куће подизали по угледу на насоејаниће. По Подимљу још има старих збрњача, али их је све мање; данас превађују боље куће. Васојевићи, који су били у залеђини Подимља, штитили су Подимљане од ослобођења, те су они са више воље и прегнућа пошли напријед узимајући за примјер Васојевиће.

Положај и тип. Сва се села налазе с једне и друге стране Лима. Мурина се наставља одмах од Пешћа у подножју Голеша и оградама Васитара. Село се пружа низ Лим и има у дужини 20 минута. Куће су у подножју страна; некоје се пењу, а некоје спуштају. Крова село протиче Муринска Ријека, наводњава скоро све муринске њиве и ливаде. Вода се узима са аније даљине и спроводи на разне стране.

Улотица се наставља на Мурину. Куће су на лимској тераси, у подножју Зелетина и Катуншта. Село се пружа у пријцу Лима, кроз и сама тераса, а многе се куће пењу и при странама. Село има у дужини 40 минута. Обилује живим водама, којима се наводњавају њиве и ливаде.

Луге су у подножју Превје и Јариње Главе. Село се пружа низ лимску долину; некоје се куће уздижу узг стране. Луге имају мало воде на натапање.

Мурина, Улотица и Луге налазе се с лијеве стране Лима и настављају се једна на другу.

Машиница се наставља од Горње Ржанице, почиње од Кривачког Потока и завршава се на обали Зорњког Потока, до Караџина Бријега. Изнад села су брда Машиничко Брдо и Караџула; куће су у самом подножју ових брда, на узвишенијим лимским терасама, а неке и при странама. Ни Машиница нема довољно воде за натапање.

Грочаница се наставља на Машиницу, почиње од Зорњког Потока и Караџина Бријега. Изнад села је брдо Сухала. Куће су у подножју брда и пењу се узг Сухалу.

Село има довољно воде за напашње. Грачаница је највеће пољско село (202 куће), имајући простор у дужини $1\frac{1}{4}$, а у ширини $\frac{1}{4}$ сата; Сјекирида јој је у непосредној близини, што осигурава њен живот и развитака.

Села су уопште разбајеног типа: махом су ансионована у крченицима, и то се даје дијелом видјети у Грачаници, гдје се насеље шири узд стрине Сухаде. Кућа је обично на средњим имања, пре крају или на горњем дијелу. До куће су њиве и пољњаци, а подале ливаде и шуме. Сеоске су шуме издијелене. Куће су удаљене по 200—400 метара, и ријетко на растојању од 40—100 метара. У потоке се враћају земљица, да се неки сеоски дијелови наше збијају, али ипак немају тип збијености. На разбајени тип села утицале су разноврсне прилике, од којих се истичу: 1) климатски систем, по којему је ага подигао кућу за свога чмичију на својој земљи; 2) плашала земљишта, која је пружала могућности, да се чојек насељава, гдје је год могао; 3) искоришћивање земљишта, које је у толико јаче, у колико је чојек тјешње везан за њега; 4) особине, да се не буде другима на сметњу, нити други њему, и 5) начин живота, који је чојека упућивао, да се у јачој мјери бави сточарством.

И ако су села збијени, ипак се код неких запажају издјелени дијелови, који су мање разбајени. Таки дијелови имају посебна имена. Мурин се дијели на *Муринско Поље*, *Ваћу* и *Шеремет*; Улотина на *Крушва* и *Улотину*; Мишница на *Кривоце*, *Мошницу* и *Корарин Брије*, а Грачаница на *Зориће*, *Баре*, *Грахово*, *Мостину* и *Грудице*.

У Мурини живе: Гарцанџи (4 куће), Борџиџи (3 к.), Заговићи (7), Качановићи (7), Китићи (7), Мишовићи (5), Радуновићи (5), Лашеваћи (3), Ракуш (1), Раденовићи (6), Милчић (1), Јашовићи (4), Фотић (1), Савић (1), Гојковић (1) и Вучевић (1). У Мурини има свега 16 братстава са 57 кућа.

У Улотини су: Влаховићи (17 а.), Раденовићи (3), Саковићи (1), Пулафићи (20), Шошковићи (66), Безијонан (1), Вучевић (1) и Илинкарковић (1). У Улотини има 8 братстава са 110 кућа. Шошковићи чине 60%, сеоског становништва.

У Лугана живе: Ацићи (1 к.), Радавојевићи (1), Пулафићи (52), Буршети (2) и Славоковићи (4). Свега у Лугани има 5 братстава са 60 кућа. Пулафићи чине скоро 87% становништва.

У Машиница су: Вулетки (4 к.), Гарчевићи (18), Золовићи (14), Криви (5), Комитине (13), Мијовићи (4), Николетићи (5), Марсенићи (4), Машковић (1), Живалезићи (11), Шамети (6), Буричани (1), Раденовићи (5), Белијонци (2) и Ракуш (1). Свега је у Машиница 13 братстава са 94 куће.

У Грачаници живе: Јелићи (5 кућа), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовићи (14), Поповићи (1), Гојковићи (2), Делетићи (12), Дашић (1), Ђукићи (9), Чекић (1), Костраговићи (8), Дедовићи (17), Лазовићи (2), Мијовићи (20), Радунковићи-Лабани (20), Ивановаћи (3), Мирковићи (4), Лабан (1), Радивојевићи (37), Микић (1), Станковићи (18), Зечевић (1) и Комитина (1). Свега у Грачаници живе 23 братства са 202 куће.

У Полимљу има свега 523 куће: од ових је на лијевој обали Лима (Мурина, Улотица и Луге) 227, а на десној (Машиница и Грачаница) 296 кућа. Десни је крај насељенији, тамо је 56 6%, свих насеља.

Највећа је насеље Грачаница са 202 куће, па Улотица са 110 к., Машиница са 94 к., Луге са 60 к. и Мурина са 57 кућа.

У Полимљу има 33 братстава. Највећа су братства: Ђулафићи (72 куће), Шошкићи (66), Радивојевићи (38), Мијовићи (29), Гарчевићи (22) и Золовићи (21). У Лабане спадају, осим Радивојевићи и Мијовића још и Јелићи (5), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовићи (14), Радунковићи-Лабани (20), Ивановаћи (3), Мирковићи (4) и Лабан (1). Према томе Лабан у Полимљу има 138 кућа, а то је 26-38% свих кућа, или нешто више од једне четвртине.

Од 55 полимских братстава 14 их је са по 1 кућом, 4 са по 2 к., 5 по 3, 16 по 4—10 к., 11 по 11—20 к. и 5 по 21—72 куће. Велики је број братстава са по 1 кућом (25-50%). То се тумачи млађим уселивањем из Велике и Висојевића, које се вршило до наших дана.

Поријекло становништва. Становништво Полимља је са разних страна; већину чини становништво автохтоног поријекла.

Лабани су најмногобројније братство. Лабан је био унук или праунук Висов, висојеваћког родоначелника. Он се преселио из Лопата, из Лијеве Ријене и населио у Грачаницу, гдје је нашао «Латинца». Имао је пет синова: Радина, од кога су Радунковићи, Радивоја, од кога су Радивојевићи, Мија, од кога су Мијовићи, Вука, од кога су Вукодежићи, и Иван, од кога су Ивановићи. Лабан је погинуо

пред црквом у Брезовици, и убио га је неки Бућко, по-
турнац, од кога су Бућковићи у Бијелом Пољу. Та се
свиџа досиџа на Угуре, и догодило се због тога, што је
Лабан Бућку разбио јаје. Синови Лабанови доцније су
убили Бућка на мосту у Бијелом Пољу.

Син се Лабани зову општни именом, а дајеле се на
братство, која горе избројасмо. Вугделићи се, опет, дијеле
на мање «трбушчиће»: Јелаше, Угреновиће, Вукотиће и
Перовиће; Мирковићи су млађи огранак Радумовића.

Проф. Јов. Ципић биљежи једно предање (по својо-
штину Јефте Поповића), да је предак Лабани из Никшића,
одакле се с мајком преселио једне гладне године и пошао
у Пећ, да се прехрани. Кад су били у Лајевој Ријеци,
с његовом се мајком ту упознаде Рајо, син Васа, који
је раније био остао удовиц, узме је за жену, сина Јој
задржи код себе и ожени га. Овај је доцније прогнат и
напустио се на Ковачевој Ливади код Мартиновића, гдје
се бавио коначлуком. Но и одавде ја морао бјекати од
Мартиновића и пресели се у Зориће, у Грачаницу, гдје
је довео собом два сина: Мију и Лабана, од којих су
званишњи Мијовићи и Лабани, који се данас убрајају у
Васојевиће.¹⁾

По предању Васојевића, Вaso је имао три сина: Раја,
Новака и Мију. Рајо је имао три сина, од којих су Лоп-
ћани, Дабетићи и Ковачевићи. Од Лопћана произишле
14 васојевићких братстава, међу које убрајају и Лабане.²⁾
Са овим се слаже и предање, које се чува код Лабана,
према којему су Лабани потомци Васоки, а никако не
потичу од пастора Рајова.

Остала васојевићка братства у Полимљу: Дезићки
су од Ковачевића; Зенићи и Кострачевићи из Коњуза;
Дедовићи су Вожићи; Јеченићи и Араћи су из Лајевој Ри-
јеке; Ђуришићи и Савковићи из Сутјеске; Ђулађићи, Ву-
летићи, Гарчевићи, Марсенићи, Катичи, Кочановићи, Фо-
тићи и Ђукићи такође су из Васојевића од тамошњих
истоимених братстава. Марсенићи су најпрви «сјеђели»
на земљи Отвишенића у Горњој Ржаници; одатле су се
преселили у Марсенића Ријеку, па у Полимље. Гарчевићи
су преселили одавде на Присоју, а Вулетићи на Коњуза.

Већина је полимског стеновиштва васојевићког по-
ријекла; оно износи 317 кућа, а то је 60%, свега станов-

¹⁾ Основа на говор, и текст, Ст. Србаје и Миленовић, III, 1213, стр.

²⁾ Васоки Срп. Земља, II, 337, стр.

ништав. Узрок усељаванја Васојевића у Полимље лежи у близини, па онда у потреби издржавања што више простора ради осигурања будућности и сузбијања других усељеника. Полимље, будући у већини насељено Васојевићима, увијек је сачињавало цјelinу са Васојевићима; оно је с њима одржавало везу и јединство, и стојало је под њиховом заштитом. Зато су Полимљани свагда дизали устипак, кад и Васојевићи, имајући с њима једне исте тежње: да се ослободе турског јарма и да се сједине с Црном Гором.

Остала су братства полимљана досељена са разних страна; има их из Шекулара и Велике, а има их и из разних крајева Црне Горе.

Дашкићи, Јашовићи и Јаковчићи су из Шекулара; Гајковићи, Шакићи, Живоманчићи и Микићи су из Велике од тамошњих истомимних братстава; Радумовићи у Мурнини су из Горњих Села (код Берана), из Курикућа, а тако се зову по дједу Радуму. Комитини су дошли из Доње Рканице, а дала им је старина из Куча, из Кривог Дала, и род су с Комитинима из области Пљева и Гусиња.

Зоговићи су дошли ондје из Шекулара, а Кршићи из Гусиња; и једина и другина је дала старина из Бајица, од Мартиновића, одакле су се два брата давно преселила у ове крајеве. Зоговићи и Кршићи се међусобно своје не узимају се; савије као и Мартиновићи 7. јануара, а послужују Малу Госпођу. Њихово пресељење пада прије 180 година. Много су се убијали с Божићима, а и с Турцима. Зоговићи су најприје живјели у Грачаницу, па су се доцније преселили у Машиницу, гдје и данас живе.

Шошкићи су из Братоножића. Њихов се предак иселио отуда прије 180 година због сиромаштине и населио у Краљима, одакле се доцније преселио у Грачаницу. Ондје су му Климента сметали, да слободно живи, за то се повратио у Краље, а кад су Климента истиснути из Полимља, помогао се досељо у Уלותину, па владук Шабановића, гдје његово многобројно потомство и данас живи. Турци су Шошкићима чинили разне зулуме; једном им опљачкаше селу стоку, због чега три Шошкића западну отмицарима на пут и из бусије убију дво. То је било 1873. г. Свиф Шошкић, стар 80 година, броји своје пасоке: Савић (он), Стеван, Милош, Радоје и Нико. Нико је први дошао и од њега су сви Шошкићи. Савије 6. децембра. У Братоножићима су им најближи Галићи.

Станковићи и Лошевићи су тако исто из Братоножића. Станковићи су се доселили оадје прије Лабина, али су се мање множили него Лабина. Славне Никола-дан. Лошевићи се зову и Лутовци, јер су из Лутова, а дошли су оадје прије 100 година. Један од нетог братства из Лутова иселио се у Дупење (Заграбе) испод Берана. Они у Дупењима и они у Лутову славили су негда Никола-дан, али су своју славу доцније, из економских разлога, промијенили, и данас славе Аранђелов-дан. Лошевићи и данас славе своје старо крсно име, и ако су изложени великом трошку, пошто велика већина слави Аранђелов-дан, славу свих Васојевића.

Милочићи (слава 5. XII.), Безијовци (23. IX.), Вучељићи и Илимарковићи су из Куча. Миловићи су такође из Куча, одакле су се најприје доселили у Гусиње, па овијма. Од кучких досељеника први су се доселили Коматине.

Николетићи су старином из Озринића. Никола, од кога су Николетићи, најприје се населио на Лајешњима, у Ромцима. У то доба су Ромчани убили некога ариџију, бегла Љубовића, због чега Турци ударе на Ромца, да освете бегла. У тој борби буде Никола ранен, и због тога се пресели овамо и насели се у Машиници, гдје његово потомство живи. Периша Николетић, стар 70 година, броји пачове до Николе: Периша, Вукота, Арсо, Симои, Никола. Према томе досељење Николино пада прије 160—170 година. Кад се он доселио оадје, у Машиници није било никога, осим Матинаса, који су доцније настаснути. Николетићи славе Аранђелов-дан, ког славе и Озринићи.

Влатовићи су из Ромца од тамошњих Влатовића, а дошли су оадје, када и Шошвићи, две прије 180 година. Славе Лучи-дан, као и Влатовићи у Ромцима.

Ђорђејевићи су досељени из Дробњака. Њихови су се преци прво населили у Шекулару, од којих је овијмошње велико братство Ђетковићи. Један је Ђетковић предигао од нужде у Пећ, одакле се његово потомство доцније преселило у Полимље, гдје и данас живи под именом Ђорђејевићи. Говори се, да су гласне године оадје биле честе, и да су због тога скоро сав полимски братства морала предизаћи у Пећ, да се прездраве, па су се онет повраћала.

Родековића, Поповића, Слазковића, Рокуши, Ђуричони и Сошвићи су из области Плана и они су се доселили од нужде. Први су се од њих доселили Радековићи, који су били с Турцима у крвавој звањци; Слазковићи су се доселили прије 20 година.

У Машиници је живео нека Лацковић, која је давно од турског зулума предигао одаваде.

У Полимљу нема старосједилаца, нити таквих, којима се не ана поријекло. Према томе, негдашње се полапско становништво иселило потпуно, а на мјесто његово нај-прије су се увукла Канменте, па данашња братства. Нај-старији данашњи насељеници датирају од почетка 18 вијека. Интензивно насељивање је трајало за неких 50 година, а онда је све више слабilo. Усељивање се вршило до прије 20 година; доцнија усељивања су вршена обично из области Плав и Гусиња.

На Васојевиће отпада више од половине кућа, управо $(49\frac{1}{2})$; на Братоножиће $16\frac{1}{4}(14\frac{1}{2})$, а на остале крајеве неанатан дано. По величини на свако братство отпада скоро по 29 кућа, а на свако васојевићко по непуних 12 кућа. Остали су братства много мања. Старија су братства уопште већа од млађих.

Насељеници из Полимља нема онолико, колико из Велике. Полимљани су живјели у бољим политичким, а и економским, приликама, те им није било потребе, као Величанима, да се исељавају. У предању стоји, да су се на пријеме гладних година исељавали у Пећ, да се прехране, па су се наступајућег лета опет повраћали, да обрађују земљу и нагоне сточу на планине. На редовни повратак из Пећи у своје племе није Полимљанин манило никакво богатство, него их је изналазала особита љубав према свом огњишту и замицају, као и осјећај јединства с великим васојевићким племеном, с којим их је спајала кра. Ту се истиче и она особина Васојевића, по којој се они нерадо исељавају из своје матице, нити, и ако се исељавају, не одишу се далеко од свог племена, и реко бих, да насељеници увијек желе држати везу са својом матавцом. Та особина, која се у многоме осликала на особиту снагу Васојевића, учинила је, да се Васојевићи не расељавају, да за кратко пријеме постану велико племе, снажно на сузбијање непријатеља. Иста се особина и данас запажа код њих. Они не држе, да је нити ико равни, ко им живи у сусједству; и не само старосједнице, већ и нове придошлице, на одакле били, називају »Србос или »Србљаци«, а то су навикли, који код њих, по њиховом схватању, имају презриво, унеколико погрдно значење.

Г. Ш Е К У Л А Р.

Област. Шекулар се налази на сјеверу од Велике, преко Сјевирице, на објема обалама *Шекуларске Ријеке* и њеним притокама. Шекуларска Ријека долази са Сјевирице, Приједола, Барица, Планинице и Мокре. Шекулар је дугачак од И—З до $1\frac{1}{2}$ сат, а широк од С—Ј око 1 сат. Земљиште је нагнуто на западу, куда се Шекуларском Ријеком стече сва вода у Лим. На истоку су планине *Мокро* и *Барица*, на сјеверу *Планинице*, а на југу *Сјевирица* и *Приједо*. Горњи дијелови планина су стрмени, унеколико голи, а нижи дијелови шумовити, мање стрмени и са дебелим слојем земље. Планине су пуне јелова, муликова и борове шуме, која се спушта до шекуларских насеља. Изобилје шуме чини, да је земљиште пуно извора, потока и ријека, што знатно потпомаже живот у овом планинском крају. Сјеверним крајем Шекулара дружају се у правцу ријеке *Митроша Стијепи* и *Сјевири*, које мања, сјеверни дио Шекулара одјеђују од главне масе. Тамо је низ ових брда село *Ровца*, чија се вода слијепа у долину ријеке *Калудре*.

Планинске су стране покривене земљом, а само се гдје-гдје проматра на земље по која стијепа.

Земљиште је пуно воде. На *Мокрој* има и неколико малих језера, у која се стече вода од великих снјежених маса. *Спољенића Ријека* је највећа притока Шекуларске Ријеке, она долази са Сјевирице и Приједола. Шекуларска је Ријека свој тој удубљив неколико стотина метара, обале су јој врло стрмене и ансоке, те је приступ к њој отежан, и само се на најјесеним мјестима може доћи до ње. Доња ток њен зове се *Моресенића Ријека*, и под тим именом утиче у Лим.

Како је земљиште пуно ваде, то се скоро сас даје топити. Сауда су спроведене ваде, којима се вода брзо и лако спроводи на велике даљине. То је један од најбољих услова за живот, али, како је Шекулар у непосредној близини планина, које су њиме прекривене дебелим снјегом, пролећа су и јесени често пута ђудани, те се усјеви на пријеме не засију или их рана јесен савна уништи. Ово нарочито важи за горња шекуларска села, која су заснована у крчевини јелове шуме.

Шекуларске су планине простране, али до 1912. г. велики њихов дио припадао је Турцима. Око Мокре било је често кравањих сања. Турци су тамо били подигли неколико караула ради одржања својине на Мокрој, али су Шекуларца свакид косили своје ливаде и убијали се с Турцима; Мокру су држали и бранили по цијеку свога живота. Остале шекуларске планине јесу: Сјекирица, Липени До, Приједо, Брајаница, Шекуларска Ријека, Алајково Брдо и Глођија.

Шекулар је негда захваћан много већи простор. Његове су границе биле, почевши од Ровачког Брда, преко Побјенића у Липи више Доње Равнице, затим уз Лип до Машинице, па на Приједо више Велике, преко Ваганице, Дудића Ријеке, Алајкова Брда, Глођије, Калуђерских Капа и Сјекире (више Калудре) на Ровачко Брдо. У старо доба је Шекулар био тако моћан, да је своје име и власт наметнуо цијелој лимској долини, која се онда звала њајводина Шекуларска. Са опадањем моћи опадала је и величина Шекулара, и тај се процес вршио до данашњег дана.

У Шекулару нема равница. Сва је земља за обрађивање при стрменим странама, паскатим брдима и таласастим бреговима. Мало је земље до ријечиник и поточник корита, за то ријеке и потоци не чине штете њивама.

Шекуларска је клима као и величка. По горалим јеловинама Шекулара, који су у додиру са планинским вијеницем, упрло узучени у подножја јелове шуме, пада велики снјег, који се дуго одржи. Шекулар је највише изложен западном, па онда сјеверном вјетру, што климу чини још оштријом. Долина Липа нимало не ублажава шекуларску климу, јер је Шекулар од ње ограђен великим брдским хрбатина, који се има Шекуларску Ријеку спуштају у Лип. Осим тога, Шекулар је внаго удаљен од Липа и дубоко је узучен у пространи планински њедра путем ријека и потока.

Пошто је земљиште нагнуто к Лиму, тамо му је а природни напалаз. Од Лима је уз десни хрват Шекуларски Рајеке спроведен за Шекулар доста добар крчинак, а одакде даље преко Мокре и Алајкова Брда низ Пећку Ба-стрицу за Пећ. Пут преко планина зими је због велике снијега затворен, а до 1912. г. скопчан је био са опко-ношћу по живот, јер је водио наз Руговао, гдје живе по-внати алионци.

У област Шекулара спадају села: Спалевећи, Јашо-лићи, Рнуши, Лекићи, Орах, Маслари, Улица, Ђетковачи, Мезидае и Ронца. Шекулар се од старине сматра као по-себно племе; он је увијек живио одвојеним животом; на-то га је упућивала старина, коју има Шекулар и сам гео-графски положај.

Економске прилике. Шекуларци се занимају земљо-радњом и сточарством. У племену нема довољно земље за подмиривање животних потреба. Унутришњост племена је издијелена на села, а само су племена у вједеници. Села на ободу племена имају довољно простора за прошира-вање; но то је проширивање отежано и бескорисно, јер је потребно уништавати читаве јелове шуме, а опет се не добија много, јер је тамо, на ободу клима планинска, па усјева често пропадиу. Унутрашња села постоје све збо-јенија; тамо је сваки комад погодна земљишта претворен у њиве и ливаде, или се једино претвара да се ту не може помислити на проширење. Унутрашња села не помисаљу на крчење земљишта при планина, јер им је то земљиште удаљено; осим тога Шекулар је сачувао особину, да се братства групишу у близини, па то се људи нерадо от-лазају даље од матице. Интереситна је појава код Ше-кулараца, да се радије насељавају из свог племена даље у други крај или племе, него ли из свог села у друго ше-куларско село.

Шекуларци су увијек били слободни имаоци. Не зна-се, да су акда давали Турцима крач или калас дохода. Зна се само, да је Мезидае било безлук Али-паше Шабан-агића. У преданију стоји, да су Шекуларци добили у вјеро-старо доба од неког султана фермију за учинене заслуге, по коме су били ослобођени и од десетине цару и од чет-вртине агама. Сви Васојевићи, кој- су у непосредној бли-зини са Шекуларом, давали су четвртину, а Шекулар је није давао, а онда се, збоља, мора помислити, да су Шеку-ларци негда учинили султаниу великих услуга, које су им

а доцније признавате, и због којих су уживали такав изузетан и привилегисан положај.

Шекуларци су имали простране планине, али су им Турци с једне стране, а Клименте с друге отамала једну по једну, докле су их тако стијеснили, да им је живот био отежан. Двострука борба с Климентима и Турцима трошила је снагу Шекулараца и угрожавала живот и опстанак, те су се иселили у друге крајеве. Отпорна снага Шекулара је постепено слабила, због тога је био у сталном опадању, економско му се стање непрестано реметило и границе су му се све више сужавале. То стало слабање Шекулара аршило се све до ослобођења 1878 г.

Кад су Шекуларци посјеђали много планина, држали су силну стоку, а онда им је сточарство било главно занимање; од стоке су подиријивали скоро све своје потребе. Шекулар је био напредан и богат, јако, силно и на далеко чумено племе. Али са губатком планина остали су и без потребних услова за живот; од тада су се више одали земљорадњи; настали су, да крче шуме и ливаде за засијавање, а мање су гајили стоку, јер не само што нијесу имали љетње испаше, него ни ливаде за кошење сијена за зимену исхрану.

Кућа. Шекуларске су куће, у главном, типа високојевњих; саграђене су при страни или бријегу и обично на два спрата; горњи је спрат нешто укопан у земљу и дијели се на собу и жућу; у жућу гори аутра и она почива на целици, а соба је на капи. Доњи је спрат обично од камена а горњи од брвна. Куће су обично мале, собе усе и ниске, прозори тоинки, да се глава једна може провући; покривене су сламом (то су сламљаче), штицом или шиндром (шнандраче). Преко сламљача претурене су с обје стране дугачке и тешке мотке (љемени), да чувају кров од ајстра. Кров се горе сужава и завршава напцом, на чијим крајевима стрше дугачки рогови. Пред кућом је обично најат.

Ово куће се налазе разне сукоје за стоку и другу потребу; пред кућом је обор и кров њега се улази у кућу; а до куће је нешто воћњана, обично неколике врсте шљина.

У потоње кријеме куће се унеколико поправљају, али не онако брзо и опипљиво, као што се то види у Насојевцима. Томе су узрок, за сиромашно стање, и рђаве климатске погодбе, па несигурност, која је долазила од непосредног граничења с Турцима, с којима су увијек у завади били.

Положај и тип насеља. Шекулар се спушта услом долином Шекуларске Ријеке и насеља се по једној и другој страни пењу к планинским вијеницима уз плећата брда и благе стране. Шекуларско је насеље стараје, а иако нема довољно погодних мјеста за шарене, оно се спуштало и у долину Шекуларске Ријеке.

Шекулар је планинско мјесто; окрут је а лападу и наложен западном и сјеверном вјетру, који су ондаје арао хладни. Земљиште је прилично измешано, па то насеља нијесу заклоњена од истога и југа. Вијеници околних планина су удаљени, а то јужни вјетар и сунце слободно продру, а то у многама ублажава климу и олакшава живот.

Насеља се налазе до испод густих јелових шума; у потоке се аријеме поједине куће увлаче и у саму шуму. Дрва се насеља спуштају ниско. Шуме су средином племена потпуно искрчене и насеља се додирују, те је граница између појединих села једна примјетна.

Положај шекуларског насеља личи уопште на сва несрећна насеља, која се налазе на плећатим брдама. На овакав положај понијавше је утацала пластичка земљишта, па онда особини народа, по којој се врши насељавање у близани својих сродника, без обзира на то, да ли ће ту бити погодности за живот.

Спалевићи се налазе с обје стране Спалеваћа Ријеке, на стрменим бреговима и странама Приједола и Сјекираце. Куће се граниче густом јеловом шумом, која се мјестима улачи у село.

Јашовићи су испод Спалеваћа, а налазе се с обје стране Шекуларске Ријеке. Куће су подигнуте при стрменим бреговима; неке се јаку високо, а неке се спуштају до ријечног корита.

Рмуши су на И. С. И. од Спалевића; налазе се на присојној страни огранака Планинице и Барца.

Лекићи се простиру испод Рмуша, на благим странама и брежуљцима. Село се налази на висини између Спалеваћа и Јашовића.

Орах је испод Јашовића; куће су с обје стране Шекуларске Ријеке; спуштају се до корита и пењу уз стрмене стране.

Маслари су с једне стране Шекуларске Ријеке, на повисоком таласастом положају; горњим крајем додирују Лекиће а доњим се налазе на Улицу.

Улицо је ниже Маслара, тако исто на тласастом земљишту. Улица се сматра као центар Шекулара; ту су ланови, а ту се врше и пасиенски скупови.

Ћетковићи су испод Улице, нешто к сјеверу, и ограничени су ивичастим стјеновитим вијенцима, који се одатле, у виду једног стрменог ланца, спуштају у Лам.

Рмуша, Лекићи, Маслари, Улица и Ћетковићи наклањају се једни на друге и, почевши од Планинице и Ђарица, постепено се спуштају. Ова су села више присојна, док Спаленићи, Јашовићи и Орах леже на осојним странама, гдје су јако заклоњени од сунца. Прва су села по постанку старија, а то се види и по томе, што су шуме на близини јаво уништене.

Мемале је на дну Шекулара и удаљено од пасиена, а Роџа су на сјеверу преко Митраве Стијене и Сјевре, тако исто прилично удаљена.

Села су разбијеног типа. И старија и млађа насеља су заснована у крчевинама. Свака се кућа налази при крају или на средини имања. Племо се ширило напномњивањем; нова су насеља подизана одмах до старих. Тај се процес и данас врши. У Спаленићима, па онда у Јашовићима, Лекићима и другим селима, јасно се запажа, како се насеље шири, продирући у шуму на разним тачкама. Оно се продирање с почетка запажа као ланови, који се ондје ондје увеличе у шуму, а доцније се насеље, даљим насељивањем и ширењем, изокруглаје и добија облик цјелине, односно *кпоја*, која се издваја и претира у посебно село.

Куће су растурне без реда; растојање је међу кућама велико, а зато је тачних, који се приближују на 100 метара. Главни је дим имања у непосредној близини куће, а поједина дијелови су удаљени и измајештани са сеосном земљом и ливадам. Њиве су обичао ограђене арањима, а нарочито оне, које су уз кућу. Типови села у Шекулару су, уопште, исти са онима у Велани. Грачаница и Нисојевцима. На овава су тип утицали исти услови, који и по именованим арањима, а нарочито: 1) асмљаште које је било тавно, да је човек могао слуда расарчати довољно асмље; 2) особина, по којој је сваки хтѣо, да има особак, да ливом не смета, нити да му ко смета, и 3) наводњавање, које се ондје у велике врши.

Живот је у Шекулару отежан. Летина често омане. До данас се ондје није могло држати довољно стоке, јер су Турци отежавали искоришћавање шекуларских планина,

a и ондје је, као и по свим околним мјестима, сточарство исто тако важни и корисно занимање, ала и земљорадња. Што се не добија од земље, добија се од стоке; али вако сточарство није напредно, то се у животу Шекулараца осјећа много тешкоћа.

Поставиак племена и порекло становништва. Шекулар је једно од најстаријих српских племена у овим крајевима; он има посебну прошлост. Јер, по орочињу Шекулараца, постоји још од битке на Косовом Пољу. Као највићенија личност сачувана је у предњу војвода *Петар Шекуларец*. Ако је мјеровати предњу, Петар је био савременик косовске битке, а како је он, у исто доба, и родоначалник шекуларског племена, онда је и племе толико старо. За Петра се каже, да је био војвода, и по томе се Шекулар зове војводићима, чије су границе, онда, биле од Вјетрника до Буџева и Паклене више Пећи. Шекулару је, по томе, припадала сва берањска раваница, која се још зове и Равни Ис, и Шуданкова. Ушаљ турског насила и алименташких упада Шекулар се стијеснио и свео на сави Шекуларске Ријеке, гдје и данас постоји.

Кад је била битка на Косовом Пољу, Петар је, по предњу, позвао Шекуларе у помоћ кнезу Лазару и понио војска тајни у хљебу и печеном месу. На Косово је стигао тек сјутра-дан, кад је битка већ била савршена. Видећи српски пораз, Петар се предаде Турцима, јер није могао умаћи, и даде им тајни, који је био понио за Србе, наглашујући, да је тај тајни био спремно једино за Тураке. Бајант га је за то наградио ферманом, написаним на зечјој кожи, у коме је било алиасано: да Петар и даље остаје војвода и старјешина у Шекулару; да га у томе алању нашлаебује потомство, и да Шекулар не даје никоме никаква арича.

Неки причају, да је Диша Шекуларец (потомак Петров) пошао у помоћ кнезу Лазару на Косово Поље и погинуо стоку за тајни, а не Петар, и кад је дошао у Пашини Клане, код Пећи, сусрете Јанка Сибињанина, гдје бежа с Косова Поља; његове су манге биле оотковане наопиго, да би од Турака сакрио траг. Јанко је казало Диши: апропде царство, пропаде нам и господарство, па посавјетова Дишу, да пође Бајанту и да му се покори. Диша са Шекуларцима, на тај савјет, пође Бајанту, повори му се, даде му стоку, напијемену за тајни Србима, и алиоти га, да њега и његове, а свим тога и једну његому одиу на Загорју, ослободи свакога данка. Бајант им је све

повољно и дво им берет на то. Оно мјесто код Павлене у Пећи, гдје се Даша сусрео с Јанком и дочуо за српску погибилу, дозе се «*Кривошца*», и прича се, да је Даша (односно Петар) лажуко, кад је чуо за српску пропаст.

Добивеним ферманом Шекуларци су ослобођени били не само од дивања арачи, него су њим биле, како причају, обилежсве и границе шекуларске, а оне су обухватале сав простор од Вјетринина до близу Пећи. Но Турци нијесу дуго поштовали привилегије, које је ферман давао Шекуларцима, него су им стали откидати комад по комад земљишта и силом узимати доходак и десетак. Шекуларци нијесу били моћни, да се боре с јачом силом и да се одупиру на свим странама, за то су били принуђени на попуштање и повлачење. Али кад турски зулуми претворилише мјеру, онда Шекуларци послаше у Цариград Нику Даничина Лекића, Ватка Кукала (Маслара) и Милована Живковића, да се жалс султану и да траже други ферман, којим ће се обновили и потврдити њихово право, добивено првим ферманом. Делегати су собом повели и једнога Ђетковића, који је био задуме (ушкопљеник), да га дивују цару. Цар их је примио лијепо и дво им је други ферман, којим им је потврдио ранија права, с тим, да им се осврате све, што су им Турци на име дохотка и десетка узели. Султан је од ових примио Ђетковића у дар. Кад су у повратку били код Дрима, почивули су и заспали, и ту им неко украде ферман. Одатле се двојица од њих осврате у Цариград, а трећи друг остане ту, чекајући их; кад су дошли код султана, показе му се, да им се трећи друг утопио у Дрим, а с њим и његов ферман, па га замоле, да им даде други; и султан им даде други ферман.

Кад се извјештајство повратило у Шекулар, Турци су морали по овом ферману повратити Шекуларцима све, што су од њих узели били у име четвртине и десетка; а тога је било толико много, да су Турци, услед тога, јако осиромашили. Прича се, да су турска дјеца плакала и мајкама искала, да им даду што год, да присмоче с хлебом, а оне су им збориле: «*Мучите дјецо! Све појесоше шекуларски кнежевци, они крицие*».

Овим украденим ферманом користио се, како кажу, неки спахија из Пећи, који га је, по свој прилици, откупио од лупежа. Спахија је присвојно Мокру, и Шекуларцима је давао под травину. Један пут му Шекуларци одрекоше давање травине, јер је Мокра, по њиховом другом ферману, припадала њима, и спахија је онда продоу ову

плавину неком Ачку Вуковићу за 12 ћеса. Због овога су Шекуларци ишли у Савадар, да се жале везиру, и везиру је, с обзиром на њихов ферман, ријешило, да Мокра остане Шекуларцима.

Ферман, који су Шекуларци имали, не зна се, гдје је. Шекуларци су се много иселили, и на тај начин он је изашао из племена. Говоре, да се је дуго чувао код породице Протића у Пећи, а сада да се налази код Микерића или Грујића у Србији, који су се скоро иселили из Горњег деца.

Као потомци Пестра Шекуларци помињу се: Вук Љевоћ, Доша и Колман барјактар. Вук Љевоћ је био поглавар Шекулара за доба Шехспана Малог (1767—1774). Тада је Кариман-паша на Пећи, кад је Црна Гора била нападнута од стране турске и илетиачке војске са три стране, затражио од Вука, да му дозволи проћи с војском преко Шекулара пут Црне Горе; али му је Вук одбио захтев и ставио се на страну Црне Горе. Овим поступком Вуковић изазвао је гњијех Кариман-паше, а и то овај ударио с војском на Шекулар и прегазан га. Вук се, не могући одолети јачој сили, саврио са неколико Шекуларца у њихови Жолетници, изнад Грешњева и Забрча. Кариманова војска пороби Шекулар, па нападну Вука с друштом и присили га на предају. Тада је Вук са 40 друга био отпремљен у Цариград султану у дар, а остало шекуларско робље буде растурено на све стране.

Вук је живео у Цариграду дуго. У то доба неки Арап позвао султана на мегдан, и султан нареди, да се по царству тражи ко ће га замијенити, но нико се не усуди, да с Арапом подијели мегдан. Кад је Вук дочуо за то, сам се понуди за цара заточника; и кад је пошао на мегдан, дошло му, добра коња, да с коњом дијели мегдан, али га је он одбио и рекао: «његово (Арапово) је звање (на мегдан), а моје је бирање». Вук је био љевоћ (зато је тако и прозван); у десној руци је носио дренолу толагу, а у лјевеј сабљу. Борба је била пјешаке. Кад је Арап замахнуо сабљом, Вук му је одбио ударац толагом, а сабљом махнуо и посјекао га. За учиницу услужу цар му је дао, што је затражио: да Шекулар не даје четвртину ни десетак и да се све робље, које су Турци повели из Шекулара, поврати натраг. Говоре, да се тада све робље повратило у Шекулар, а само су у Тетову остале двије жене Љубица и Јелица, које су се седме године повратиле.

Кад су Клименте у овим крајевима били силни, оти-мали планине, убијали и чинили насиља, са Шекуларцима су жињели у великој збици; управо, с њима су се нај-више свјатили и борили, јер су им Шекуларци са својим пространим планинама стојали на путу за продирање. Мокра је била у рукама Шекулараца, а пут Климентина ниво је бити преко Мокре, зато су се ту и догађале многе крваве битке између њих. Један од најкрвавијих догађаја из борбе Шекулараца и Климентина био је негде у средини 18. вијека. Тада су 64 Клименте неиндно напали на шекуларске катуне на Мокрој, опљенили скоро сва стоку и побили 31 човјака. На том мјесту и данас стоји побјеђено ираморје. Кад је глас о овој погубији стигао у Шекулар, онда Вук Ђеваџ, Даши и Комнен барјактар са Шекуларцима поћерију Клименте и пристигну их. Вук их је на Приједолу пресекао и ту се сусрело са клименташким поглављом Вуилом и убије га. Комнен са осталом дружином побије се с Климентима по Сејдову Дољу и изнад Велике у Цикуши и све их до једнога погубе. То се мјесто од тада називало Цикуша, јер су рањени Клименте на томе мјесту од болова цикули. Од Климентина је само утекао поглављца Иван са једним другом, али Вук и њега стигне у дну Велике и погуби га. То се мјесто од тада прозвало Иван-Поде.

Кад је Шекулар био поробљен од Карпаш пашине војске, Вук Ђеваџ одведен у ропство и скриван снага Шекулара, Клименте ставио све више нападати шекуларске чобине и отежавати живот Шекулараца. Шекуларци ослабљени, а не имајући ни од куда постоји, пристају на умир с Климентима. При умиру Клименте су андушили Шекуларци са 74 краи и ране, које су Шекуларци остали дужни; и за овај дуг Шекуларци су се обавезали од снаге кућа давати Климентима годишње по 20 ова пшенице и једну ошцу. Тади су Клименте узели од Шекулараца «у намир» сву «потурну (стару) гвошћу», као раонике, косе, српове и др., да Шекуларци немају од чега правити оружје. При овом умиру ухваћена је «беса» и узети су од Шекулараца «доразни» (јемци), да се међу мир нарушати.

Кад је Вук Ђеваџ дошао из ропства у Орах, гдје му је били кућа, баш тади Клименте пројаве ту до стоку, коју бреху од Шекулараца узели, као годишњи данак за дужне краи и ране. Кад казаше Вуку у чему је ствар, он се јаво изаути, што је Шекулар дошао до тога, да даје арах Климентима. Он је имао два сина, а ту му се десио и сестрић,

koji je iz Gornjih Sela bio došao, da vidi ujaka, a Vuk ih prevori: »Da ste ee »turizma« na mene, ne biste pustili, da Šekular daje arcah Klementama. Sinoam i sestrić, prevorini, poizitaју u protiјec Klementama, a ne gledajuћи na uхваћenu бесу, riješe se, da pogину или da поврате стоку, a тако da еперу срамоту sa себе и Шекулара. Vuk их пусти, те пођоше, али се побоја, да не изгину лудо, па и сам пође у претијец Klementama, али другом страном, a праи од њих изађе на Костреш, на Преслаиу, a у толико дођу и она. Ту Vuk савије даије бавве преко пута у анду облака, као аиак, гдје ће ударити на Klemente, па е момчадма западне у бусију. Kad су Klemente видјели савијене букве преко пута, рекоше: »Овакве је »лишине« право Vuk Левич, докле је био жив«. (Мислали су, да је Vuk умро у Цараграду, јер се је таиша глас био проио). Vuk ни се на ове ријечи јави, па с друштвои ударн на њих и убије два, Кику и Крку, a остали утекоше и оставаше етоку. Ту се а данас виде два гроби и пову се Кикиа и Крави гроб. Оваје је Vuk заробио и јелну кlementашку дјевојку, којом ожени унука.

Klemente хтјелоше да се састе Шекуларцима на превршену бесу; но Шекуларцима није бало до свиђе и опришдише се, да најесу учинали то Шекуларца, него Горњоселани (пошто је ту био Вуков сестрић из Горњих Sela). Klemente тада нападну на Горњоселане 3. новембра, на дан славе свих Лшана, но оанма притоку у помоћ сви Лшани и Шекуларца, a Klemente буду јаво разбијени на мјесту, које се од тада назвало Крчено.

Унука Вуков, муж оне заробљене дјевојке из Klementa, умре рано, оставивши након себе малог синчића; његова се жена доцнаје преселила у род и повела сина собом; она се тамо удаза за једног богатог Klementу, задржавша код себе сина од првог дома. У другом брану наје ничла дјец, a кад јој умре и овај муж, њен син од првог дома наслиједи богато имање свог очуха и остане у Klementama. Од њега су Лелчани, велико кlementашко братство.

У предању се сваки акиија догађај доводи у вези са именима Вука Левича, Даше и Klement барјавара. Како се зна, да је кlementашка снага у оним вријемима званто опала у половици 18. вијeka, када је, од приливе, живио Vuk Левич, онда се може с правом мислати, да су се они догађаји одиграли раније, на прелому 17. и 18. вијeka, кад је њихова снага била најјача и у пуиом јеву.

Ако је, обила, тачно, да је Љебач главни јунак и најистакнутија личност у овим догађајима, онда је Вук живео раније, а не у доба Шћепана Малог. Позната је мена нашег народа, да све вакиније догађаје везе за имена главних хероја својих, приписујући њима сва витештва, која су у народу почињена. Ово је квал и јавог воспитног и моралног значаја за млађе нараштаје.

Шекуларци нијесу давали четвртину све до 1862. г., када су Турци подigli град у Беранима и јаче потчинили све ове крајеве. Бивало је, да су им Турци свом принудавали десетак и четвртину, али су се Шекуларци увијек борили противу тога и нијесу давали агима и беговима, да долазе код њих и утврђују власт. И Азани, код Бнора, нијесу давали четвртину. У предњу стоји, да је у Азанима била удата сестра Петра Шекуларца, па, кад је добио ферман, да Шекуларци не дају врач, замолио је у цара, да и његов сестрић не даје никоме никакву дохотку са имња. Можда је било и више села са тим привилегијама.

Од аличја је изузетност племена Шекулара. Послеје Велике Сеобе Срба у овим крајевима постају чипчије, који дају агима четвртину, а Шекуларци не само што не дају, него су неким раније стеченим правом ослобођени тога.

Ово изузетно стање Шекулара доводи на мисао, да су Шекуларци звисти некада учинили Турцима животних услуга, те су не само били ослобођени врач, него се Турци никад не услише међу њих. Сумњамо, да је таква услуга могла бити учињена за доба косовске битке или за доба војевања Јанка Сабинањина; то је морало бити много доцније. Срби су у овим и дотичним крајевима највећим страдали у 17. вијеку, кад је Аустрија неколико пута покушавала, да међу хришћанима подигне буну противу Турака и да ослободи Балкан. Сваки је њен покушај пропадно и њена се војска, претрпевши неуспјех, поврћала назад, остављајући Србе на милост и немилост Турцима; а пошто су Срби увијек прав и радо пристајали уз Ђесарску војску, то су они били маложени најстрашнијим гоњењима. То је и довело Србе до Велике Сеобе, на којој су они крајеви опустјели.

Чини се, да услуга Шекуларца, учињена Турцима, пада у 17. вијек, у доба наступања аустријске војске и гоњења Срба. Права услуга, коју су Шекуларци могли учинити Турцима, била је та, да се најесу удружили с Ђесарском војском, него остали неутрални; друга је услуга могла бити, да су се исправно држали према Турцима и

у покрету хришћана остајали турски пријатељи, и трећа услуга, да се нијесу иселили у Аустрију са патријархом Чарнојевићем. Све би ово јасно потврдило пријатељство Шекуларца према Турцима и султану, а на основу такве доказане вјерности и привржености могли су добити од султана берат, о коме смо већ говорили. Остатак народа у овим крајевима уграђен је одјав послуже Велике Сеобе Срба, а Шекуларци тада добијају право, понајбоље султаноном бератом, да су ослобођени тога, и према томе наша претпоставка добија већу тачност, јер слично *ли не мли* *сличне услуге Шекуларци су могли добити право на слободно власништво и бити постовањени у ред слободних именованих, које су право само Турци могли имати.*

На оваква изузетан положај Шекуларца могао је утицати и географски положај. Плем је удаљено од лимске котлине и налази се у планинском њедру, које је споредним планинама одијељено и одстрањено од осталих насељених крајева. На основу тога Шекуларци су могли лакше издржати и одбити сваки покушај, да и они буду укључени у борбу с Турцима, а и сваки покушај, да се насилно примореју, био је ризичан и отежан, јер је племе врло неприступачно. Лак је могуће претпоставити и то, да су Шекуларци у оно доба имали паметне старјешине, можда Петра или кога другог, који су знали моћ турску, па се приликом увода аустријских нијесу упуштали у авантуре, нити своје племе излагали опасности. Шекуларци су, наглашавајући, да им нема помоћи ниоткуда, а помоћ, коју им указује Аустрија, да је недовољна и слаба, приморани били, да воде посебну, себичну политику, која ће им, по њихову мишљењу, донијети најмање користи.

Шекулар је имао и своју самоуправу, која је постојала од постанка племена па до ослобођења. Осим Петра Шекуларца, који је носио војводушку титулу, не помиње се ниједан војвода. Можда је Петар био самозвани војвода, које му је признато као чувеном и храбром чојеву. Њему су се Шекуларци покоравали: они су о њему сачували много lijепих прича, те га и данас с поштовањем спомињу. Петар је унеколико био независан господар Шекуларца, баш као што су то били стари властелини ерпска. Петар је имао и своју цркву у Улици, на чијем је темељу подигнута нова црква од луча, коју су Турци, приликом шекуларског устанка 1862. г., сагорели.

Послије Петра помињу се као истакнуте личности Вук Ђељач, Даша и Коннен барјактар. Они воде Шеку-

лице у борбу противу Климента, бране и наступају племе пред турским властима, заузимају се за добро опште и истичу се као храбри и ватрени племенници, који воде бригу о напретку племена, будно чувајући племенске светиње. Они су радили по угледу на војводу Петра.

За све вријеме Шекулар је имао своје кнежеве; кнежеви су судили и расправљали све унутрашње размирице и послове. Шекулари су се увијек нагађали пред својим кнежевима и никад нијесу потражили турски суд, јер су знали, да им он не може удијелити правду, нити бити од користи. Који би се усудио, да потражи код Турака правду, сматран је за издајника и одпадника. Кнежеви су били народни изабраници; народ је бирао само најбоље људе, да руководе његовом судбином. Зато су кнежеви сматрали за особиту част, што их народ истиче, а зато су и судили правдо, по души и здравом разуму, а никад пристрасно. Народни суд би непоштеног кнеза осудио и абадио, а то је била казна над канима. Од анешних се и данас спомињу као највиђеније личности: поп Лито Живковић, Вук Дашкић, Велимир Маслар, Лабуд Живковић и др. Кнежеви су имали и међусобна убијства и Шекулари су тада умир свето поштовали.

У Шекулару има три црквене: у Орашу, Масларима и Мезгаљу. На тим мјестима су негда постојале мале црквице, али су их Турци, за доба похода Кариман-паше, срушили.

У потоње вријеме Турци су стали, да праве вулуме и Шекуларицама. Мезгаље је било уарачено, па су Турци пружали руку и ма Шекулар. Висојевићи су стајали под турским вјаштом, а то су више пута подизали буну, да се ослободе. Кад су Висојевићи подигли устанак 1832. г., Шекулари су се удружали с њима, да се заједнички ослободе. Тада су с висојевићким главарима пошли на Шекулара на Цетиње: поп Василије Живковић, Лабуд Рмуш, Петар Маслар, Радун Дашкић, Ридојко Дашкић и Милош Живковић. Изасланство је молило ањала Данила, да помогне Шекуларицама у борби за ослобођење и ставило је племе под његову аштиту. Како је ањал Данило и сам помагао и потпиривао овакве устанке, то он прими висојевићке и шекуларске прилике, одушеан их за борбу, обећа им помоћ и у Шекулару именује за главаре: попи Василију за ашпотапа, Лабуда Рмуша, Стевана Маслара и Алексу Тестоулића за стотинаше, а Петра Маслара за барјактара. Ово подухеће шекуларско није успјело и Шекулар је и даље

остао под Турцима. Васојевићи су нешто доцније били ослобођени, а Шекуларци сада искусише велика турска зајерства; од тада па до ослобођења 1878. год. Шекулар је више пропатио него за цијело крајње раније. Турци су били олакојеђени због ослобођења великог племена Васојеваћа, па су се окомили на Шекуларце, Поламљане и Величане, да им убију сваку наду на ослобођење и оне-способе на макакву личију. Године 1875. Шекуларци су помоћу податлих усташи, када и остала српска племена на граници Црне Горе, и после дуге борбе, коју је водела Црна Гора с Турцима, били су ослобођени и присвоједињена Црној Гори.

Поријекло становништва. Већина шекуларског становништва води поријекло од војводе Петра Шекуларца. Као директни потомци војводе Петра спомињу се Вук Љебач, Даша и Комнен бариктар; они су живјели у доба борбе с Климентима, а то је могао бити прије 200 година. Вук је имао синове: Милана и Ивана, а синови овајих били су: Милко, Јаша и Бривој, од којих проистачу данашња братства у Шекулару: *Милковићи*, *Јашовићи* и *Бривојчићи*, који броје укупно 30 кућа. Огранци *Живковића* су *Половићи*. Од Даше су *Дашини*, *Радши* и *Булши*, који имају наједно 80 кућа; а од Комнена су *Саломејићи*, *Јукићи*, *Маслари* и *Кекићи*, којих има 93 куће. Потомство војводе Петра броји данас у Шекулару 263 куће: то насељава сав шекуларска села осим Петковића, Мелгале и Ровца. Сродство између Петрових потомстаа и данас се чврсто одржава. Потомци Вука Љебача се до данас не узимају међусобно, а тако исто ни потомство Дашина и Комненова. На тај се начин одржавала и одржава тијесна веза, љубав и на-јединица, која је везала људе и у алу и у добру. Та општа етничка црта јаче се одржавала ондје, гдје је народ био изолован међина некретама, по чему се даје судити, да је то последица патње и ала, које је пријетило, али у исто доба јаче уједињавало. Потомци војводе Петра славе зимски Јо-анов-дан (7. I.), а посљужују Ивијан дан.

Не зна се, да су Вук, Даша и Комнен били брђи; говори се само то, да су били Петрови потомци и према томе по крви међусобно сродни а блиски. Петар је живео у Улцију, а ту су живјели Вук и Даша. Једнпут Вукот сав убије некихице Дашини сина и због тога се, настојањем добрих људи, Вук и Даша окупе, да би заборавили на зло, које се догодило. Но Даша није могао спокојно гледати кривца уз кућу, за то науми, да се пресели одатле; али

кад је Вук дочуо за то, пресели се сам на Улице са својим синовицима у Орах, да тиме олакша јаде Дашици. Иза Вукова пресељења из годину нијесу се анђели, нити долазили један другом у кућу. Даша, и ако је био ожалостен за сином, жално је Вука, што се дао у тако повучени живот, само ди њему, Даши, не прави несавојство; за то на крају године пође Вуку алише куће и јави му се: »Како ти је ту, Вуче?« — »Добро ми је као јентри у орачу«, одговорио је Вук; и од тада се то мјесто назвали Орач.

Ћетковићи и Ровчани су једно племе и воде поријекло од заједничког претка; међусобно се своје, славе Ђурђевдан, а послужују Илијин-дан, као и сав Шекуларци. Њихови су преци досељени из Дробњака. На она се, кад је то било, али се претпоставља, да је то могло бити прије 200 година. У једном предању, које сам забиљежио у Ћусињу, стоји: да се је прије 300 година један дво Шекуларца аселио у Дробњаке, одакле су се неки доцније повратили у Шекулар, а неки остали у Дробњацима. При том пресељењу у Дробњаке старјешина иселиних Шекуларца продао је онај чувени ферман пећини беговина из карлину (80 она) кукуруза. По овом предању изгледа, да се то пресељење извршило због гладне године. Може се предпостављати, да су Ћетковићи и Ровчани, чија се старина доводи из Дробњака, потомци иселиних Шекуларца, који су се из Дробњака повратили. Да у то, опет, сумњамо, наводи нас разлика у слави, али Ћетковићи и Ровчани могли су, због разних узрока, измијенити стару славу, издржавши са осталим Шекуларцима исту праслупоцицу. Ћетковићи има 36, а Ровчани 58 кућа; свега их је 94 куће.

Осим поменутих у Шекулару живе и Мезгалци, који су тако названи по самом ослу, а род им је из Лијасе Ријене. У старије вријеме у Мезгалу је имајело до 30 кућа, које су биле старином из Бајица и биле су чиницаје гусанских бегова; славили су зимски Јован-дан, који славе Бајице-Мартинковићи. Њеморечани су правили овајема разне пакости, нападали су их, и отимали им стоку. Један пут их Њеморечани закољу чобанима, па с главом у торби дођу на коњима у оца закљиног дјетета. Кад су домићи анђели главу свог дјетета, нападиу Њеморечане по ноћи и убију њих пет, па утеку у Ругово, а затим у Пећ, одакле их наша Махмудбеговић пресели у Гориждевац. За оних се преселе и сав њихови рођаци, оставивши село пусто, и населе се у Гориждевац. Од њих су се, доцније, многи преселили у Србију. На пустом земљишту у Мезгалу на-

селили су се Ђеворечанин, узевши све имање за врх. Данас у Менталцима има 31 кућа.

У Шекулару има свега 408 кућа, од којих отпада на потомство коњаде Петра 263 куће или 64-46%, на насеље дробњачког поријекла 94 а. или 23-04%, а на насеље насељеничког поријекла 51 а. или 12-50%, свега становништва. Дакле, потомство Петра Шекуларца чини масу; оно је свигда и давало дузе, који су предначили у племену, а оно је и знатно старије од осталих; на његово се потомство и не зна, одакле је досељено ондје; оно је врло старо. Нагла се, да је поријекло Петра Шекуларца из Ђешинске Нахије, из Дражевине, гдје се једно мјесто и данас зове Шекулар. Ако је ово тачно, онда је то пресељење могло бити најприје због гладних година, назив је често било по кршеним предјелима старе Црне Горе.

Много има насељених Шекуларца; они су се насељавали у сва времена, зато се мисли, да су се насељавали због разних узрока: перодаце, глади, тјеснобе, буљуга и др. Прича се, да је негдје врло давно падао велики снјег и дувао студен вјетар, да је о Вурбану-дне била *апоушица* (смазнут снјег), те људи нијесу могли на пријест уворати и посијати. Таквих је година било много и зато је народ био присиљен, да се одваде насељава и тражи удобнија мјеста. Тада су једни Шекуларци пошли у Галинску Нахију, гдје и данас насељавају села: Хајну, Ресу, Мешине, Тиринце, Бушине, Гоголовце, Ојановце и Рајмовце. Сви се они и данас, по називању Шекуларца, коју заједничким именом Шекуларци и словенски Јованди, као и њихова матаца¹⁾. У исто доба су се неки Шекуларци преселили у Стари Влак, гдје и данас живе њихово потомство.

Насељавање Шекуларца у Галинску Нахију и Стари Влак могло је бити послије 1631. г., т. ј. послије открисеног збора српских правених поглавара у Будиму, на ком се утврдило било, да се ступи у везу с паном у циљу подизања хришћана противу Турака. Открисене тог састања доишло је за православне Србе тешке муке; нарочито су они из будимданске епархије, којој је и Шекулар припадао, страдали. Због насилја, које Турци почињаше Србима, и Шекуларци су били принуђени, да се насељају:

¹⁾ Преје 60 година био је тамо у „нахију“ или Само Црној (Жичанска, Шекуларска) био калуђер некиот манастира, и у свим поменутим местима имао је своје рођака, који су се врло преселили из Шекулара.

Да ово пресељење није било за вријеме Велике Сеобе Срба под Чарнојевићем, најјасније се доказује тим, што се Шекуларци не преселише у Аустрију, куда је општа сеоба одвукла Србе, него се иселише сасвим на другу страну. Изгледа, да у доба тог пресељења утицај аустријски најје био толико силан, да је могао утицати на исељавање и одређивање правца исељавања.

Исељивање Шекулараца продужило се и доцније. Данас у Метохији има Шекулараца у Гораждевцу, Црном Врху, Сили, Пећи и Бијелом Пољу (код Пећи). Протоћи у Пећи су од Браковчића; од њих су и Савовићи у Пећи. Сви исељени Шекуларци задржали су старо име. То је једно доказ, да је Шекулар био чувено племе, чијим су се именом с поносом иззивали, а и данас се називају, сви старији и новији исељеници.

Шекулараца има у Велики, Полимљу, Брезовици, Гусињу, Калудри и Горњим Селима. Бабићи у Калудри су од Бетковића, а тако и Бабићи у Горњим Селима.

РЕГИСТАР

I. Топографска имена.

Аваја 420.
 Аваја 507.
 Аваја 383, 423, 443, 448, 449, 454,
 458, 459, 462, 464, 474, 519.
 Аваја 504.
 Авајино Брдо 337, 338.
 Авајинаја 480, 481, 491, 504.
 Аврајинаја 491, 494.
 Аврајинаја 511, 518, 530.
 Аврајинаја 497, 503, 524.
 Баја 470, 478.
 Бајина 507.
 Бајино Поље 388, 447.
 Бајина 530.
 Бајина 511.
 Бај 498, 550.
 Бајина 554, 560.
 Бајина 561.
 Баја 550.
 Бајино 464, 472.
 Бајина 468, 480, 507, 541, 543, 553,
 554, 567.
 Бајинска Нахија 480, 483, 494.
 Бајинска Вар 468.
 Бај 429.
 Бајина Поље 388, 390, 390, 408, 411,
 442.
 Бајина Поље 420, 447, 480, 502, 573.
 Бај 477, 480, 488, 540, 567.
 Бајинска 388.
 Бајина 472, 473, 498.
 Бајина 508.
 Бајина 531, 532.
 Бајина 383, 388, 394, 398, 414, 441, 482.
 Бајина 473.
 Баја 413, 415, 416, 478.
 Бајинска 383, 437, 440, 448, 449, 451,
 459, 462, 464, 481, 501.
 Бајинска 383, 387, 398, 439, 447,
 470, 478, 533.
 Бајина 507.
 Бајина 417.
 Бајина 471.
 Бајина 421.
 Бај 387, 388, 394, 394, 399, 403, 418,
 444, 445, 448, 449, 455, 468, 479,
 482, 490.
 Бајинска 421.
 Бајина 387, 390, 395, 398, 503, 511,
 512, 513.
 Бајина 485.
 Бајина 388, 414, 428, 444, 452, 472,
 480.
 Бајинска 507.
 Бај 413, 414, 415, 420.
 Бајинска 383, 387, 390, 391, 392, 400,
 408, 407, 418, 420, 437, 447, 444,
 450, 453, 454, 458, 463, 464, 465,
 473, 476, 477, 483, 480, 482, 486,
 506, 508, 507, 508, 512, 512, 513.
 Бајинска Поље 421, 447.
 Бајут 471.
 Бајина 414, 415.
 Бајина 428.
 Бајина 473.
 Бајина 392, 394, 395, 412, 441, 487,
 488, 504, 504, 507, 572.
 Бајина 383, 413, 418, 449, 450, 451,
 458, 462, 464, 504, 507.
 Бајина 502.
 Бајина 443, 448, 454.
 Бај 507.
 Бајина 572.

465, 466, 468, 469, 470, 471, 472,
473, 474, 475, 476, 480, 481, 483,
484, 485, 486, 487, 488, 489, 490,
491, 492, 494, 495, 497, 498, 500,
502, 503, 507, 510, 510, 517, 523,
528, 531, 532, 540, 543, 544, 545,
548, 550, 554, 555, 571, 573.

Грушката Навија 396, 395.

Грушката Рум 424.

Грушката Поле 417, 457, 481, 482.

Данска 307, 314.

Даска 358.

Даска Рајана 389, 391, 388.

Даска Метко 383, 408, 410, 447, 450,
462.

Даска 390, 391, 404, 409, 410, 419,
420, 465, 473, 399.

Дас 387, 424, 448, 470.

Даска 307.

Даса 385, 387, 389, 405, 406, 441,
444, 448, 449, 454, 459, 481, 484.

Даса Врховина 404.

Даса Рајана 307, 389, 393, 397.

Даса Папратина 303.

Даса Село 305.

Дасага 308.

Дасује 383, 409, 443, 444, 448, 419,
450, 454, 459, 461 464, 483, 503.

Даска 421.

Дасује 444.

Дасковина 372.

Дас 329.

Дас 430, 303.

Даска 393.

Дасовина 371.

Даска Рајана 307.

Даска 472.

Дасовина 400, 401, 402, 406, 305, 310.

Дасовина Навија 483, 481.

Дасовина 472.

Дасовина 444, 458.

Даска 307.

Дасовина Стрмена 474.

Дасовина 407, 412.

Дасовина Рајана 383, 388, 390, 390,
391, 403, 405, 406, 410, 418, 476,
479, 448, 447, 448, 449, 450, 453,
454, 457, 459, 482, 484, 478, 477,
476, 490, 504, 505.

Дасовина 304.

Дасује 307, 304.

Даска 475.

Дасује 307, 302.

Дасује 383, 405, 400, 425, 443, 148,
449, 454, 457, 459, 481, 484, 489,
503, 548, 547, 549.

Даска 389.

Дасујева 414, 415, 420, 465, 466,
472, 473, 480, 485, 488, 489, 510,
512.

Дасујева Гора 491, 302.

Даска Грм 347.

Дасовина 389, 400, 422, 428, 344.

Даса 400.

Даска 358, 382.

Даска Нова 389, 344, 349.

Дасујева Кр 389, 391, 397, 398.

Даска 424.

Дас 421, 421, 429.

Даса Село 389, 389, 382.

Дасовина 388, 384.

Даска 303.

Дасовина 409.

Даска 474.

Дасовина 421.

Дасовина Оро 347.

Дасује 470.

Дасује 409, 300.

Дасовина Рајана 405, 406, 407.

Дасовина 344.

Дас 383, 409, 436, 447, 448, 449, 450,
451, 459, 482, 484, 489, 345.

Дасовина Рајана 389, 393, 421, 422, 311,
347, 349.

Дасовина 389.

Дасовина 405.

Дасовина Рајана 344.

Дасовина 307.

Дасовина 358, 340, 340, 341.

Дасовина 428.

Дасовина 478.

Дасовина 407, 425, 418.

Дасовина 389, 448, 470, 301.

Дасовина 377.

Дасовина 424.

Дасовина 421.

Дасује 471, 307, 340, 340, 347, 378.

Дасујева Каса 307.

Дасовина Дасује 349, 340.

Дасујева 389, 349.

Дасујева 389, 344, 348, 349.

- Картина Назия 440, 472.
 Картина 405.
 Картина Тюд 446.
 Картина 422, 472.
 Картина Назия 423, 502.
 Картина 380, 581, 507.
 Картина 474, 475, 480, 542.
 Картина 385, 390, 591, 443, 444, 445, 448, 449, 450, 454, 457, 459, 461, 464, 469, 504.
 Картина Назия 443.
 Картина 443, 443, 443.
 Картина 503.
 Картина 385, 391, 392, 393, 407, 410, 413, 418, 446, 447, 448, 449, 451, 454, 456, 461, 464, 470.
 Картина 406 448.
 Картина 428, 507, 502.
 Картина 470.
 Картина 429.
 Картина 440.
 Картина 407.
 Картина 394.
 Картина 386, 418, 502, 502.
 Картина 506.
 Картина 401, 440, 453, 511.
 Картина 402, 471, 472.
 Картина 473.
 Картина 406.
 Картина 507, 503.
 Картина 424.
 Картина 506.
 Картина Назия 390, 544, 548.
 Картина До 408, 503.
 Картина 390.
 Картина Тюд 506.
 Картина 385, 394, 391, 443, 444, 445, 448, 449, 450, 454, 457, 459, 460, 461, 464, 472, 473, 474, 503, 503.
 Картина 506.
 Картина 406.
 Картина 503.
 Картина Назия 503.
 Картина Тюд 402.
 Картина 478.
 Картина 501.
 Картина 385, 406, 443, 444, 445, 449, 450, 454, 457, 461, 464, 469, 470, 503.
 Картина 506.
 Картина 386, 390, 561.
 Картина 428.
 Картина Назия 389, 397, 401, 421, 501, 504, 504, 502, 571.
 Картина Назия 385, 410, 446, 475, 480, 482.
 Картина Назия 471.
 Картина До 581, 507.
 Картина 470, 504.
 Картина 471, 472.
 Картина 385, 390, 397, 399, 393, 395, 397, 417, 429, 440, 447, 448, 449, 451, 457, 458, 457, 544, 545, 547, 549, 551, 558, 557, 558, 561.
 Картина 390, 429.
 Картина 479, 501.
 Картина 507, 509, 544, 545, 546, 549, 550, 551.
 Картина 406, 507.
 Картина 504.
 Картина 417, 430, 490, 491, 507, 509.
 Картина Назия 512.
 Картина 409.
 Картина 386, 387, 388, 389, 390, 418.
 Картина 386, 390.
 Картина 397.
 Картина 405, 406, 470, 502, 510, 502, 503, 503.
 Картина Тюд 470.
 Картина Назия 548, 582, 586.
 Картина Назия 388, 409, 421, 423, 424, 433, 443, 444, 447, 448, 450, 454, 458, 459, 463, 464, 465, 469, 471, 507, 510, 511, 513, 523, 526.
 Картина Назия Назия 443, 449.
 Картина 505, 506, 507, 509.
 Картина 470.
 Картина 417.
 Картина 390.
 Картина Тюд 390, 509.
 Картина 418, 422, 507, 541, 541, 548, 548, 547, 548, 549, 550, 551, 551, 554, 555, 557.
 Картина 400.
 Картина 470, 472, 501.
 Картина Назия 453.
 Картина 521, 524, 561, 569, 570, 571.
 Картина Назия 454, 448.
 Картина 400.
 Картина Назия 453.
 Картина 436, 457.
 Картина 391, 392, 446, 448, 450, 457

302, 304, 305, 316, 317, 319, 309,
 304, 311, 312.
 Мотомска 303, 309, 321, 323.
 Мотоме 372.
 Муромана 101, 109, 131.
 Муроме Чугане 326, 341.
 Муроме 345.
 Муроме 394, 398, 426.
 Муроме 422, 343, 346, 347, 349, 351,
 353, 363, 364, 365.
 Муроме до 331.
 Муроме 409.
 Муроме 116, 144, 179, 183.
 Муроме 349.
 Муроме 422.
 Муроме Кин 124.
 Муроме 345, 344, 345, 346 348, 349,
 350, 351, 352.
 Муроме Кин 349.
 Муроме Кин 349, 344, 348.
 Муроме 421.
 Муроме Кин 347.
 Муроме 406.
 Муроме 470.
 Муроме 114, 124.
 Муроме 124.
 Муроме 113, 115, 116, 121.
 Муроме 309.
 Муроме 345.
 Муроме 407.
 Муроме Кин 112, 301.
 Муроме Кин 124.
 Муроме 393, 422, 427, 117, 118, 124,
 124, 126, 129, 131, 141, 141, 148,
 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156.
 Муроме Кин 393.
 Муроме 372.
 Муроме Муроме 121.
 Муроме 348, 349, 351, 352, 349, 351.
 Муроме 404, 406, 411, 412.
 Муроме 404, 474.
 Муроме 302, 343.
 Муроме Муроме 121.
 Муроме Кин 302.
 Муроме 343, 447, 448, 454, 458, 459,
 463, 464, 464, 444, 445, 446, 449.
 Муроме 394, 399, 413.
 Муроме 307.
 Муроме 392, 399, 404, 401, 402, 403,
 404, 407, 408, 412, 413, 415, 416, 418,
 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426,
 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 437.
 Муроме 477, 480, 481, 488, 487, 489,
 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498,
 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506,
 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515,
 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524,
 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533,
 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542,
 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550,
 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559,
 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568,
 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577,
 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586,
 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595,
 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604,
 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613,
 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622,
 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631,
 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640,
 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649,
 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658,
 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667,
 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676,
 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685,
 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694,
 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703,
 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712,
 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721,
 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730,
 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740,
 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750,
 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760,
 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769,
 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779,
 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788,
 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797,
 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806,
 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815,
 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824,
 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833,
 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842,
 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851,
 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860,
 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869,
 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878,
 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887,
 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896,
 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905,
 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914,
 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923,
 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932,
 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941,
 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950,
 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959,
 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968,
 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977,
 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986,
 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995,
 996, 997, 998, 999, 1000, 1001, 1002, 1003,
 1004, 1005, 1006, 1007, 1008, 1009, 1010, 1011,
 1012, 1013, 1014, 1015, 1016, 1017, 1018,

- Првотје 352.
 Првотар 383, 391, 406, 416, 446, 449,
 449, 453, 459, 462, 464, 509, 504.
 Првотарје 383, 387, 388, 394, 413,
 441, 513.
 Раван Ар 562.
 Рајанова 572.
 Рајана Рана 424.
 Рана 414.
 Рајана Вага 424.
 Рај 499.
 Рајкоја 499.
 Рај 572.
 Рајкојања Мавана 423.
 Рајкоја 504, 507.
 Рајкојања Рајана 389.
 Рајкоја 403.
 Рајкојања Мавана 423.
 Рајкојања Рајана 496, 424.
 Рајкоја 406.
 Рај 496.
 Рајкојања Мавана 449, 473, 509, 541.
 Рајкојања 396, 397, 398, 401, 492, 441.
 Рај 412.
 Рајкоја 508, 509, 561.
 Рајкојања Брв 567.
 Рајкоја 466, 469, 478, 489, 493, 494,
 504, 506, 507, 509, 570.
 Рајкоја 422.
 Рајкоја 421, 422, 423, 473, 473, 494,
 497, 545, 547.
 Рајкоја 420.
 Рајкоја 423, 514, 470, 481, 545, 547,
 509, 571.
 Рајкоја 426.
 Рајкојања 403.
 Рајкојања 393, 446, 449, 449, 449,
 463, 464.
 Рајкоја 396.
 Рајкојања 496.
 Рајкоја 412, 413, 429, 429, 429, 494,
 497.
 Рајкојања 399, 498, 504, 504, 504.
 Рајкојања 413.
 Рајкоја 542.
 Рајкојања 503.
 Рајкоја 413, 414, 415, 428, 473, 413,
 463, 483, 509, 509.
 Рајкоја 573.
 Рајкојања 383.
 Рајкојања 506, 507, 507.
 Рајкојања 393, 399, 422, 448, 544, 545,
 546, 547, 549, 560, 567, 569.
 Рајкојања 429, 421, 422, 424, 429, 496,
 503, 504.
 Рајкојања 399, 400, 401, 402, 407, 419,
 414, 413, 417, 418, 424, 429, 439,
 441, 442, 443, 448, 452, 463,
 463, 483, 489, 499, 491, 496, 496,
 501, 501, 503, 511, 519, 520, 529,
 541, 548, 564.
 Рајкојања Мавана 489.
 Рајкојања Мавана 499, 496.
 Рајкојања Мавана 413, 496.
 Рајкојања Мавана 418, 429, 427.
 Рајкоја 383, 410, 446, 448, 449, 450, 467,
 464, 504.
 Рајкоја 492, 476, 504, 506, 541.
 Рајкојања 383, 388.
 Рајкојања 507.
 Рајкојања 421, 427.
 Рајкојања 428.
 Рајкојања Рајана 509, 569.
 Рајкојања 393, 509, 561.
 Рајкоја 504.
 Рајкоја 399, 509, 541, 542.
 Рајкоја 322.
 Рајкоја Рајкоја 497.
 Рајкоја 387, 446, 447.
 Рајкоја Рајкоја 572.
 Рајкојања 386, 428.
 Рајкојања Вага 470.
 Рајкојања 409.
 Рајкоја 388.
 Рајкојања 582.
 Рајкојања 549, 560.
 Рајкоја Брв 398.
 Рајкојања 504, 542.
 Рајкоја 413.
 Рајкоја 396.
 Рајкоја 399.
 Рајкоја 564.
 Рајкојања 572.
 Рајкоја 499.
 Рајкојања Мавана 421.
 Рајкоја 542.
 Рајкоја 503, 507, 541.
 Рајкојања 406.
 Рајкојања 393, 424.
 Рајкојања 507, 564.
 Рајкоја 397, 398, 399, 414, 422, 424,
 443, 444.
 Рајкоја 388.
 Рајкојања Мавана 542.
 Рајкојања 391.
 Рајкојања 508, 561, 570.
 Рајкојања 444, 458.

Урбе 422.
Урбан 553, 569, 561, 568, 570, 571.
Урбан 408, 418, 423, 429, 443, 546,
549, 560, 554, 558.
Урбан 417, 529.

Frankovich 503, 504.
Фудина 475.

Хайн 573.
Хейн 385, 388, 414, 422, 446, 447, 448,
449, 454, 458, 459, 464, 466, 467,
472, 477, 478, 489.
Хейн Корин 401.
Хейн Пейн 388, 446.
Хейн Грейс 543.

Хейнрад 471, 500, 518, 525, 564, 569.
Хейн 466, 477, 483, 494, 519, 540,
511.

Хейнрих Хейн 540, 541.
Хейн 534, 549.
Хейн 479.
Хейн 413, 415.
Хейн 563.
Хейнрих 407.
Хейн Кун 446, 447.
Хейнрих 408.
Хейн 413, 479, 493.
Хейн Дун 388.
Хейн Гейн 389, 501, 509, 511, 512.

514, 515, 516, 525, 539, 582, 591,
583, 549, 541.
Хейн Хейн 545, 573.

Хейн 388, 442, 479, 479, 541, 547,
545.
Хейнрих Хейн 539.
Хейн Хейн 482.
Хейнрад 407, 408.

Хейнрих Хейн 547.
Хейнрих Хейн 488.
Хейн 460, 483, 589, 594.
Хейнрих 545.
Хейнрад 385, 388, 418, 419, 480, 542,
547, 548, 544, 550, 557, 558, 559,
560, 561, 562, 563, 564, 565, 566,
567, 568, 569, 571, 572, 573.

Хейнрих Хейн 550, 557, 569, 569,
567.
Хейнрих 547.
Хейнрих 550.
Хейнрих 486.
Хейн 478.
Хейн 487.
Хейнрих 478.
Хейн 448.
Хейн 388.
Хейнрих 388, 542.
Хейнрих 387, 390, 397.
Хейн Хейнрих 447.
Хейн 548.

II. Порожична ижепа.

Аба 112.
Абаирих 523.
Абаирих 482, 489.
Абаирих 489, 470.
Абаирих 483, 479.
Абаирих 483.
Абаирих 483.
Абаирих 483.
Абаирих 483.
Абаирих 483, 489.
Абаирих 483, 489.
Абаирих 477, 519.
Абаирих 487, 489, 489, 509, 509, 509,
510, 511, 512, 513, 514, 515, 517,
518, 519, 520, 522, 523, 527, 529,
530, 540.
Абаирих 523.
Абаирих 392, 461, 467, 513.

Абаирих 483, 483, 483.
Абаирих 483, 489.
Абаирих 481, 473.
Абаирих 500, 500.
Абаирих 541, 542, 548.

Абаирих 573.
Абаирих 523.
Абаирих 483, 489.
Абаирих 489, 509, 523.
Абаирих 481.
Абаирих 489, 479.
Абаирих 483, 483.
Абаирих 483, 489, 481, 483.
Абаирих 489, 474.
Абаирих 483.
Абаирих 483.
Абаирих 489, 483, 481.

Bagjarska 459, 472.
 Bagjarka 460.
 Bagjarska 463, 473.
 Bagjarka 547, 529.
 Bagj 469.
 Bagj 529.
 Bagj 460, 462, 463, 469, 491, 496.
 Bagjarska 466, 476.
 Bagjarska 483.
 Bagjarska 496.
 Bagjarska 529.
 Bagjarska 551, 554.
 Bagjarska 439, 461, 472, 473, 485,
 486, 489, 511, 515.
 Bagjarska 463, 492.
 Bagjarska 473, 511.
 Bagjarska 484.
 Bagjarska 486, 491.
 Bagjarska 529.
 Bagjarska 469, 480.
 Bagjarska 481, 509.
 Bagjarska 496.
 Bagjarska 511.
 Bagjarska 493, 529, 511.
 Bagjarska 549.
 Bagjarska 419, 461, 476, 477, 494,
 495, 502, 541.
 Bagj 464.
 Bagjarska 462.
 Bagjarska 487.
 Bagjarska 527, 533.
 Bagjarska 509, 461.
 Bagjarska 461, 476, 477.
 Bagjarska 472.
 Bagjarska 469, 476.
 Bagjarska 529, 549.
 Bagjarska 469, 463, 472.
 Bagjarska 507, 509.
 Bagjarska 479.
 Bagjarska 464, 474, 489, 491, 502,
 503, 504, 505.
 Bagjarska 419, 471.
 Bagjarska 469, 469, 471, 476, 476,
 527.
 Bagjarska 539.
 Bagjarska 539, 541.
 Bagjarska 461, 461, 463, 469, 479.
 Bagjarska 539.
 Bagjarska 546, 529.
 Bagjarska 469.
 Bagjarska 463.
 Bagjarska 419, 494.

Bagjarska 509, 502, 503, 504, 505,
 463, 471, 472, 473, 474, 475, 476,
 479, 485, 466, 479, 477, 479, 489, 487,
 488, 489, 494, 495, 509, 513, 519,
 529, 534, 535, 537, 542, 544, 547,
 548, 549, 551, 552, 553, 554, 555,
 556, 559, 564, 569, 579.
 Bagjarska 539, 419, 469, 519, 579.
 Bagjarska 539, 541.
 Bagjarska 559, 564.
 Bagjarska 541.
 Bagjarska 551, 552.
 Bagjarska 469, 463, 469, 469.
 Bagjarska 461.
 Bagjarska 551, 552.
 Bagjarska 481.
 Bagjarska 428, 431, 481, 484.
 Bagjarska 502, 461, 463, 467, 515.
 Bagjarska 551, 552.
 Bagjarska 428, 454, 459, 461, 462, 491,
 492, 493, 501, 503, 513, 529.
 Bagjarska 492.
 Bagjarska 559.
 Bagjarska 554.
 Bagjarska 469, 489, 529, 549, 542.
 Bagjarska 539, 541, 542.

Bagjarska 553.
 Bagjarska 469, 471, 472, 515.
 Bagjarska 539, 559, 551, 552.
 Bagjarska 459, 461, 479.
 Bagjarska 491, 505.
 Bagjarska 515, 529, 527.
 Bagjarska 559.
 Bagjarska 463, 469, 509, 512, 551-552.
 Bagjarska 459, 479.
 Bagjarska 539, 542.
 Bagjarska 569.
 Bagjarska 462, 489.
 Bagjarska 469, 476.
 Bagjarska 459, 469, 472.
 Bagjarska 414, 432, 459, 475, 502, 529.
 Bagjarska 544.
 Bagjarska 509, 509, 519.
 Bagjarska 505, 509.
 Bagjarska 469, 461, 472, 482.
 Bagjarska 475, 489.

Bagjarska 552.
 Bagjarska 459, 461, 469.
 Bagjarska 462, 463, 479, 481, 529, 539,
 579.
 Bagjarska 551.
 Bagjarska 469, 469.

Державна 487, 552.	Нарва Республ 542.	
Держав 551.	Нарва Республ 543.	
Державна 551, 552.	Республіканська 482, 483, 492, 500, 551.	
Держав 558, 480, 472, 495, 509.		
Державозна 458, 460, 461, 473, 495.	Державна 478.	
Держав 463, 492.	Держав 489, 491, 491, 492, 501.	
Державозна 485, 496.	Державна 491, 492.	
Державна 489, 479, 490.	Державна 492, 475.	
Державозна 480, 483, 494, 497, 515.	Державна 493.	
Державозна 480, 483, 471.	Державна 493, 479, 500, 505, 506.	
Держав 483, 473.	Державна 493, 491, 496.	
Державозна 489, 472.	Держав 501, 502.	
Державна 529.	Держав 501, 501.	
Державозна 481, 492.	Державозна 529, 541.	
Держав 460, 472.	Державозна 490, 490.	
	Держав 509, 542.	
Державна 461, 492.	Державна 491, 490.	
Державна 460, 472.		
Державна 462, 486.		
Державна 460, 483, 472.	Державна 458, 492.	
Державозна 481, 483, 485.	Державна 492, 478.	
Державна 425, 481, 493.	Державна 459.	
Державозна 550, 554.	Державна 491, 497, 479, 478, 490, 491.	
Державозна 478, 491, 499.	495, 502, 529.	
Держав 481, 492, 479, 501, 545.	Державозна 501, 502.	
Державна 490.	Державозна 490, 492, 496, 509, 512.	
Державозна-Англ 391, 394, 478, 549.	Державна 485, 509, 502.	
Державозна 480, 461, 477, 478, 549, 541.	Державозна 490, 478.	
Державна 461, 463, 478, 477, 478, 480, 480, 481, 500, 520, 525, 531, 531.	Державна 538.	
Державна 550, 502.	Держав 492.	
Державна 472.	Державна 496, 491.	
Державна 509, 490, 491, 475.	Державна 491, 471.	
Державна 460, 491.	Державна 491, 491, 471, 490.	
Державна 459, 480.	Державна 485, 491, 492, 493, 499, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.	

Низини 461, 492.
 Низини 462, 491.
 Низини 460, 469.
 Низини 460, 468, 474.
 Низини 434, 439, 461, 466, 467,
 482, 506, 507, 528.
 Низини 480, 475.
 Низини 459, 469, 462, 480, 484, 492,
 Низини 462, 484.

Низини-Поземни 527.
 Низини 459, 470, 529.
 Низини 478.
 Низини 414.
 Низини 464.
 Низини 431.
 Низини 524.
 Низини 475.
 Низини 474.
 Низини 482, 469, 461, 469, 472,
 486, 495, 517, 531.
 Низини 428, 484.
 Низини 460, 461, 489.
 Низини 462.
 Низини 461, 462, 463, 475, 493,
 500.
 Низини 460.
 Низини 463, 474, 493, 500.
 Низини 391, 409, 409, 423.
 Низини 462.
 Низини 460, 472.
 Низини 459.
 Низини 469.

Низини 529, 542.
 Низини 541.
 Низини 469, 491, 499.
 Низини 392, 423, 434, 459, 460, 461,
 463, 467, 477, 485, 486, 491, 496,
 506, 507, 508, 529.
 Низини 512.
 Низини 478.
 Низини 460.
 Низини 462, 469, 474, 493, 509,
 520.
 Низини 529, 491.

Низини-Поземни 521.
 Низини 467.
 Низини 460, 461, 479.
 Низини 478.
 Низини 469.
 Низини 461, 492.
 Низини 529, 549, 542.
 Низини 392, 393, 441, 459, 473, 484,
 497, 499, 491, 506, 507.

Низини 460, 491.
 Низини 462, 479.
 Низини 521.
 Низини 459.
 Низини 469.
 Низини 472.
 Низини 551, 552.
 Низини 529, 572.
 Низини 460, 463, 486, 509, 541,
 542, 543.
 Низини 509.
 Низини 473, 474, 493.
 Низини 460, 484.
 Низини 461, 485, 466, 474, 475, 493,
 494, 502, 511.
 Низини 460, 461, 493.
 Низини 461, 472, 483.
 Низини 479.
 Низини 478.
 Низини 393, 396, 509, 510, 512.
 Низини 486.
 Низини 474, 510, 534, 579.
 Низини 463, 486.
 Низини 463, 470, 473, 475, 477, 529,
 512, 551, 554, 570, 572.
 Низини 463, 477, 529, 542.
 Низини 462, 483.
 Низини 544, 573.
 Низини 417, 439.
 Низини 489, 462.
 Низини 460, 462, 472, 490.
 Низини 476, 493.

Низини 529, 542.
 Низини 466, 469, 492, 493, 473,
 474, 475, 494, 499, 500, 520,
 531, 534.
 Низини 529, 531.
 Низини 394, 455, 469, 461, 494,
 469, 491, 492, 493.
 Низини 529, 542, 523.
 Низини 529, 531, 532.
 Низини 480.
 Низини 392, 399, 460, 463, 476, 477,
 500.

Низини 486.
 Низини 462, 486, 529, 531.
 Низини 529.
 Низини 524.
 Низини 549.
 Низини 471.
 Низини 462.
 Низини 469, 462, 484.
 Низини 529.
 Низини 462, 472.

Чадонска 474, 494.
Чадонска 410, 413, 429, 568, 573.
Чадонска 460, 486.
Чадон 460, 461, 471, 490, 498, 499,
529, 531.
Чадон 462, 492, 541.
Чад 529, 540.
Чадон 473.

Чадон 392, 462, 463, 476, 479, 483.
Чадон 489.
Чадон 460, 509.
Чадон 462, 472, 490.
Чад Чадон 529.

Чадонска Адамска 529.
Чадонска 391, 393, 394, 395, 434,
441, 450, 460, 469, 499, 475, 478,
479, 481, 490, 481, 488, 489, 491,
506, 507, 508, 529, 535, 539, 553.

Чадонска 460, 462, 463, 470, 473,
484, 492.

Чадонска 460, 474.
Чадон (Чадон) 414, 417, 439, 460,
461, 463, 484, 490, 497, 502, 529,
539, 542, 543.

Чадон 529, 533.
Чадонска 462, 480.
Чадон 415.
Чадон 461, 462.

Чадонска 460, 462, 463, 473, 490.
Чадон 529.
Чадонска 460, 474.
Чадонска 529.
Чадонска 460, 462, 471, 490.
Чадонска 460, 462, 474, 475.
Чадон 471.
Чадон 507.
Чадон 460, 479, 537, 542, 543,
544, 545, 546, 547, 551.
Чадон 487.
Чадон 507.
Чадон 421, 429, 461, 503, 507, 529.
Чадонска 460, 489, 507, 529.
Чадон 460, 461, 481.
Чадонска 489.
Чадонска 460, 491.
Чадон 529.
Чадон 414, 417, 472, 473, 491, 494,
495, 529.
Чадон 460, 475.
Чадонска 462.
Чадон 417.
Чадон 461, 462, 492, 509, 529, 531,
533, 534.
Чадонска 461.
Чадон 473.
Чадон 490.
Чадон 492.
Чадон 493.
Чадон 460, 474, 475.

